

УДК 338.439.07

*В.Ф. КАМІНСЬКИЙ, доктор сільськогосподарських наук,
професор, член-кореспондент НААН, директор
Національний науковий центр «Інститут землеробства НААН»
Г.М. ЧОРНИЙ, доктор економічних наук, професор кафедри
Національний університет біоресурсів і природокористування України
С.Г. КОРСУН, доктор сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу агроекології і аналітичних досліджень
Національний науковий центр «Інститут землеробства НААН»*

Принципи управління розвитком органічного виробництва в контексті продовольчої безпеки України

© Постановка проблеми. Сучасний масштабний погляд на продовольчу безпеку країни показує, що крім традиційного споживання людиною конкретної кількості харчових продуктів у калоріях, до повного змісту цього поняття тепер долучаються: структура продуктів харчування за нормами міністерства охорони здоров'я; якість і безпечність продуктів харчування відповідно до діючих державних стандартів; платоспроможний попит населення.

Отже, якість та безпечність продуктів харчування є невід'ємною складовою продовольчої безпеки, а однією із заporук цього розглядається органічне виробництво, технології якого виключають використання агрохімікатів й яке ґрунтується на циклічному обігу елементів і речовин, що генетично притаманні фізіології організму людини [2, 6, 7, 10].

Поняття «органічний» уперше було використано в 1940 році В. Нортборном, який вважається засновником наукового органічного сільського господарства. Бурхливого розвитку органічне виробництво набуло на рубежі XX й XXI століть. За даними організації FIVL, на початок 2015 року понад 43,7 млн га сільськогосподарських угідь у світі

використовується для виробництва органічної продукції (у 2001 році – 17 млн га) [7, с. 32]. В Україні загальна площа сертифікованих органічних сільськогосподарських земель на 1.01.2016 року становила 410,5 тис. га. За даними федерації органічного руху України внутрішній споживчий ринок органічних продуктів у 2008 році оцінювався у 600 тис. євро, а в 2015 році 17,0 млн євро [7, с. 33]. Але ресурсний потенціал України спроможний не лише забезпечити органічними продуктами власне населення, а також виробляти їх у значних обсягах на експорт.

Сучасні технології аграрного виробництва за умов високої кон'юнктури харчових продуктів на світовому продовольчому ринку передбачають широке використання агрохімікатів та сировини з генетично модифікованих організмів, залишки яких акумулюються в харчових продуктах і вимагають адаптації до них людського організму.

Безумовно, що використання штучних, хімічних за природою інгредієнтів при виробництві, зберіганні, транспортуванні й реалізації продовольчих товарів як за кордоном, так і в Україні унормовується законодавчими актами та офіційними підзаконними нормативними документами. Але через суб'єктивні чинники на стіл споживача все ж потрапляє якийсь незначний надлишок

© В.Ф. Камінський, Г.М. Чорний,
С.Г. Корсун, 2016

агрохімікатів і генетично модифікованих продуктів. Якщо фізіологічно здоровий людський організм у цій ситуації може адаптуватися до них та, певно, адаптується уже не одне десятиліття, то соціально-демографічні верстви населення із несформованим або нестійким імунітетом страждають при цьому (діти до 16 років – 7 млн, пенсіонери – близько 14 млн, а також значна чисельність осіб, що перебувають на стаціонарному чи амбулаторному лікуванні).

Оскільки життя людини і його основа – здоров'я в цивілізованому світі є загальнолюдськими цінностями номер один, то й турбота про них є архіважливою справою. Саме з цієї позиції усвідомлюється та обґрунтовується роль органічного виробництва як такого й обґрунтовується актуальність управління його розвитком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі органічного виробництва та управління його розвитком присвячені наукові праці зарубіжних і вітчизняних учених та фахівців. Серед них: С. Антоненко, Н. Андреева, В. Артиш., Є. Білоусов, Н. Буга, А. Іванова [7], С. Корчинська, О. Присяжнюк [9], А. Савич, А. Arvidsson, S. D'Amico, С. Мау й інші. Проте сутність і принципи управління розвитком органічного виробництва в їхніх працях висвітлені не досить вичерпно, що спонукає до проведення додаткових досліджень цього аспекту.

Мета статті полягає в обґрунтуванні концептуальних принципів управління розвитком органічного виробництва в контексті продовольчої безпеки країни.

На шляху до мети при проведенні досліджень використовувались емпіричні методи спостереження за практичною діяльністю господарюючих суб'єктів, а також теоретичні методи узагальнення, аналізу, індукції й дедукції.

Виклад основних результатів дослідження. Органічне виробництво виділилося зі складу традиційно пануючого інтенсивно-індустріального виробництва та розвивається паралельно з ним як альтернативний варіант і має достатньо підстав для свого окремого предметного розгляду як самодостатня соціально-економічна система.

Місія системи «органічне виробництво» полягає у використанні природних, екологічно безпечних ресурсів для забезпечення населення якісними натуральними харчовими продуктами.

Органічне виробництво має значний діапазон, тому в наукових публікаціях трапляються неоднозначні тлумачення цього поняття. В одних інтерпретаціях воно розглядається як безпосереднє вирощування до споживання плодово-овочевої продукції й сільськогосподарської сировини для переробки їх у харчові продукти, а також виробництва кормів для розведення продуктивного тваринництва. Інші науковці стоять на позиціях масштабнішого або всеохоплюючого погляду на це явище, переводячи його в прагматичну площину ланцюга «від поля до столу». Автори цієї публікації є прихильниками комплексного тлумачення органічного виробництва, бо воно бере початок на полі, а завершується споживанням населенням харчових продуктів.

Поглиблений аналіз змісту системи органічного виробництва дав можливість у складному і тривалому ланцюгу «від поля до столу» виділити окремі самодостатні ланки:

- вирощування сільськогосподарських культур для безпосереднього споживання;

- вирощування сільськогосподарських культур як сировини для переробки в харчові продукти;

- вирощування сільськогосподарських культур на кормові цілі;

- виготовлення соковитих, грубих та концентрованих кормів;

- розведення й утримання сільськогосподарських тварин і птиці;

- одержання сировини тваринного походження для виготовлення харчових продуктів;

- зберігання сільськогосподарської сировини рослинного й тваринного походження до процесу переробки в продукти харчування;

- зберігання виробленої продовольчої продукції до моменту реалізації в оптовій та роздрібній торгівлі;

- транспортування сировини й готової продукції;

реалізація харчових продуктів безпосереднім споживачам;

раціональне використання побічної продукції при вирощуванні сільськогосподарських культур та утриманні й забої тварин і птиці.

Кожна ланка цього ланцюга має підстави розглядатись як окрема відособлена підсистема, тобто система нижчого порядку, що поєднує в своїй структурі людей та матеріальні ресурси й локальні технології перетворення останніх в якісні продукти (товари), які покликані в підсумку сприяти забезпеченню продовольчої безпеки країни.

Теоретичні положення та спеціально проведені дослідження доводять той факт, що успіх функціонування і розвитку органічного виробництва як цілісної соціально-економічної макросистеми, а також практичної діяльності кожної ланки щойно розглянутого ланцюга «від поля до столу» значною мірою визначається рівнем управління. З цих міркувань належить подбати про забезпечення ефективного рівня управління, а за сучасною термінологією менеджменту на макро- та мікрорівнях. Цілком зрозуміло, що незадовільний стан управління, наприклад, у ланках виробництва сировини й її переробки, або зберігання чи реалізації го-

тової продукції від'ємно нівелюватимуть загальний стан органічного виробництва і його роль у системі продовольчої безпеки країни. Ось чому проблема управління у сфері органічного виробництва є не менш важливою за його технологічні особливості та потребує зосередження уваги на змісті певних принципів управління й забезпечення їх дотримання з боку відповідних керівників і спеціалістів як суб'єктів управління. В контексті досліджуваної проблеми під принципами управління слід розуміти ті вагомні правила в практичній роботі, дотримання яких забезпечуватиме успіх.

Матеріали спеціально проведених спостережень дають право для висновку про те, що першим фундаментальним принципом управління в сфері органічного виробництва на всіх рівнях та етапах продовольчого ланцюга є забезпечення послідовного здійснення серії завершених управлінських циклів, за їх трьома кібернетичними стадіями: забезпечення інформацією суб'єктів управління; прийняття рішення; реалізація рішення, що супроводжується конкретними змінами в об'єкті управління, які стають джерелом нової інформації й започатковують черговий управлінський цикл (рис.).

Схематичне зображення завершеного управлінського циклу

Джерело: Сформовано авторами.

Звичайні емпіричні спостереження за практичною діяльністю керівників і спеціалістів фіксують той факт, що значна кількість прийнятих рішень ними не виконується, а це означає, що бажані зміни в об'єкті управління не відбуваються та його розвиток гальмується. Ось чому усвідомлення важливості реалізації рішень і забезпечення їх виконання є ключовою стадією управлінського циклу в системі управління. Саме тому тут доречно наголосити на простих правилах, дотримання яких гарантує успішне виконання рішень:

повне й конкретне формулювання змісту рішення;

своєчасне доведення рішення до виконавців;

належний рівень професійної кваліфікації виконавців рішення;

достатні стимули та мотиви праці виконавців;

контроль за виконанням рішення.

До суттєвих принципів управління розвитком органічного виробництва слід віднести гармонійне поєднання на всіх ієрархічних рівнях адміністративних, економічних і психологічних методів керівництва. Безза-

перечний пріоритет при цьому належить адміністративним методам як способам реалізації вимог до сертифікації товаровиробників та дотримання технологій органічного виробництва. За умов ще не досконалої правової культури вкрай необхідна постійна підвищена увага з боку повноважних контролюючих органів із використанням адміністративних санкцій до порушників сертифікаційних положень технологічних процесів.

Наступним принципом управління розвитком органічного виробництва слід вважати формування цивілізованого внутрішнього ринку, який зазвичай завжди розпочинається з попиту споживачів. Саме попит на органічні продукти буде тим локомотивом, який забезпечить позитивний розвиток цього сектору аграрного виробництва.

Психологічною основою попиту на ринку є специфічні суб'єктивні смаки і вподобання споживачів продуктів, на які має позитивно впливатиме широка перманентна пропаганда й популяризація органічних продуктів харчування з боку державних і приватних засобів масової інформації. Доцільно в офіційних друкованих виданнях та на телевізійних каналах запровадити спеціальну рубрику «органічні продукти», залучаючи до неї науковців, педагогів, лікарів, виробників, іноземних фахівців. Пропаганда переваг органічних продуктів й їхня популяризація мусить розпочинатися зі шкільної лави всіма методами маркетингової політики.

Другою складовою попиту на органічні продукти є платоспроможний стан населення, який вимагає від держави реальних кроків щодо підвищення рівня мінімальних зарплат і пенсій та індексації доходів відповідно до інфляційних процесів на внутрішньому ринку. Тут не повинно бути жодних ілюзій, бо світова практика й скромний вітчизняний досвід показують, що за собівартістю одиниці продукції, а отже, і ціною реалізації, органічні продукти в силу економічних законів не в змозі конкурувати з аналогічною продукцією, виробленою за традиційними технологіями.

До важливих принципів в управління розвитком органічного виробництва доцільно зарахувати впровадження таких технологій, які б об'єктивно враховували місцеві ґрун-

тово-кліматичні умови, історико-культурні й соціально-економічні особливості як регіонів, так і окремих територій сільських населених пунктів. У підсумку це має гарантувати збереження та відтворення біорізноманіття в агроландшафтах за рахунок диверсифікації діяльності господарюючих суб'єктів на землі, що виявляється у культивуванні широкого спектра рослин, свійських тварин і птахів.

Життєво важливим принципом у розвитку органічного виробництва залишається міжнародне співробітництво в межах чинного законодавства України, яке орієнтує вітчизняних товаровиробників на адаптацію до світових нормативно-правових актів. При цьому важлива роль відводиться приведенню законодавчої й нормативної бази органічного виробництва у відповідність до діючих стандартів Європейського Союзу з урахуванням ментальних історико-культурних і соціально-економічних особливостей регіонів України. Обов'язковим є співробітництво з міжнародною федерацією органічного сільськогосподарського руху IFOAM.

Завершальним принципом управління розвитком органічного виробництва як справою державної ваги в контексті продовольчої безпеки слід вважати активну позицію держави, тобто суб'єкта управління розвитком органічного виробництва на макрорівні в особі законодавчої й виконавчої влади. Вкрай важлива державна підтримка товаровиробників у період конверсії пануючої технології виробництва у формі надання фінансових пільг або прямих субсидій. З боку держави належить упорядкувати деякі показники офіційної статистики, які б забезпечували об'єктивною офіційною інформацією про стан органічного виробництва для управління його розвитком на місцевому, регіональному та державному рівнях.

Висновки. Актуальність рівня управління (менеджменту) розвитком органічного виробництва підтверджується тим, що поряд із технологіями, ним визначається його стан протягом усього ланцюга «від поля до столу», безпосередньо впливаючи на якість харчування населення, а отже, і продовольчу безпеку країни.

Ефективне управління (менеджмент) розвитком органічного виробництва передусім вимагає від суб'єктів управління на міні-, мезо- й макрорівнях дотримання фундаментального принципу управління, який у практичній роботі в ідеальному варіанті вимагає забезпечення здійснення завершених управлінських циклів з акцентом на реалізації рішень.

За умов недосконалої загальної правової культури в нашій державі беззаперечний пріоритет серед методів керівництва в системі органічного виробництва має належати адмініструванню, особливо з боку сертифікаційних органів і служб.

До безальтернативних принципів в управлінні розвитком органічного виробництва також належає: формування цивілізованого ринку органічних продуктів; урахування на регіональному й місцевому рівнях об'єктивних ґрунтово-кліматичних та соціально-економічних особливостей сільських територій; міжнародне співробітництво з орієнтацією на адаптацію вітчизняного органічного виробництва до кращих зразків зарубіжного досвіду; активна позиція держави в справі фінансової підтримки товаровиробників на період конверсії й упорядкування статистичної інформації про стан органічного виробництва як першого кроку в управлінні його розвитком.

Список використаних джерел

1. *Андрєєва Н.М.* Органічне виробництво як складова забезпечення продовольчої безпеки України: економіко-правовий аспект впровадження / Н.М. Андрєєва // Органічне виробництво і продовольча безпека: Зб. матеріалів доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. – Житомир: Полісся, 2013. – С. 25-30.
2. *Антонець С.С.* Регіональний аспект біологізації землеробства: напрямки досліджень, здобутки і перспективи / С.С. Антонець, В.М. Писаренко, М.М. Опара // Вісн. Полтавського держ. с.-г. ін-ту. – 2001. – № 4. – С. 15–19.
3. *Артиш В.І.* Організаційно-економічні передумови формування ринку екологічно чистої продукції в Україні / В.І. Артиш // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 117–120
4. *Білоусов Є.Ю.* Принципи, напрями та механізми державної підтримки розвитку органічного землеробства в Україні / Є.Ю. Білоусов // Молодий вчений. – 2015. – № 6. – С. 74–77.
5. *Буга Н.* Перспективи розвитку органічного виробництва в Україні / Н. Буга, І. Яненкова // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – Т. 164. – № 2. – С. 117-125.
6. Закон України Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини // Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 2014. – № 20–21. – 721 с.
7. *Іванова А.С.* Виробництво органічної продукції: світовий досвід та вітчизняні реалії / А.С. Іванова // Агросвіт. – 2015. – №18. – С. 30-35.
8. *Камінський В.Ф.* Органічне виробництво – шлях до продовольчої безпеки / В.Ф. Камінський // Віче. – 2014. – № 9. – С. 58-61.
9. *Присяжнюк О.Ф.* Управління проектними ризиками при переході на виробництво органічної продукції / О.Ф. Присяжнюк, А.В. Савич // Зб. наук. праць: Органічне виробництво і продовольча безпека. – Житомир: Видавець О.О. Євенок, 2016. – С. 450–455.
10. *Arvidsson A.* Value in Informational capitalism and on the Internet / A. Arvidsson, E. Colleoni // The information Society, 2012. – Vol. 28, №3. – P. 135–150.
11. *D'Amico S.* Overview of Participatory guarantee systems in 2015 / S. D' Amico, F. Castro // The World of Organic Agriculture. – Bonn: FiBL, 2016. – P. 147–151.
12. *May C.* PGS guidelines. How Participatory guarantee systems can develop and function / C.May. – Germany:IFOAM, 2008. – 36 p.

Стаття надійшла до редакції 18.07.2016 р.

*

*Д.С. ДОБРЯК, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН,
головний науковий співробітник відділу
Інститут агроекології і природокористування НААН
Н.В. КУЗІН, кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри землевпорядкування та кадастру
Сумський національний аграрний університет*

Еколого-економічний механізм реабілітації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення

Постановка проблеми. У процесі здійснення земельної реформи в Україні було роздержавлено і передано у власність більше 5 млн га орних земель, які за властивістю ґрунтового покриву є орнонепридатними, тобто деградованими або малопродуктивними, використання яких в економічному відношенні є збитковим, а в екологічному – шкідливим, що негативно впливає на навколишнє природне середовище. Серед факторів, що спричиняють деградацію ґрунтів, найважливішими є ті, що пов'язані з використанням земель [1, 5].

Надмірне антропогенне навантаження на земельні угіддя спричиняють активацію цілого ряду негативних процесів, серед яких особливої сили набрали ерозійні. До цього призвело нехтування екологічною придатністю ґрунтів до вирощування певних сільськогосподарських культур, а саме – науково необґрунтоване збільшення площ таких культур, як соняшник, ріпак, кукурудза на зерно та інших просапних культур. Втрати від дії ерозійних процесів вимірюються сотнями мільйонів гривень на рік. Крім цього, значно погіршується стан агроландшафтів за рахунок знищення найродючих шарів ґрунтового покриву, його найважливішої складової – гумусу. Сучасний стан агроландшафтів характеризується значним збільшенням деградованих орних земель, які потребують науково обґрунтованих заходів щодо їх норма-

льного екологобезпечного використання з урахуванням формування сталого розвитку землекористування й сприятливого життєдіяльного навколишнього середовища. Це зумовлює актуальність розробки наукових засад реабілітації деградованих та малопродуктивних земель [1, 5, 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За даними багатьох сучасних дослідників (Бабміндра Д.І. [5], Булигін С.Ю. [1], Добряк Д.С. [5], Канаш О.П. [7], Новаковський Л.Я. [10], Сайко В.Ф. [12] та інші) вказані ерозійні процеси найбільше спостерігаються в ґрунтовому покриві, де від ерозії, неправильної агротехніки, необґрунтованої зміни гідрологічного режиму території зі зрошуваними й осушувальними меліораціями, забрудненням агрохімікатами та промисловими викидами деградовано значні площі продуктивних земель які також стали малопродуктивними.

Мета статті – обґрунтування сутності й формування структури еколого-економічного механізму реабілітації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення на основі аналізу наукових джерел та експериментального землевпорядного проектування.

Виклад основних результатів дослідження. Аналіз стану земель сільськогосподарського призначення показує, що останніми десятиліттями він істотно погіршився і набув загрозового характеру. Передусім це стосується ґрунтового покриву, який знач-

ною мірою втратив належні йому властивості саморегуляції.

Водна й вітрова ерозії є найвпливовішим фактором зниження продуктивності земельних ресурсів, деградації агро ландшафтів, що перетворилося на надзвичайне явище сьогодення, яке безпосередньо загрожує самому існуванню ґрунту як головного засобу сільськогосподарського виробництва та незмінного компонента біосфери. Це зумовле-

но характером сільськогосподарського використання земель, при якому створюються передумови для інтенсивного розвитку деградаційних процесів і, насамперед, ерозійних (табл. 1).

За іншими якісними показниками (засоленість, солонцюватість, перезволоження та ін.) земельний фонд має сталу тенденцію до погіршення.

1. Площі деградованих і малопродуктивних орних земель України, що потребують науково обґрунтованих заходів щодо їх подальшого екологічнобезпечного використання, тис. га

Вид деградації	Поліська зона	Лісостепова зона	Степова зона	Степова посушлива зона	Сухостепова зона	Карпатська гірська область	Кримська гірська область	Україна
Легкий механічний склад	104,6	175,2	79,4	6,9	31,1	–	–	397,2
Важкий механічний склад	–	55,1	136,8	34,2	1,9	13,0	–	241,0
Скелетність	15,9	0,8	1,8	38,5	–	34,7	10,0	101,6
Змитість	27,3	1141,6	1132,5	217,0	26,9	52,4	33,5	2631,1
Дефльованість	30,3	1,9	61,4	45,5	16,5	–	–	155,7
Засоленість	–	79,2	109,3	72,9	39,6	–	0,6	301,6
Солонцюватість	1,2	12,2	60,1	64,2	319,9	–	5,0	462,6
Перезволоженість і заболоченість	155,5	112,6	37,5	178,5	73,2	32,7	–	590,0
Болотні органогенні мінеральні осушені ґрунти	86,8	28,3	0,9	0,1	–	3,7	–	119,8
Техногенно забруднені землі у т.ч. радіонуклідами	131,6	1,5	–	–	–	–	–	133,1
Усього	553,2	1608,5	1619,7	657,8	509,0	136,5	49,1	5133,7

Джерело: Розраховано авторами за даними Держкомзему України, 2009.

Останнім часом посилюються процеси деградації ґрунтового покриву, які викликані техногенним забрудненням. Найбільшу небезпеку для навколишнього середовища являє собою забруднення ґрунтів важкими металами, пестицидами, збудниками інфекційних хвороб, радіонуклідами тощо.

Посилення деградації ґрунтів значною мірою зумовлено різким зниженням обсягів заходів щодо підвищення їх родючості. Внаслідок перевищення виносу поживних речовин над їхнім накопиченням в орних ґрунтах склався їх від'ємний баланс. Ці дані дають підстави зробити невтішний висновок, що в Україні високими темпами знижується якість і родючість ґрунтів та катастрофічно погіршується екологічний стан земельних ресурсів [7].

Використання деградованих і малопродуктивних ґрунтів у складі орних земель веде до прямих збитків. У цілому по Україні такі втрати сягають понад 300 млн грн – 66,5 грн/га, в зоні Полісся ці показники становлять – відповідно 75,7 млн грн і 73,2 грн/га; в Лісостепу – 137,3 млн грн та 94,4 грн/га; у Степових зонах – 94,4 млн грн і 44,3 грн/га [7].

Одним із головних чинників, що дестабілізують екологічну ситуацію, є надмірна сільськогосподарська освоєність та розорюваність території. Внаслідок екстенсивного ведення сільськогосподарського виробництва до господарського використання необґрунтовано залучені деградовані й малопродуктивні земельні угіддя, недотримання їх базових екологічних вимог, що призвело до погіршення екологічної ситуації не тільки в сіль-

ському господарстві, а також в Україні в цілому. Як наслідок, порушена екологічна стійкість агроландшафтів, яка залежить від того, скільки в ньому збережено природних фітоценозів. Відомо, що чим більша різноманітність агроландшафту, тим вища його стійкість до антропогенного навантаження [13]. Таким чином, поліпшення екологічної ситуації полягає в зниженні розораності території, виведенні з інтенсивного обробітку деградованих і малопродуктивних орних земель, розширенні площі природних кормових угідь та лісових насаджень, що досягається через збільшення питомої ваги екологістабілізуючих угідь, створення екосистем, які функціонують за принципами природних аналогів при мінімізованому антропогенному впливі. Тобто, йдеться про широку ренатуралізацію довкілля, що повинно забезпечити екологічну оптимізацію природокористування.

Питання про надмірну розораність земель України не нове, оскільки негативні наслідки цього явища відомі. Разом із тим не всі публікації по даній темі вміщують обґрунтовані критерії щодо рівня розораності території. Принаймні важко погодитись із Н.В. Козловим та Н.В. Палапою [8], які пропонують використовувати під рілля не більше 20 % території. В.Ф. Сайко [12] оперує не завжди останніми земельно-обліковими даними, припускає дублювання певних площ (наприклад, силових і еродованих земель), унаслідок чого виходить на збільшену площу земель, які необхідно виключити з орних угідь. Підходи, запропоновані словацькими дослідниками І. Рібарські та Е. Гойка [11], що ґрунтуються на так званих коефіцієнтах екологічної стабільності агроландшафтів, можна розглядати лише як допоміжні й занадто наближені. Справа в тому, що за згаданими підходами екологічно стабільними вважаються території, які мають коефіцієнти більш як 0,5. Ці коефіцієнти встановлюються, виходячи з співвідношення угідь, яким привласнено конкретні (середні) коефіцієнти (для рілля – 0,14, для пасовищ – 0,58, для лісів – 1,0 площі). Не можна спиратися на такі занадто усереднені показники, оскільки коефіцієнт 0,14 характеризує і розчленовані еродовані землі, й повнопрофільні чорноземи на рівнинах.

У контексті ідеї ренатуралізації на основі багаторічної землевпорядної практики обґрунтовано один із основних, якщо не головний, механізм оптимізації природокористування – консервація деградованих і малопродуктивних земель, тобто вилучення їх з інтенсивного сільськогосподарського використання [9; 10; 14].

Консервація (від латинського *conservatio* – зберігання) – це сукупність заходів, які забезпечують максимальне збереження об'єктів. Відносно ґрунтів поняття “консервація” доцільно розглядати у двох аспектах: по-перше, як заходи з тимчасового вилучення деградованої та малопродуктивної ріллі – “реабілітація” і по-друге, як незворотне – переведення усіх земель в інші угіддя – “трансформація”.

Реабілітація (від латинського *rehabilitate* – придатність, спроможність, поновлення, префікс *re* – зворотність). Цим заходом мається на меті вилучення з інтенсивного землеробського використання деградованих та малопродуктивних ґрунтів на певний час для мінімізації або припинення деградаційних процесів, чи навіть відновлення втрачених ґрунтами властивостей.

Трансформація (від латинського *transformare* – перетворення, зміни). Відносно земель, угідь – переведення з одного угіддя в інше.

Регенерація (від латинського *regeneratio* – відновлення). Цим заходом мається на меті забезпечити самовідновлення (природним шляхом без втручання людини) аборигенних екосистем шляхом виведення з ріллі деградованих і малопродуктивних ґрунтів. Під регенерацію відводяться, головним чином, болотні й кам'янисті ґрунти, солонці, солончаки.

Двадцятип'ятирічний досвід здійснення земельної реформи доводить про формування в суспільстві думки, що ключовим принципом подальшого розвитку земельних відносин є досягнення екологічної спрямованості економічних реформ, а забезпечення державної екологічної безпеки – гарантією переходу до цивілізованого, соціально орієнтованого ринкового господарства [2, с. 5]. Це однаковою мірою стосується як розвинені механізми захисту земель від деградаційних процесів, так і реабілітації деградованих

та малопродуктивних земель як складових раціоналізації природокористування.

У наукових джерелах немає однозначного визначення сутності механізму. Так, об'єктивною основою екологічного механізму управління сталим розвитком землекористування, як зазначають Д.С. Добряк, А.Г. Тихонов, Н.В. Гребенюк, є система економічних законів у тісному взаємозв'язку з біологічними законами функціонування і розвитку світу [4, с. 48].

О.О. Веклич економічний механізм екологічного регулювання трактує у широкому й вузькому значенні. В економічній теорії у широкому розумінні цей механізм репрезентований сукупністю форм і методів функціонування суспільного виробництва як еколого-економічної системи, що відображає ступінь розвитку процесів свідомого використання законів природи й економічних законів у людській діяльності [2, с. 13].

У вузькому розумінні економічний механізм екологічного регулювання є як система-набір інструментів (підйомів), що спрямовані на здійснення ресурсозберігаючих заходів, а відтак – на досягнення еколого-економічної збалансованості функціонування суспільного виробництва, якісного стану довкілля [2, с. 14]. Звідси “метою економічного механізму екологічного регулювання є узгодження еколого економічних інтересів і подолання суперечностей між ними” [2, с. 14]. Можна навести ще багато прикладів щодо трактування сутності механізму різного спрямування. Разом із тим слід зазначити, що визначення сутності того чи іншого механізму залежить від мети дослідження.

Якщо звернемося до Великого тлумачного словника сучасної української мови, то в ньому механізм трактується як “сукупність станів та процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне й інше явище” [3, с. 523].

Отже, механізм реабілітації деградованих і малопродуктивних земель необхідно розглядати як систему заходів, спрямованих на відтворення їх продуктивної спроможності шляхом консервації, реабілітації, трансформації та регенерації.

Аналіз практики використання земельних ресурсів, у тому числі деградованих і малопродуктивних орних земель, формування й реалізації системи захисту їх від деградаційних процесів, особливо у ринкових умовах, показує, що при цьому виникають суперечності між екологічними та економічними інтересами суб'єктів землекористування. Вказане й призвело до значних площ деградованих і малопродуктивних орних земель (табл. 2), що зумовлено прогресуючим розвитком деградаційних процесів у сільськогосподарському землекористуванні, особливо на орних землях та, передусім, орнопридатних, які були свого часу розпайовані й передані у власність [6].

Слід зазначити, що виникнення вказаних суперечностей є об'єктивною реальністю. Вона зумовлена наявністю різних суб'єктів суспільного виробництва з притаманними їм економічними інтересами, які не завжди збігаються з економічними вимогами. Якщо для людства та суспільства задоволення екологічних потреб реальна необхідність, то для окремих груп людей важливіше – одержання максимальної економічної вигоди в процесі землекористування.

Щоб подолати ці суперечності, необхідно узгодити еколого-економічні інтереси заінтересованістю відповідних груп людей у розв'язанні екологічних проблем. Це, насамперед, стосується формування науково обґрунтованого підходу щодо екологобезпечного використання деградованих і малопродуктивних земель, що забезпечить створення сприятливого навколишнього середовища.

2. Деградовані й малопродуктивні орні землі України

Адміністративно територіальні одиниці (регіони)	Площі деградованих і малопродуктивних орних земель				
	тис. га	до площі орних земель, %	із них потребують консервації		
			тис. га	до площі деградованих, %	до площі орних земель, %
1	2	3	4	5	6
АР Крим	379,4	30,3	211,0	55,6	16,9
Вінницька	443,1	25,6	114,5	25,8	6,6
Волинська	154,0	22,9	108,3	70,3	16,1
Дніпропетровська	229,3	10,8	97,5	42,5	4,6

Донецька	321,7	19,4	142,2	44,2	8,6
Житомирська	280,2	25,5	117,1	41,8	10,7
Закарпатська	49,0	24,4	28,3	57,8	14,1
Запорізька	434,0	22,8	296,5	68,3	15,6
Івано-Франківська	167,0	42,5	68,5	41,0	17,4
Київська	240,5	17,6	122,5	50,9	8,9
Кіровоградська	217,3	12,3	84,3	38,8	4,8
Луганська	295,4	22,0	75,3	25,5	5,6
Львівська	260,3	32,6	139,3	53,5	17,4
Миколаївська	291,3	17,1	80,4	27,6	4,7
Одеська	519,4	25,0	215,7	41,5	10,4
Полтавська	226,0	12,8	164,5	72,8	9,3
Рівненська	219,3	33,9	141,8	64,7	21,9
Сумська	93,5	7,5	52,6	56,3	4,2
Тернопільська	218,2	25,6	91,7	42,0	10,8
Харківська	296,1	15,3	90,4	30,5	4,7
Херсонська	344,9	19,4	168,0	48,7	9,5
Хмельницька	256,9	28,5	141,2	39,6	11,3
Черкаська	204,2	16,0	146,4	71,7	11,4
Чернівецька	174,8	51,5	85,4	48,9	25,2
Чернігівська	84,2	6,2	64,5	76,6	4,7
По Україні	6500,0	20,0	3047,9	46,9	9,4

Джерело: За даними сайту Держкомзему України, 2009.

Отже, інтеграцію екологічних проблем та економічних інтересів землевласників і землекористувачів можна розглядати як основоположну сутність еколого-економічного механізму захисту й реабілітації деградованих і малопродуктивних земель, передусім орних.

Виходячи з наведених теоретичних міркувань, механізм розглядається по набору інструментів і спрямованості їх застосування щодо розв'язання надзвичайно важливої народногосподарської та суспільної проблеми – реабілітації деградованих і малопродуктивних орних земель, їх відтворення й на цій основі формування сприятливого навколишнього середовища.

Структурні складові механізму (набір інструментів) реабілітації деградованих і малопродуктивних орних земель розглядається в єдності та взаємозв'язку, разом із тим вони зберігають своє самостійне значення. Такий підхід є основоположним при визначенні практичних дій щодо реабілітації деградованих і малопродуктивних орних земель.

При формуванні еколого-економічного механізму реабілітації деградованих і малопродуктивних орних земель рекомендується визначати основні складові, які поєднуються у три підсистеми: організаційно-правове, екологічне й економічне спрямування (рис.).

Подальший розвиток сільськогосподарського землекористування в ринкових умовах зумовить удосконалення еколого-економічного механізму реабілітації деградованих і малопродуктивних орних земель та ефективніше форсуватиме сприятливе навколишнє середовище. Як діють сучасні механізми й яка їхня ефективність, доцільно розглянути основні напрями консервації на конкретних прикладах.

1. Ґрунти легкого механічного складу. Це піщані та Поліссі, піщані та глинисто-піщані в Лісостепу, піщані, глинисто-піщані й супіщані в степових зонах, а також у природно-сільськогосподарських районах Лівобережного і півдня Правобережного Лісостепу. Екологічна небезпека їх інтенсивного використання в складі орних земель полягає в тому, що вони є постійним вогнищем дефляції. В економічному відношенні недоцільність їх використання зумовлена неадекватністю витрат на підтримання критичного рівня їх родючості, одержаному прибутку від урожаю. Консервація таких земель має, як правило, незворотний характер, тобто йдеться про трансформацію угідь. У більшості випадків їх треба вилучати не тільки зі складу орних земель й зі складу сільськогосподарських угідь. Найдоцільнішим є їхнє заліснення.

Еколого-економічний механізм реабілітації деградованих і малопродуктивних орних земель

2. Ґрунти важкого механічного складу. Представлені вони легко- середньо- і важкоглинистими ґрунтами в основному на щільних глинах. Консервація-реабілітація виконується переважно залуженням або переведенням орних земель у перелоги. Доцільно використовувати їх також як лукопасовищні угіддя. Багате на поживні речовини едафічне середовище, особливо в умовах достатнього зволоження (Західний та Правобережний Лісостеп), забезпечує швидке освоєння таких ґрунтів аборигенною рослинністю без втручання людини.

Після певного періоду реабілітації під трав'яною рослинністю вибірково можуть бути повернені до попереднього використання, але з обґрунтованим антропогенним навантаженням.

3. Скелетність. Це ґрунти на основі щільних порід, які містять у кореневищному шарі уламки гірських порід. Консервація таких земель має здебільшого форму необерненої трансформації. Ці ґрунти в більшості випадків повинні бути вилучені з орних земель.

Так, як і попередні, ґрунти можуть бути залишені на "природну реабілітацію", використовуватись як вигони та місця розселення і відновлення природної флори й фауни.

4. Змитість. Ця категорія деградованості представлена середньо-, сильнозмитими і розмитими ґрунтами, виходами ґрунтоутворюючих підстилаючих порід. Найбільш порушені землі з виходами порід, розмитими й сильно змитими ґрунтами повинні бути вилучені зі складу орних земель із залуженням (використання під лукопасовищні угіддя з кормовим випасом худоби) або залісені, тобто переведені в інші угіддя. Також підлягають трансформації в лукопасовищні угіддя середньозмиті ґрунти на схилах більше 3-5°.

Інші площі із середньозмитими ґрунтами доцільно залужити (тимчасова консервація). Після певного часу фітомеліоративного періоду можуть бути повернені до складу орних земель (при відновленні модальних показників, характерних для даного ґрунту, та екологобезпечному використанні).

У м'яких гідротермічних умовах виведені зі складу сільськогосподарських угідь площі можуть бути залишені на самозаростання. Досить швидко через ряд послідовних сукцесій (змін травостою) утворюється стійке рослинне угруповання. Маючи на увазі крайню ерозійну небезпечність цих ґрунтів, їх поверхня при виведенні зі складу орних земель послідовно повинна бути захищена рослинним покривом.

5. Дефльованість. Ці території представлені середньо- і сильнодефльованими ґрунтами різного механічного складу: від піщаних на Поліссі до важкосуглинкових та глинистих у степових зонах.

Дефльовані ґрунти легкого механічного складу однозначно підлягають виведенню зі складу сільськогосподарських угідь із залісненням. Суглинкові й глинисті дефльовані ґрунти залужуються головним чином для тимчасової консервації. Регламент їх використання на період фітомеліоративної реабілітації встановлюється за конкретними ґрунтовими показниками. Головною умовою є захист поверхні від видування.

6. Засоленість. Цю категорію деградованості становлять середньо- і сильнозасолені та солончакові переважно гігроморфні ґрунти (лучні, болотні), а також вторинно засолені колишні автоморфні ґрунти зрошуваних територій.

Напрями їх використання в основному такі: природного походження засолені гідроморфні ґрунти залужуються і переводяться у кормові угіддя (переважно сіножаті), солончаки виводяться під регенерацію, тобто ренатуралізуються (повертаються у природний стан) без втручання людини; вторинно засолені автоморфні ґрунти зрошуваних територій через фітомеліоративне залуження (люцерна, буркун тощо) відводяться під тимчасову консервацію з наступним можливим поверненням до складу орних земель за умов зниження рівня підґрунтових вод нижче нормативного й наступного розсолення.

7. Солонцюватість. Ареали поширення солонцевих ґрунтів – степові зони, причому переважна їх частина знаходиться в сухостеповій зоні. Це середньо- і сильносолонцеві гігроморфні й напівгідроморфні (лучні,

болотні, лучно-чорноземні) та автоморфні ґрунти (чорноземи звичайні, чорноземи південні, чорноземи на щільних глинах, темнокаштанові й каштанові, солонці).

Напрями їх використання практично такі ж, як і попередні ґрунти (переведення в кормові угіддя гідроморфних та напівгідроморфних ґрунтів і тимчасова консервація – реабілітація автоморфних ґрунтів, за винятком солонців солончакових, які виводяться під регенерацію.

8. Перезволоженість і заболоченість. У північних та західних регіонах (гумідна зона) – це дерново-підзолисті й дернові сильнотролейові ґрунти, а також мінеральні та органігенні болотні ґрунти природного походження. У степових зонах на зрошуваних територіях значні площі займають вторинно-підтоплені автоморфні ґрунти.

У гумідній зоні, з огляду на екологічну доречність, ці території в більшості випадків повинні бути природно ренатуралізовані. Це не потребує ніяких витрат: добра обводненість забезпечує їхнє швидке заселення природною флорою і фауною й адаптацію в навколишній ландшафтний устрій. Це ж саме стосується ґрунтів природного гігроморфного ряду зрошуваних територій.

Антропогенно (вторинно) підтоплені ґрунти автоморфного ряду через залуження відводяться під тимчасову консервацію. Необхідною умовою їх повернення до складу орних земель є дренажування територій.

9. Болотні органігенні й мінеральні осушені ґрунти. Цю категорію деградованості становлять осушені органігенні ґрунти з глибиною торфового шару до 1 м (торфувато- і торфово-болотні, торфовища неглибокі та болотні мінеральні ґрунти (мулувато- й лучно-болотні).

Внаслідок осушення і використання у складі орних земель неглибокі органігенні ґрунти швидко деградують, торфовий шар мінералізується й на поверхню виходять підстилаючі породи, здебільшого піски. Мінеральні болотні осушені ґрунти характеризуються змитістю (слитозованістю), безструктурністю, сильною оглеєністю.

З екологічного погляду найдоцільніше використовувати їх як сіножаті. Це збереже від руйнування торфовий шар органігенного

грунту і найбільшою мірою забезпечить екологічну сумісність ґрунтових властивостей болотних мінеральних ґрунтів із біологічними вимогами трав'яної рослинності. На при-

кладі Київської області було розраховано обсяги й напрями консервації деградованих і малопродуктивних орних земель (табл. 3).

3. Обсяги і напрями консервації деградованих і малопродуктивних орних земель Київської області

Властивості та ознаки ґрунтів, які переважно зумовлюють необхідність консервації орних земель	Консервація						
	Площа, га	реабілітація, га	у тому числі				
			усього	трансформація			
				сіножаті	пасовища	лісо-насадження	регенерація
Легкий механічний склад (вміст фізичної глини <5%)	34597	2128	32469	1107	109	31048	205
Змитість	47138	29763	17375	15050	1947	377	–
Дефльованість	1249	–	1249	–	–	1249	–
Засоленість	3659	3363	296	296	–	–	–
Перезволоженість і заболоченість	17326	4994	12332	6258	3390	–	2773
Болотні органогенні (горфові) неглибокі та болотні мінеральні й осушені ґрунти	20677	9874	10803	10803	–	–	–
Усього орних земель, що потребують консервації	124646	50127	74524	33426	5446	32674	2978

Джерело: Розрахунки авторів за даними ДП “Головний науково-дослідний та проектний інститут землеустрою”.

Висновки. Отже, еколого-економічний механізм реабілітації деградованих і малопродуктивних земель необхідно розглядати як систему заходів, спрямованих на відтворення їх продуктивної спроможності консервацією, реабілітацією, трансформацією й регенерацією. Виходячи з цих міркувань, при формуванні вказаного механізму визначають основні складові, які поєднують у три підсистеми: організаційно-правова, екологічна та економічна. Структурні складові цього механізму (набір інструментів) реабілітації деградованих і малопродуктивних орних земель розглядаються в єдності та взаємозв'язку, разом із тим вони зберігають своє самостійне значення. Такий науково-

методологічний підхід є основоположним при визначенні практичних дій щодо реабілітації деградованих і малопродуктивних орних земель.

Аналіз практики застосування даного еколого-економічного механізму щодо реабілітації деградованих і малопродуктивних орних земель показує, що в економічному відношенні він забезпечує значне зниження втрат при використанні таких земель не в складі орних, а трансформація їх в інші екологічнобезпечні угіддя (сіножаті, пасовища, лісові насадження), сприяє формуванню сприятливого навколишнього середовища, підвищенню якісного екологічного стану довкілля.

Список використаних джерел

1. Булигін С.Ю. Формування екологічно сталих агроландшафтів / С.Ю. Булигін. – К.: Урожай, 2005. – 300 с.
2. Веклич О.О. Економічний механізм екологічного регулювання в Україні / О.О. Веклич. – К.: УІНСіР, 2003. – 90 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Перун. 2001. – 1426 с.
4. Добряк Д.С. Теоретичні засади сталого розвитку землекористування у сільському господарстві / Д.С. Добряк, А.Г. Тихонов, Н.В. Гребенюк. – К.: Урожай, 2004. – 136 с.
5. Добряк Д.С. Формування екологічнобезпечного землекористування в умовах дії водної та вітрової ерозій / Д.С. Добряк, Д.І. Бабміндра, В.О. Слінчук. – К.: Урожай, 2010. – 150 с.
6. Добряк Д.С. Еколого-економічні механізми захисту земельних ресурсів від деградаційних процесів у ринкових умовах / О.З. Черпіцький, Д.С. Добряк. – К.: Урожай, 2007. – 142 с.

8. *Козлов Н.В.* Современные причины деградации и агроэкологическое состояние пахотных земель Украины / Н.В. Козлов, Н.В. Палапа // Современные проблемы охраны земель. – К.: СОПС Украины НАН Украины, 1997. – С. 86–88.
9. Методичні рекомендації щодо механізму виведення з господарського обігу земель, що підлягають консервації / Д.С. Добряк, О.П. Канаш, В.В. Кулініч та ін. – К.: Урожай, 2005. – 80 с.
10. *Новаковський Л.Я.* Консервація деградованих і малопродуктивних орних земель України / Л.Я. Новаковський, О.П. Канаш, В.О. Леонець // Вісн. аграр. науки. – 2000. – № 11. – С. 54–59.
11. *Ріборські І.* Вплив складу угідь на екологічну стабільність території / І. Ріборські, Е. Гойке // Зб. Землевпорядні роботи в спеціальних умовах. – Татранська Ламніца, 1988. – С. 19–26.
12. *Сайко В.Ф.* Наукові підходи щодо раціонального землекористування в умовах здійснення аграрної реформи / В.Ф. Сайко // Вісн. аграр. науки. – 2000. – № 5. – С. 5–10.
13. *Chasek P.* Integrated land degradation monitoring and assessment: horizontal knowledge management at the national and international levels / [P.Chasek, W.Essahli, M.Akhtar-Schuster and el.] // Land Degrad. Develop. – 2011. – № 22. – P. 272–284.
14. *Requier-Desjardins M.* Some notes on the economic assessment of land degradation / M.Requier-Desjardins, B.Adhikari, S.Sperlich // Land Degrad. Develop. – 2011. – № 22. – P. 285–298.

Стаття надійшла до редакції 24.07.2016 р.

*

УДК 631:338.43.01

*В.П. РЯБОКОНЬ, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН, головний науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Агропромисловий комплекс в умовах реалізації державної аграрної політики

Постановка проблеми. Розбудова незалежної держави Україна зумовлює необхідність здійснення глибоких соціально-економічних перетворень в агропромисловому виробництві, спрямованих на досягнення політичної єдності українського народу, освоєння ринкової економіки, входження країни у світове економічне співтовариство. Тут важливого значення набуває обґрунтоване визначення на державному рівні стратегічних напрямів та основного змісту системи соціально-економічних і організаційно-правових заходів щодо реформування всіх ланок аграрного сектору економіки.

Роль держави в системі аграрних відносин визначається аграрною політикою, яка являє собою розробку й практичне здійснення сукупності правових, організаційних, економічних, соціальних, кадрових та інших заходів з метою гарантування продовольчої безпеки держави, забезпечення населення продуктами харчування й створення умов

для всебічного задоволення сільськогосподарського виробника.

Аграрний сектор економіки забезпечує продовольчу безпеку держави, формує 20,7% валового внутрішнього продукту, посідає значне місце у товарній структурі експортних поставок. При цьому слід враховувати, що сільське господарство активно впливає на розвиток інших важливих галузей, які виготовляють для цієї сфери суспільної діяльності та країни засоби виробництва і споживають продукцію аграрної сфери як сировину. Разом із тим українське село – це не тільки традиційне виробництво високоякісних продовольчих ресурсів та сировини для переробної промисловості, це спосіб життя понад 14 млн сільських жителів, що становить більше третини населення держави.

Формування соціально-економічних умов розвитку села разом з організаційно-технологічними особливостями аграрного виробництва, в якому основним засобом виступає земля, а предметом праці – сукуп-

© В.П. Рябоконт, 2016

ність сільськогосподарських культур і видів продуктивних тварин, що створюють специфічний спосіб життя сільського населення, що є основою організації аграрного виробництва як сектору загальногосподарського комплексу.

У нинішніх умовах соціально-економічної перебудови відносин власності аграрна політика набуває особливого значення. Проте проблема обґрунтування соціально-економічної сутності, основного змісту й напрямів формування та поетапного здійснення аграрної політики залишається не розв'язаною, а її важливі положення є дискусійними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-економічні проблеми сутності й реалізації державної аграрної політики – предмет багатьох наукових досліджень вітчизняних авторів, зокрема В.Г. Андрійчука [1], П.І. Гайдуцького [2], В.П. Горьового [3], А.Д. Діброви [4], С.М. Кваші [5], І.В. Кобути [6], М.Ф. Кропивка [9], Ю.О. Лупенка [7, 10, 11], М.Й. Маліка [9, 10, 11], В.Я. Месель-Веселяка [7], Б.Я. Панасюка, П.Т. Саблука [7, 8], О.Г. Шпикуляка [12, 13], О.М. Шпичака, В.В. Юрчишина [1, 14].

Мета статті – проаналізувати та обґрунтувати стан агропромислового комплексу в умовах реалізації державної аграрної політики, її ефективність у період трансформації національної економіки, визначити її вплив на формування й розвиток як виробничої, так і соціальної сфери сільських територій.

Виклад основних результатів дослідження. Аграрна політика в сучасних умовах являє собою стратегічний курс держави, цілісну науково обґрунтовану систему, яка враховує закономірності розвитку світового ринкового виробництва та спрямована на глибоку перебудову соціально-економічних відносин в агропромисловій сфері.

Визначальним положенням державної аграрної політики є законодавче забезпечення права власності на результати своєї праці, землю і засоби виробництва. Беручи до уваги структурні зміни в агропромисловому комплексі, які відбулися на початку формування незалежної держави, загальний напрям соціально-економічної перебудови від-

носин власності на селі повинен здійснюватися за формулою "поєднання приватної власності на землю, засоби виробництва й результати праці з колективною формою організації виробництва". За таких умов слід проводити приватизацію земель і майна водночас із реформуванням організаційно-правових структур господарювання.

В Україні, надаючи належного значення розв'язанню продовольчої проблеми й соціальному розвитку села, одним із перших законодавчих актів був прийнятий Закон «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». Ним законодавчо закріплено державне забезпечення пріоритетності розвитку галузей АПК на основі здійснення ряду організаційно-економічних і правових заходів, спрямованих на надання сільськогосподарським та іншим товаровиробникам галузей АПК вільного вибору форм і видів трудової та господарської діяльності, права повної власності на результати своєї праці, створення умов переходу до ринкової економіки.

У подальшому було прийнято ряд інших законів, указів Президента й постанов Уряду з питань розвитку сільського господарства і соціальної сфери села. Відповідна законодавча й нормативна база проведення аграрної реформи сприяла тому, що за час становлення державності України в агропромисловому комплексі були закладені основи соціально-економічних змін у відносинах власності, формування багатокладної економіки, розвитку демократизації господарювання, переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки.

Основною метою аграрної політики є гарантування продовольчої безпеки країни, утвердження пріоритетного розвитку агропромислового виробництва, забезпечення соціальної спрямованості аграрної реформи, створення на законодавчій основі реального власника в аграрній сфері при безповоротному подоланні відчуження сільських товаровиробників від землі, засобів виробництва, результатів праці, формування сучасного конкурентоспроможного агропромислового виробництва з виходом на світовий продовольчий ринок.

Як одна з найважливіших складових державної соціально-економічної політики, аграрна політика повинна забезпечити відродження та подальшу розбудову села, розвиток соціальної інфраструктури сільських територій як у коротко-, так і в довгостроковому періодах. Одним із завдань аграрної політики є визнання суспільством необхідності та значущості селянської праці, яку необхідно зробити настільки престижною, щоб сільські поселення за своїми основними параметрами не відрізнялися від міських.

Реалізація державної аграрної політики має здійснюватися в багатьох напрямках: економічному, соціальному, інвестиційному, екологічному, інноваційному, структурному, зовнішньоекономічному. Виходячи з цього, процес подальшої трансформації аграрної сфери повинен бути спрямований на перетворення існуючих об'єктів господарювання в економічно і соціальноефективні організаційно-правові форми та вдосконалення системи економічних відносин між ними. При цьому завдання державної аграрної політики – створити однакові умови для функціонування різних форм господарювання на основі забезпечення рівних можливостей для вільного підприємництва, повної реалізації економічних інтересів і виконання регулювання функції держави.

Організаційною формою реалізації державної аграрної політики, безумовно, є поетапне проведення аграрної реформи, в основу якої покладаються докорінні зміни земельних та майнових відносин у сільському господарстві. Цей складний процес повинен здійснюватися виваженим еволюційним шляхом, спрямованим на розвиток соціально-економічних відносин на селі.

Удосконалення земельної реформи здійснюється на основі реалізації комплексу правових, економічних, технічних і організаційних заходів. Роздержавлення та приватизація земель, передача їх у власність і користування безпосередньо сільськогосподарським товаровиробникам є першим важливим етапом реформування земельних відносин. Паювання земель із видачею сертифікатів на право на земельну частку (пай), яка стала об'єктом оренди, успадкування, дарування, обміну, застави, купівлі-продажу, виходу з господар-

ських структур, а також підставою для вступу в різні формування, що створюються на базі колективних сільськогосподарських підприємств, є підставою для подальшого поглиблення аграрної реформи на основі приватної власності. На нинішній час майже 7,8 млн громадян одержали земельні паї, водночас майже третина селян ще не визначилася з тим, як розпорядитися своїми паями.

На початок 2014 року на сільські домогосподарства припадало майже 7 млн га землі, з яких майже 6 млн га (85,4%) – для ведення особистого селянського господарства й товарного сільськогосподарського виробництва. Для ведення фермерського господарства виділено 4,7 млн га. Більше 2,9 млн га сільськогосподарських угідь припадає на одного сільського жителя. Працівники соціальної сфери (582,1 тис. осіб) одержали земельні ділянки площею 344,9 тис. га, середній розмір ділянки становить 2,1 га*.

Державна політика в галузі земельних відносин повинна бути спрямована на жорсткий контроль за ефективним використанням земельних ресурсів, особливо земель сільськогосподарського призначення, щоб не допустити їх неефективного використання, потрапляння до рук іноземних громадян, а також недбайливих вітчизняних „господарів”, готових поміняти цільове призначення сільськогосподарських земель, перепродати їх, не маючи навиків роботи на землі.

Для підвищення ефективності системи регулювання земельних відносин державі потрібно створити цілісну систему економічного регулювання земельних відносин і земельного ринку; поєднати законодавчу базу з методами капіталізації рентних доходів об'єктивної економічної оцінки земельних ділянок сільськогосподарського призначення; обґрунтувати нормативні ціни з урахуванням змін ринкових цін регіональних земельних ринків; обґрунтувати розміри орендної плати в поєднанні з ціною земельної ділянки тощо.

Поряд з економічним регулюванням необхідно передбачити адміністративне регулювання земельних відносин: запровадження контролю за дотриманням земельного

* Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. – Статзбірник. – 2014. – С. 7.

законодавства; вилучення земель при порушенні земельного законодавства за рішенням суду; процедури подачі заяв на придбання земельних ділянок із фондів муніципальних земель.

Держава повинна залишити за собою право використання сільськогосподарських угідь, які не підлягають роздержавленню та приватизації, здавати їх в оренду господарюючим суб'єктам, бути повноправним учасником земельного ринку і в разі потреби здійснювати викупи земельних паїв у населення з наступною здачею цих угідь в оренду ефективнішим землекористувачам.

Для подальшого розвитку форм власності й відносин власності необхідно, насамперед, створити чіткий механізм процесу приватизації та реалізації прав власності. Процес приватизації має бути прозорим економічно, політично обґрунтованим, простим і зрозумілим для кожного трудівника.

Створення приватного власника на селі, перетворення великотоварних господарських структур у самостійні утворення не повинно приводити до руйнування загального стану, втрати реального продовольчого ринку, зовнішніх ринків. На практиці процес приватизації із засобу перетворився здебільшого у мету,

що призвело до значного розриву в часі від визначення земельних часток (паїв) та майнових паїв членам трудових колективів до перетворення господарств у нові виробничо-правові структури.

Багатоукладність господарювання належить до важливих принципів аграрної політики в Україні, є невід'ємною частиною глибоких соціально-економічних перетворень на селі. Вона відображає рівноправний розвиток різних типів власності, з яких модифікуються певні їхні форми, створюються відповідні виробничо-господарські структури.

Законами України "Про господарські товариства", "Про сільськогосподарську кооперацію", "Про підприємства" й іншими актами урегульовано організаційно-правові форми господарюючих суб'єктів.

На базі реформованих колективних сільськогосподарських підприємств створено приватно-орендні господарства, сільськогосподарські кооперативи, селянські (фермерські) господарства та інші організаційно-правові структури (табл. 1). Завершено приватизацію державних підприємств із переробки сільськогосподарської продукції, агросервісу й будівельних організацій.

1. Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання

Показник	2002 р.	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.
Усього	61178	57877	56493	56133	55866	55680	52543
Господарські товариства	9337	7900	7769	7757	8121	8245	7750
Приватні підприємства	4116	4123	4243	4140	4183	4095	3772
Виробничі кооперативи	2111	1521	952	905	856	809	674
Фермерські господарства	43042	42447	41726	41488	40732	40752	39428
Державні підприємства	570	386	322	311	294	269	228
Підприємства інших форм господарювання	2002	1500	1481	1532	1680	1460	691
<i>До загальної кількості, %</i>							
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Господарські товариства	15,3	13,7	13,8	13,8	14,5	14,8	14,8
Приватні підприємства	6,7	7,1	7,5	7,4	7,5	7,4	7,2
Виробничі кооперативи	3,4	2,6	1,7	1,6	1,6	1,5	1,3
Фермерські господарства	70,4	73,3	73,8	73,9	72,9	73,2	75,0
Державні підприємства	0,9	0,7	0,6	0,6	0,5	0,5	0,4
Підприємства інших форм господарювання	3,3	2,6	2,6	2,7	3,0	2,6	1,3

Джерело: Статистичний щорічник України. – 2014.

Розроблено основні соціально-виробничо-господарські функції названих типів організаційно-правових формувань, визначено їх місце і роль у соціально-

економічному розвитку демократичного суспільства. При цьому враховувалися такі економічні фактори, як використання запасу робочої сили та розмірів земельних ділянок,

рівень зайнятості працівників, трудомісткість виробництва сільськогосподарської продукції.

Практично в кожному регіоні є зразки вмілого господарювання в ринкових умовах. Так, у Київській області розроблено програму розвитку тваринництва, яка успішно реалізується. Ще у 2009 році, вперше за роки незалежності, область повністю забезпечила себе свининою власного виробництва. А м'ясо птиці перевищує потребу області в п'ятеро, яєць – у шестеро. Введено в експлуатацію свинокомплекс на 30 тис. гол. Вживаються заходи щодо розвитку поголів'я худоби, зокрема корів, спад яких триває понад двадцять років, оскільки бізнес не заінтересований вкладати кошти в цей напрям через довготривалу окупність. В області заплановано реалізувати десятки проєктів будівництва молочнотоварних ферм, розбудови аграрних комплексів.

Активізувалася реалізація ряду урядових програм із розвитку сільського господарства, зокрема тваринницької галузі. Враховуючи ситуацію, що склалася в державі з виробництвом тваринницької продукції, Уряд ухвалив постанову, якою передбачено доплати в розмірі від 600 до 1900 грн за кожну виращену голову худоби, а також за ви-

щений і проданий на забій молодняк великої рогатої худоби та свиней, за продане населенням молоко. Також заплановано відшкодування селянам витрат на закупівлю устатковок індивідуального доїння – до п'яти тисяч гривень за одиницю. За програмою підтримки великих підприємств при будівництві інвестором тваринницького комплексу на 1000 голів і більше держава повертає йому до 80% витрат.

Проте внаслідок некомплексного підходу до проведення аграрної реформи, порушення міжгалузевого еквівалентного обміну, поглиблення диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію набули стійкої тенденції процеси спаду сільськогосподарського виробництва (табл. 2).

На фоні загального спаду виробництва сільськогосподарської продукції зростання відбулося у фермерських господарствах, що є непоказовим, оскільки їх почали створювати лише з 1995 року. Значно зросло виробництво продукції в господарствах населення (крім продукції тваринництва). У цілому особисті селянські господарства займають провідну роль у виробництві багатьох видів продукції для задоволення потреб населення (табл. 3).

2. Продукція сільського господарства, млн грн

Показник	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2012 р.	2014 р.	2014 р. до 1990 р., %
Усього	282774,2	183890,3	151022,2	179605,8	194886,5	223254,8	251438,6	88,9
рослинництва	145502,0	106329,6	92838,9	114479,9	124554,1	149233,4	177707,9	88,9
тваринництва	137272,2	77560,7	58183,3	65125,9	70332,4	74020,4	73730,7	53,7
Сільськогосподарські підприємства – усього	199161,3	99448,6	57997,7	72764,7	94089,0	113082,3	139058,4	69,8
Продукція:								
рослинництва	117938,0	67549,1	45791,0	55677,0	66812,7	82130,2	103529,5	89,5
тваринництва	81223,3	31899,5	12206,7	17087,7	27276,3	30952,1	33528,9	41,3
								2014 р. до 2005 р.:
У т.ч. фермерські господарства – усього		1392,4	3125,2	8177,5	11965,8	14111,1	19188,8	у 13,8 раза
рослинництва		1189,8	2903,3	7719,2	10840,9	12843,1	17847,0	у 15 разів

тваринництва		202,6	221,9	458,3	1124,9	1268,0	1341,8	6,6 раза
Господарства населення – усього	83612,9	84441,7	93024,5	106841,1	100797,5	110172,5	112380,2	
рослинництва	27564,0	38780,5	47047,9	58802,9	57741,4	67103,2	72178,4	
тваринництва	56048,9	45661,2	45976,6	48038,2	43056,1	43069,3	40201,8	

Джерело: Статистичний щорічник України. – 2014. – С. 116.

3. Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства, %

Показник	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2012 р.	2014 р.	2014 р. до 1990 р.
Продукція сільського господарства – усього	29,6	45,9	61,6	50,5	51,7	49,3	44,7	151,0
Продукція рослинництва	18,9	36,5	50,7	51,4	46,4	45,0	40,6	214,8
У т.ч.: зернові культури	2,8	8,1	18,4	24,3	24,2	21,9	21,9	Майже у вісім разів
картопля	71,4	95,8	98,6	98,8	97,4	96,7	96,8	135,6
овочі	26,9	72,7	83,1	89,3	88,1	85,7	86,1	Більше як у три рази
плоди і ягоди	53,6	83,6	81,8	88,2	83,6	81,6	83,4	155,6
Продукція тваринництва	40,8	58,9	79,0	73,8	61,2	58,2	54,5	133,6
У т.ч.: м'ясо (в забійній масі)	28,9	51,7	73,7	63,2	44,9	42,5	38,5	133,2
молоко	24,0	45,3	71,0	81,2	80,3	77,7	76,2	Більше як у три рази
яйця	37,8	55,6	66,2	50,5	39,9	37,3	36,0	95,2
вовна	11,2	30,1	61,4	78,3	83,1	85,1	85,4	Більше як у 7,6 раза

Джерело: Статистичний щорічник України. – 2014. – С. 118.

Останніми роками, насамперед із причин істотних недоліків в організації фінансової системи в сфері економіки сільськогосподарського виробництва, недосконалої кредитної та податкової політики, різко знизилася платоспроможність сільськогосподарських товаровиробників, зросла кредиторська заборгованість з основної діяльності підприємств агропромислового комплексу, скоротились їхні обігові кошти. Переважна більшість господарств стала збитковою. Рентабельне виробництво зберегла лише незначна частина сільськогосподарських підприємств. Фінансова криза охопила всю аграрну сферу, що призвело до зупинення інвестиційного процесу, посилення руйнування матеріально-технічного потенціалу сільського господарства. Основні засоби з 2000 року зменшилися на 23,1%. Частка інвестицій у сільське господарство з 1990 року скоротилася на 14,2%. Практично припинилось оновлення машинно-технологічного парку, а забезпечення ним аграрного виробництва

становить 45-50% від потреби. Порівняно з 1991 роком на 73,7% скоротилася кількість тракторів, на 74,2 – зернозбиральних комбайнів, на 86,4% – бурякозбиральних машин.

Важливо забезпечити прискорений розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування й хімічної промисловості для повного забезпечення агропромислового виробництва сучасною технікою, мінеральними добривами, хімічними засобами захисту рослин, препаратами ветеринарної медицини для потреб тваринницьких галузей; спрямування інвестиційної політики на відновлення та розвиток ресурсного потенціалу сільськогосподарського виробництва і харчової промисловості. Нині складовою державної аграрної політики є посилення розвитку інтеграційних процесів у виробництві сільськогосподарської продукції та її промислової переробки з метою виготовлення високоякісних конкурентоспроможних кінцевих продуктів споживання; освоєння новіт-

ніх ресурсоощадних технологій виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції й збереження навколишнього природного середовища.

Отже, вектор аграрної політики повинен бути спрямований на гарантування продовольчої безпеки країни, забезпечення пріоритетного розвитку агропромислового комплексу з визнанням сільського господарства базовою галуззю економіки національного господарства, створення умов для стабілізації та нарощування виробництва сільськогосподарської продукції.

У полі зору державної аграрної політики постійно має знаходитися проблема вдосконалення організаційно-економічних механізмів, цінового регулювання, кредитно-фінансової системи й податкової політики, спрямованих на стимулювання розвитку агропромислового виробництва.

Ефективне функціонування аграрної сфери, як показав зарубіжний досвід, неможливе без відповідного ринкового регулювання виробництва з урахуванням кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків. Цінова політика має ґрунтуватися на основі вільного ціноутворення за участю державної підтримки доходів сільськогосподарських товаровиробників. Слід вжити дієвих заходів щодо диспаритету цін, адже ціни на засоби виробництва зростали в п'ять разів швидше, ніж на сільськогосподарську продукцію.

У державній аграрній політиці особливе місце займає соціальний розвиток села, створення повноцінного соціально-життєвого середовища в сільській поселенській мережі. Водночас із ряду об'єктивних та суб'єктивних причин на селі відбувся глибокий соціальний занепад, який пояснюється, насамперед, прорахунками у проведенні державної аграрної політики, відсутністю необхідних джерел фінансування, а також належного контролю за виконанням законодавчих і нормативних актів із питань соціального розвитку села.

Село старіє, деформується його вікова й статева структура, прогресують депопуляційні процеси, відсутній природний приріст сільського населення. Надто повільно формується соціальна інфраструктура. Фінансування соціальних об'єктів за рахунок місце-

вих бюджетів, фактична відсутність на дані цілі коштів призводить до занепаду цих об'єктів і прискорення міграційних процесів. Причому із села вибувають в основному жінки й молодь, на частку якої припадає 2/3 мігрантів серед сільського населення.

Державна інвестиційна політика має бути зорієнтована, передусім, на розвиток об'єктів соціальної інфраструктури сільських поселень, створення додаткових робочих місць у виробничій та соціальній сферах села, розширення підсобних підприємств і промислів. Державі слід проводити активну роботу у сфері зайнятості дієздатного населення, мають бути реалізовані регіональні програми зайнятості сільського населення та заходи, спрямовані на розвиток самостійного підприємництва селян, регулювання трудових відносин, наймання працівників, зменшення трудового навантаження і поліпшення умов праці. Важливо забезпечити зайнятість сільської молоді у виробничій та соціальній сферах, підвищення рівня її професійної орієнтації й кваліфікації. Адже у 2014 році в сільській місцевості нараховувалося 558,2 тис. безробітних, рівень безробіття становив 7,4%, у тому числі серед молоді віком до 35 років – 30,8%. Серед безробітних 19% кваліфіковані робітники, 61,7% сільського населення зневірилося у пошуках роботи. Майже 2,9 млн осіб у віці 16-59 років не працювали і не навчалися, 3,2 млн осіб зайняті тільки в особистому селянському господарстві, що на 26,9% більше проти 2005 року.

Державна політика зайнятості в сільській місцевості має бути спрямована на забезпечення повної зайнятості наявних трудових ресурсів, залучення в агропромислову сферу, в систему агробізнесу трудових ресурсів із міст, стимулювання переміщення в село промислової переробки сільськогосподарської сировини, інших видів сільськогосподарської діяльності й розвитку соціальної сфери. Для цього слід використати пільговий податок, кредити, формування державних інвестицій для організації малих і середніх форм господарювання, створення різних акціонерних товариств із виробництва кінцевої продукції експортного спрямування.

Інвестиційна політика держави орієнтується на підтримку виробництва, насамперед, продукції критичного імпорту, розробку наукомістких технічних засобів та технологій. Потребує вдосконалення система управління науково-технічним прогресом, підвищення ролі й відповідальності аграрної науки за розробку і реалізацію аграрної політики, подолання фінансової та інвестиційної кризи, здійснення техніко-технологічного переоснащення агропромислового виробництва.

За участю державних органів необхідно розвивати науково-технічні зв'язки, виконувати міждержавні програми, здійснювати обмін кадрами, спеціалістами, інформаційним забезпеченням. Слід активізувати інтеграційні процеси аграрної освіти і науки, створювати комплексні науково-навчально-виробничі формування.

Потребує розширення мережа оптових ринків сільськогосподарської продукції та продовольства, здійснення сертифікації товарних бірж, їхніх філіалів, створення регіональних і районних агроторгових домів, брокерських контор, контрактних компаній, організації аукціонів, виставок-ярмарків тощо.

Особливої уваги з боку держави потребує вдосконалення податкової політики щодо підприємств агропромислового комплексу та, насамперед, сільськогосподарських, для послаблення податкового тиску і підвищення ролі земельного податку.

Вектор державної інвестиційної політики має бути зорієнтований, передусім, на роз-

виток об'єктів соціальної інфраструктури сільських поселень: освіти, охорони здоров'я й культури, зв'язку, транспорту, житлово-комунального господарства, дорожнього будівництва. Вона повинна сприяти створенню додаткових робочих місць у виробничій і соціальній сферах села, розширенню підсобних підприємств та промислів.

У полі зору державної аграрної політики має бути підтримка створення фондів соціального розвитку сільської місцевості за рахунок коштів місцевих бюджетів, а також цільових відрахувань підприємств, організацій, установ.

Висновки. Подолання кризового стану, що склався в агропромисловому комплексі, забезпечення стабілізації виробництва, створення передумов для нарощування продовольчих і сировинних ресурсів в Україні, перехід до ринкової економіки відображає основну сутність державної аграрної політики.

Одним із центральних завдань є активна реалізація дієвої аграрної політики держави, основа якої – аграрна реформа. Виважена аграрна політика має сприяти подоланню кризи не тільки в галузях АПК, але в цілому в національній економіці. Тому реалізація програми стабілізації та розвитку всіх галузей сільськогосподарського виробництва, розробка концепції такої політики й методологічних основ прийняття рішень є актуальним для державотворчих процесів по зміцненню політичної незалежності нашої держави.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти / В.Г. Андрійчук, М.В. Зубець, В.В. Юрчишин. – К.: Аграрна наука, 2005. – 140 с.
2. Гайдуцький П.І. Про основні засади реформування системи державної підтримки сільського господарства та сільських територій / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 43-48.
3. Горьовий В.П. Аграрна політика у розвитку фермерства в Україні / В.П. Горьовий, Л.В. Прудивус // Економіка АПК. – 2012. – № 12. – С. 10-17.
4. Діброва А.Д. Аграрна політика США: тенденції розвитку та уроки для України / А.Д. Діброва // Економіка АПК. – 2007. – № 6. – С. 127-132.
5. Кваша С.М. Аграрна політика в умовах трансформації: чинники та інструменти / С.М. Кваша // Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві ; Зб. матер. Дванадцятих річних зборів Всеукр. конгр. вчених екон.-аграр. – Київ, 25-26 лют. 2010 р. ; ред. кол. П.Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2010. – С. 54-63.
6. Кобута І.В. Аграрна політика підтримки сільського господарства – нові виклики в зв'язку із вступом України до СОТ / І.В. Кобута // Облік і фінанси АПК. – 2008. – № 3. – С. 32-39.
7. Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С. 26-38.
8. Саблук П.Т. Агроекономічні трансформації в Україні: напрями та перспективи розвитку: моногр. / П.Т. Саблук. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2016. – 372 с.

9. Соціальні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент): моногр. / М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко, О.Г. Булавка ; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 642 с.
10. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 50 с.
11. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
12. Шпикуляк О.Г. Наукове забезпечення інноваційного розвитку аграрної сфери / О.Г. Шпикуляк, М.І. Грицаєнко // Бізнес-Інформ. – 2016. – № 4. – С. 143-149.
13. Шпикуляк О.Г. Розвиток інноваційної діяльності в аграрній сфері: менеджмент та ефективність : моногр. / О.Г. Шпикуляк, М.І. Грицаєнко. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. – 424 с.
14. Юрчишин В.В. Сучасні аграрні перетворення в Україні / В.В. Юрчишин. – К.: ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2013. – 424 с.

Стаття надійшла до редакції 11.08.2016 р.

*

УДК 338.439:339.138

*Л.О. МАРМУЛЬ, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної теорії
та фінансово-економічної безпеки
Одеська національна академія харчових технологій
Н.П. НОВАК, кандидат економічних наук, докторант
Херсонський державний аграрний університет*

Розвиток органічного виробництва в Україні на засадах кооперації

Постановка проблеми. Органічне виробництво набуває дедалі більшого поширення в Україні, Європі та світі загалом. Це пояснюється необхідністю забезпечення здорового харчування населення й відтворення природної родючості ґрунтів і біорізноманіття навколишнього природного середовища. Сучасна концепція функціонування сільського господарства у глобалізованому світі передбачає, що бідні країни мають забезпечити споживання продуктів харчування населенням на кількісній основі, а багаті країни – якісно. Такий підхід надав особливої динаміки розвитку органічного виробництва та мікрофермерства у США, європейських країнах й Україні зокрема.

Так, тільки за останні три роки площі під органічними культурами в Україні збільшилися з 270,0 до 400,0 тис. га, або на 48,0%. Це пов'язано, насамперед, із розширенням ринків органічної продукції, збільшенням доступності аграрного ринку ЄС та інших

країн для вітчизняних органічних товаровиробників, удосконаленням інституційних умов їхньої діяльності. Проте не достатньо вирішеними залишаються питання сертифікації органічних підприємств і продукції, особливо вартості сертифікаційних послуг; спеціалізації органічного виробництва й обґрунтування її нових напрямів для малих і дрібних (на рівні селянських домогосподарств або мікроферм) товаровиробників; фінансово-інвестиційного, науково-консультативного та кадрового забезпечення органічного землеробства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку органічних сільськогосподарських підприємств в останні десятиріччя знаходяться у полі зору вітчизняних та зарубіжних учених і практиків. Так, С.С. Антоненко, В.М. Писаренко вказують на виняткову місію України щодо органічного землеробства у глобалізованому світі [1]. У публікаціях М.М. Ігнатенка велика увага приділена розвитку органічного землеробства на засадах соціальної відповідальності

© Л.О. Мармуть, Н.П. Новак, 2016

9. Соціальні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент): моногр. / М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко, О.Г. Булавка ; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 642 с.
10. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 50 с.
11. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
12. Шпикуляк О.Г. Наукове забезпечення інноваційного розвитку аграрної сфери / О.Г. Шпикуляк, М.І. Грицаєнко // Бізнес-Інформ. – 2016. – № 4. – С. 143-149.
13. Шпикуляк О.Г. Розвиток інноваційної діяльності в аграрній сфері: менеджмент та ефективність : моногр. / О.Г. Шпикуляк, М.І. Грицаєнко. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. – 424 с.
14. Юрчишин В.В. Сучасні аграрні перетворення в Україні / В.В. Юрчишин. – К.: ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2013. – 424 с.

Стаття надійшла до редакції 11.08.2016 р.

*

УДК 338.439:339.138

*Л.О. МАРМУЛЬ, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної теорії
та фінансово-економічної безпеки
Одеська національна академія харчових технологій
Н.П. НОВАК, кандидат економічних наук, докторант
Херсонський державний аграрний університет*

Розвиток органічного виробництва в Україні на засадах кооперації

Постановка проблеми. Органічне виробництво набуває дедалі більшого поширення в Україні, Європі та світі загалом. Це пояснюється необхідністю забезпечення здорового харчування населення й відтворення природної родючості ґрунтів і біорізноманіття навколишнього природного середовища. Сучасна концепція функціонування сільського господарства у глобалізованому світі передбачає, що бідні країни мають забезпечити споживання продуктів харчування населенням на кількісній основі, а багаті країни – якісно. Такий підхід надав особливої динаміки розвитку органічного виробництва та мікрофермерства у США, європейських країнах й Україні зокрема.

Так, тільки за останні три роки площі під органічними культурами в Україні збільшилися з 270,0 до 400,0 тис. га, або на 48,0%. Це пов'язано, насамперед, із розширенням ринків органічної продукції, збільшенням доступності аграрного ринку ЄС та інших

країн для вітчизняних органічних товаровиробників, удосконаленням інституційних умов їхньої діяльності. Проте не достатньо вирішеними залишаються питання сертифікації органічних підприємств і продукції, особливо вартості сертифікаційних послуг; спеціалізації органічного виробництва й обґрунтування її нових напрямів для малих і дрібних (на рівні селянських домогосподарств або мікроферм) товаровиробників; фінансово-інвестиційного, науково-консультативного та кадрового забезпечення органічного землеробства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку органічних сільськогосподарських підприємств в останні десятиріччя знаходяться у полі зору вітчизняних та зарубіжних учених і практиків. Так, С.С. Антонець, В.М. Писаренко вказують на виняткову місію України щодо органічного землеробства у глобалізованому світі [1]. У публікаціях М.М. Ігнатенка велика увага приділена розвитку органічного землеробства на засадах соціальної відповідальності

© Л.О. Мармуть, Н.П. Новак, 2016

агробізнесу [5]. У роботі О.М. Карєєва визначені проблеми забезпечення економічної безпеки органічних підприємств [6]. Ю.О. Лупенко аналізує попит і пропозицію на органічну продукцію [7]. У статті Р.М. Безуса висвітлено роль соціальних мереж у реалізації та збуті органічної продукції [3], В.І. Артиша – обґрунтовано удосконалення управління органічним виробництвом [2]. Проте розробка питань розвитку органічних підприємств на засадах удосконалення спеціалізації й сертифікації органічного виробництва, мікрофермерства у містах, маркетингових каналів реалізації продукції, фінансово-інвестиційного забезпечення та кооперування органічних товаровиробників потребує подальших досліджень.

Мета статті – обґрунтувати напрями розвитку органічних підприємств і мікроферм на засадах розширення диверсифікації й удосконалення спеціалізації органічного виробництва, розширення каналів збуту органічної продукції за рахунок експорту, поліпшення фінансово-інвестиційного забезпечення органічних товаровиробників на основі товарного кредитування і кооперування, удосконалення їх наукового, інформаційно-консультаційного та кадрового забезпечення.

Виклад основних результатів дослідження. В умовах сучасної глобальної економіки у виробництві сільськогосподарської сировини й продовольства домінують принаймні два основні альтернативні підходи: перший – із використанням монокультури, інтенсивних хімічних технологій та генномодифікованих організмів (ГМО), другий – екологічнобезпечного й стійкого та органічного виробництва, мікро- і сітіфермерства. Перший підхід активно підтримує уряд США, на другому наполягає ООН як на єдиному прийнятному для збереження екології довкілля, забезпечення відтворення природного біорізноманіття та досягнення продовольчої безпеки теперішнього і майбутнього поколінь.

Про це стверджується в Доповіді Комісії ООН з торгівлі та розвитку “Торгівля й навколишнє середовище. Огляд 2013: Прокиньтесь, поки не пізно” [16]. У її підготовці взяли участь понад 60 експертів і науковців світу. Згідно з Доповіддю, необхідні глоба-

льні зміни в системах харчового сільськогосподарського виробництва й торгівлі. Їх має забезпечити перехід на місцеві продовольчі системи та місцеві дрібні ферми. На жаль, вказані цілі є зворотними відносно мегаторговельних угод, здійснюваних у межах Транс-Тихоокеанського партнерства (ТЕС) й Партнерства США-ЄС з торгівлі та інвестицій (ТТІР). Ці угоди спрямовані, насамперед, на зміцнення транснаціональних корпорацій і фінансових компаній у глобальній економіці й не відображають нагальної необхідності переходу сільського господарства на органічне виробництво.

Обґрунтовується, що мікрофермерські та органічні господарства сприятимуть збільшенню обсягів виробництва продовольства, ціни на яке зростають, а також зменшенню викидів вуглекислого газу в атмосферу. Загалом, біля органічних ферм спостерігається значно більше видів диких рослин, ніж біля звичайних. У свою чергу, вони є кориснішими для бджіл, птахів, інших представників тваринного світу. Користь є навіть тоді, коли в деякому компактному регіоні є лише 25% органічних ферм. Тобто, кожне четверте сільськогосподарське підприємство, якщо воно є органічним, безумовно сприяє природному відтворенню біорізноманіття навколишнього природного середовища.

Як правило, органічні продукти на 50-100% дорожчі, ніж звичайні. Це пов'язано з нижчою врожайністю органічних сільськогосподарських культур, на яку погоджуються фермери. До того ж, органічне виробництво є дрібнотоварним бізнесом. Останніми роками органічний рух поширився навіть на міста [15]. Модним трендом стало вирощування органічних плодів та овочів на невеликих прибудинкових ділянках і навіть на балконах, терасах, дахах будинків. Його підтримують знані у світі публічні особи – М. Обама, Д. Робертс, Е. Херлі та ін. У мережах торгівлі й громадського харчування на Заході та в інших передових країнах світу вже функціонують органічні супермаркети або органічні відділи в них; органічне меню пропонують кафе і ресторани; перехід на органічні продукти з молока задекларував МакДональдз у Великобританії [11].

Необхідно зазначити, що подібні тенденції набувають дедалі більшого поширення в Україні. Органічне виробництво, за офіційними статистичними даними, здійснюють 164 сільськогосподарські підприємства на загальній площі понад 272,85 тис. га. Однак щодо загальної кількості агроформувань це дуже мало й становить лише 0,29 %, а щодо загальної площі сільськогосподарських угідь – 0,66 %. Торгівля органічними харчовими продуктами і заклади громадського харчування з їх споживанням концентруються переважно у столиці – м. Київ та у великих містах-мільонерах або промислових центрах.

У країні спостерігаються певні труднощі із сертифікацією органічних підприємств і продукції, її стандартизацією та маркуванням через недостатню кількість відповідних центрів контролю й сертифікації. Також відсутня офіційно затверджена процедура сертифікації. Відомо, що органічне землеробство ґрунтується на використанні та відтворенні природної родючості ґрунтів [8, с. 9]. Дозволяється застосовувати тільки добрива органічного походження, біологічні засоби захисту рослин, не дозволяється використовувати генномодифіковані організми. В органічному тваринництві заборонено застосовувати гормони, стимулятори росту, антибіотики. У лікуванні тварин провідне місце займає профілактика захворювань, гомеопатичні препарати.

Власне органічні харчові продукти мають високі смакові й поживні якості, не містять шкідливих домішок і сполук, ГМО, алергенних компонентів, синтетичних ароматизаторів та консервантів у переробленому вигляді. Вони позитивно впливають на здоров'я й організм людини, сприяють активній розумовій та фізичній активності, продовженню тривалості життя загалом. Особливо важливо органічні продукти вживати дітям і молоді. Адже саме у цьому віці формуються всі системи людського організму, закладаються основи здоров'я, набуваються звички до здорового способу життя.

Основними проблемами, які супроводжують розвиток органічного виробництва й мікрофермерства в Україні, визначені обґрунтування їх виробничої спеціалізації

та/або ринкової ніші; забезпечення реалізації виробленої продукції й розширення маркетингових каналів збуту; одержання фінансово-інвестиційних засобів на розвиток виробництва. Необхідно зазначити, що суспільство надсилає запит на всі види органічної продукції. Тому спеціалізація на її виробництві може визначатися, насамперед, наявним ресурсним потенціалом органічних підприємств і ферм, а також господарськими міркуваннями їх власників, керівників або фахівців. Так, згідно з експертними оцінками, вітчизняний ринок органічних ягід зростає на 2-3% щорічно, а його обсяги становлять 200 тис. дол., або 180-190 тис. т ягідної продукції. При цьому ягідний ринок в Європі настільки розвинений, що площі під ягідники вже лімітовані. Тому обсяги поставок органічних ягід з України є, практично, обмеженими.

Проте в умовах нестачі власних фінансових засобів та за відсутності державної й місцевої бюджетної підтримки перевага, як правило, віддається рентабельнішим видам діяльності [10, с. 67]. Значною мірою це може бути виробництво продукції, яка не потребує великого земельного банку та високо-вартісних машин, отже, великих капіталовкладень; ексклюзивної продукції або нішевих високомаржинальних культур. Його робить або великий ринковий попит при обмеженій пропозиції в регіоні розміщення або в інших регіонах, а також виняткові маркетингові канали реалізації органічних продовольчих товарів. Наприклад, згідно з аналізом вітчизняного й європейського аграрних ринків, їхні обсяги є необмеженими по відношенню до органічних ягід, а також кісточкових культур, насіння льону, технічних конопель тощо. Першу тезу підтверджує діяльність органічного сільськогосподарського підприємства Small Fruit у Київській області, яке спеціалізується на вирощуванні ягід і кісточковому садівництві.

Маючи у 2008 році початкові обсяги земельних угідь площею 12 га, які не використовувались у сільськогосподарському обігу протягом 11 років, підприємство започаткувало виробництво органічної полуниці, малини й ожини, а також персиків і кизилу, та було сертифіковане у 2014 році до одержан-

ня першого промислового врожаю й розпочавши процедури сертифікації у 2013 році. У 2015 році воно було здатне вирощувати 0,5 млн шт. органічних саджанців малини для реалізації іншим товаровиробникам та одержало контракт на поставку 1 тис. т замороженої малини в країни ЄС. У структурі насаджень Small Fruit 3 га відведено під суницю, 6 – під малину, 5 га – під ожину. На умовах оренди 3 га планується розширити насадження малини. Перспективним є вирощування червоної смородини (порічок) й агрусу.

Підприємство, отже, демонструє нетиповий підхід до стратегії реалізації продукції. Якщо переважна більшість вітчизняних органічних підприємств орієнтовані на внутрішній аграрний ринок, то аналізоване – на європейський. Така стратегія уможливила у 1,5-2,0 рази збільшити прибутки від реалізації ягід, оскільки на ринку ЄС вони продаються за ціною 1,5-2,25 євро/кг проти 1,0-1,5 євро в Україні. До того ж, так звана органічна націнка в Європі становить 50-60%, а в Україні – лише 30-40%, що значно приваблює великих трейдерів. Зважаючи на обсяги ринку, гуртових клієнтів цікавлять великі партії або обсяги поставок. Дрібні та малі й середні виробники цю проблему розв'язати самостійно не в змозі. У цьому разі важливе значення має використання механізму кооперації органічних товаровиробників.

У цьому ж таки органічному ягідництві за ініціативою власників органічного агропідприємства Small Fruit Д. Зубахи та О. Шубрата було створено обслуговуючий кооператив “Київський”. Згідно з розробленим статутом, його членами можуть стати товаровиробники з площею органічного лану від 1 га і більше. Якщо в перший рік заснування членами кооперативу стали 10 учасників, то через рік існування – 40 із розміщенням від Закарпатської до Запорізької областей та земельним банком 300 га. Це дало змогу довести обсяги реалізації органічних ягід до 1,0-3,0 тис. т. При цьому механізм сільськогосподарської обслуговуючої кооперації дає можливість розв'язувати й фінансово-інвестиційні проблеми органічних підприємств.

На засадах товарного кредитування їм надаються органічні саджанці, органічні добрива, необхідна техніка і реманент, технології виробництва та пакування й зберігання продукції [9]. Таким чином, забезпечується фінансово-економічне зростання цілого сегмента органічного виробництва, а також розв'язання екологічних проблем регіонів його розміщення. Загалом же, щоб розпочати власну справу в ягідництві, потрібно мати 1 га, оптимальніше 5 га землі та 10 тис. дол./га початкових інвестицій залежно від розміщення, вартості електроенергії, води для поливу. Загалом рентабельність виробництва ягід становить 200%, а концентрату або джему – ще більше. Ринок в Європі є, практично, необмеженим. До того ж, вітчизняна ягідна продукція не обкладається митом і не має обмежувальних квот.

Подібна практика характерна для органічного кооперативу “Сновянка” у Чернігівській області. Він сертифікований швейцарською фірмою “ЕТКО” й спеціалізується на виробництві органічних зернових, технічних і кормових культур, об'єднуючи 26 органічних товаровиробників. Кооператив також орієнтується на поставки виробленої продукції переважно за кордон. У своєму розвитку він орієнтується на забезпечення замкнутого циклу органічного виробництва. За сприяння Проекту ASAIID “Агроінвест” кооператив одержав можливість встановити олійницю для виробництва насіння з льону, крупорушку, лінію для пакування органічної продукції.

Органічне виробництво насіння льону, попри наявний надзвичайно сприятливий природно-ресурсний потенціал його вирощування, особливо у Поліській сільськогосподарській зоні, не набуло належного поширення в Україні. Між тим, насіння й олія льону мають величезний попит як натуральна біодобавка у здоровому харчуванні, використовується у фармацевтичній, хлібопекарській та косметичній галузях, а сама культура – при виробництві натуральних тканин. Культура є високоприбутковою – вартість реалізації 1 т насіння органічного льону в три рази вища, ніж зерна органічної пшениці. Тому органічні підприємства зі спеціалізацією на льонарстві мають великі

перспективи бути економічно стійкими й високодохідними.

Так, традиційна агрофірма “Зоря” у Житомирській області, яка спеціалізується на виробництві насіння льону та його експорті, у перший же маркетинговий рік довела рентабельність культури до 50% й одержала прибуток від реалізації 100 т продукції в Австрію 300 тис. євро. На другий рік роботи земельний банк і прибуток потроїлися. Розвитку виробництва та його фінансово-економічній стійкості заважає експортне мито на олійні культури, встановлене на рівні 10 % із метою перешкоджати вивезенню сільськогосподарської олійної сировини агрохолдингами і стимулювати її переробку у вітчизняних підприємствах. Але воно не допомагає розвиватися середнім та малим органічним товаровиробникам.

Подібний висновок стосується також виробництва зерна й насіння органічних технічних ненаркотичних конопель, які використовують у текстильній, паперовій, косметичній, швейній та харчовій галузях. Їх рентабельність, як показує досвід, навіть не органічного агропідприємства “Кравець” у Вінницькій області, на 2,0-2,5% вища від традиційних технічних культур. Тим більше, що споживачі прагнуть не лише вживати органічну їжу, але й носити одяг і взуття з екологічно чистих матеріалів, мати органічні предмети інтер’єру та/або товари широкого вжитку. Органічне коноплярство у зв’язку з цим може розвивається досить стрімко, у т.ч. у напрямі сортового насінництва. Отже, ці й інші відомі приклади доводять про значні виробничо-ресурсні можливості та незаповнені ринкові ніші для розвитку органічного виробництва в Україні.

В особливому комерційному вигранні можуть бути органічні підприємства, розміщені у зоні Степу. Завдяки особливому світловому режиму й потенціалу тепла вони мають змогу значно подовжити маркетингові канали збуту органічної продукції за рахунок виробництва ранньостиглих органічних культур на 2-3 тижні раніше, ніж в інших регіонах. Йдеться про ранні салатні, овочеві, плодово-ягідні культури, картоплю, баштанні, виноград. Розвиток кооперації та товарного кредитування дасть змогу долу-

читися до органічного виробництва не тільки великим, але й середнім, малим аграрним підприємствам, дрібним фермерським і селянським домогосподарствам навіть в умовах відсутності державної бюджетної підтримки.

Особливо цінним є розвиток та компактне розміщення органічних підприємств у зонах масового відпочинку, туризму й рекреації. Це не тільки сприяє зменшенню техногенного навантаження на довкілля, а також справжньому оздоровленню населення, коли здорове природне середовище та харчування перетворюються на лікувальний чинник. Поряд із цим органічні товаровиробники одержують додаткові можливості для реалізації своєї продукції у санаторії, бази відпочинку, пансіонати, заклади громадського харчування, у магазини і на оптово-роздрібні ринки.

Щодо розвитку органічного мікрофермерства, то його засади полягають, як уже зазначалося, у використанні механізмів обслуговуючої кооперації й товарного кредитування. Великі аграрні підприємства та агрохолдинги мають змогу диверсифікувати виробництво, виділивши в його структурі органічний сегмент і підтримуючи його на етапі становлення за рахунок інших підрозділів спеціалізації. За наявності суттєвих економічних вигід, вони можуть повністю перейти на нього, поетапно вводячи нові потужності та зосереджуючись на стратегічних культурах традиційної спеціалізації – зернових, соняшнику, цукрових буряках, галузях городництва, овочівництва, баштанництва, садівництва. Така діяльність сприятиме утвердженню соціальної відповідальності при веденні великого агробізнесу [5, с. 168].

В органічних підприємствах доцільно встановлювати сертифіковані механізми й технологічні лінії з первинної переробки та фасування продукції. Йдеться про крупорушки, олійниці, плодоовочеконсервне виробництво. Так, в органічному кооперативі “Чиста флора”, що на Прикарпатті, напрацьовано досвід виробництва варення, джемів, фіточаїв під відомою торговою маркою “Смак українських Карпат”. Така практика сприяє наповненню, насамперед, вітчизня-

ного аграрного ринку органічною продукцією. А вже в практиці його регулювання склалася парадоксальна ситуація – зарубіжна органічна продукція поставляється в країну на умовах 100%-ної передоплати, а вітчизняним виробникам органічної сировини переробні підприємства пропонують її поставки на умовах 60-90-денної відстрочки платежів. Це сприятиме здешевленню органічних харчових продуктів і зміні структури споживчого ринку на користь вітчизняного товаровиробника.

Останніми десятиріччями значної популярності та розвитку набуло так зване сіті-або міське фермерство. Його явище стало відповіддю на риторичне запитання: якщо в наших містах не можуть вирощувати сільськогосподарські культури, то як у них можуть жити люди? Під сітіферми відводяться не тільки вільні міські землі, це можуть бути ділянки внутрішніх дворів, дахів, підвали, неексплуатовані станції метро, балкони, тераси, навіть стіни будинків або парканів під “вертикальні” городи. Міські ферми сприяють не лише збільшенню обсягів виробництва продуктів харчування, але й вихованню дбайливого ставлення до міського середовища, забороні використання неякісного пального [14]. А вже саме автомобільний транспорт є найбільшим джерелом забруднення повітря у містах.

Прикладом такої сітіферми стала зелена ділянка у центрі Києва. Тут не тільки вирощують органічну продукцію. Всі бажаючі можуть приходити та на умовах невеликої плати взяти в суборенду невеликі ділянки, навіть окремі вазони чи коробки для вирощування культур за своїм вибором. Їм надаються необхідні інструменти для обробки. Щотижня, у суботу приміром, студенти Національного університету біоресурсів і природокористування України надають необхідні консультації з певних питань. У разі відсутності “господарів” ділянок фахівці можуть взяти на себе й догляд за рослинами. За таких умов кожен має можливість спостерігати за ростом свого врожаю. Особливо це цікаво та показово для дітей.

Слід сказати, що велике значення має науковий супровід розвитку органічного виробництва. Його успішні приклади демон-

струють США. Там університети акумулюють кошти й кадри для проведення відповідних досліджень, залучають дорадчі служби для надання науково обґрунтованих консультацій та іншої допомоги товаровиробникам [12]. У разі прийняття й ефективного здійснення бізнес-планів, переробники укладають з органічними фермами угоди про реалізацію органічних продуктів гарантовано на два роки при державній підтримці. У разі успішних продажів з органічними товаровиробниками на два роки укладають угоди супермаркети. Така стратегія, звичайно, всебічно сприяє поширенню органічного руху. У магазинах або відділах органічних продовольчих товарів на 90-95% переважає продукція власного виробництва.

Загалом із прийняттям у 2012 році Закону України “Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини” в країні значно поліпшилися інституційні умови для ведення й запровадження систем органічного виробництва [4], хоча це не усунуло значних проблем, які супроводжують його розвиток. Так, відсутність бюджетної підтримки на тлі значних бюджетних надходжень у країнах ЄС (500 євро і більше з розрахунку на 1 га) призводить до неоднакових умов конкуренції вітчизняних товаровиробників на міжнародних ринках органічної продукції. Відсутність єдиного Національного сертифікатора та надто дорогі послуги із сертифікації органічних підприємств і продукції призвели до того, що дрібні селянські господарства з площею 1 га земельних угідь сплатити їхню вартість не можуть.

Тому з метою конкурентоспроможного й ефективного розвитку органічного землеробства і тваринництва необхідно створити Національний сертифікатор з їх підтвердження та зробити його рішення, а також сертифікати й інші документи легітимними та визнаними на європейському та світовому рівнях. Також важливо зменшити вартість послуг сертифікації, принаймні на етапі становлення органічних підприємств. В іншому разі сподівання на швидке зростання органічного виробництва є досить проблематичним.

Висновки. Подальші наукові розробки удосконалення органічного виробництва, мікрофермерства мають охоплювати інші

його напрями. Так, залучення до забезпечення розвитку органічних сільськогосподарських підприємств сільських громад, муніципалітетів, громадських організацій, які функціонують на селі, має також велике значення. Це могло б сприяти зменшенню податкового навантаження на них, рекламі та популяризації органічного виробництва й органічної продукції як вищого прояву соціальної відповідальності у справі підвищення рівня та якості життя населення й відтворення навколишнього природного середовища.

Провідну роль у стратегіях розвитку органічного виробництва відіграє також його

кадрове забезпечення. Йдеться про підготовку фахівців з агрономії, біо- і гідромеліорацій та крапельного зрошення, захисту рослин, відтворення й збереження природної родючості ґрунтів органічними методами; фахівців із технології заморозки, пакування, зберігання та реалізації продукції; прогнозування споживчих ринків, планування виробництва й управління ним тощо. Наразі в аграрних ВНЗ країни відсутні кафедри органічного землеробства і тваринництва. Проте запити практики господарювання доводять про необхідність їх організації та діяльності.

Список використаних джерел

1. *Антонець С.С.* Коли Україна зрозуміє свою планетарну місію / С.С. Антонець, В.М. Писаренко // Вісн. Полтавської державної аграрної академії. – 2011. – №2 – С. 5-8.
2. *Артиш В.І.* Удосконалення управління виробництвом органічної продукції / В.І. Артиш // Економіка АПК. – 2013. – № 6. – С. 28-31.
3. *Безус Р.М.* Соціальні мережі у просуванні продукції органічного агровиробництва / Р.М. Безус // Економіка АПК. – 2013. – № 5. – С. 25.
4. Закон України “Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/425-18>.
5. *Ігнатенко М.М.* Стратегії та механізми управління розвитком соціальної відповідальності суб’єктів господарювання аграрної сфери економіки: [моногр.] / М.М. Ігнатенко. – Херсон: Айлант, 2015. – 470 с.
6. *Карєєв О.М.* Забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств в умовах органічного землеробства / О.М. Карєєв // Економіка АПК. – 2015. – № 4. – С. 101.
7. *Лупенко Ю.О.* Формування попиту та пропозиції на ринку органічної продукції / Ю.О. Лупенко // Органічне виробництво і продовольча безпека. – Житомир: “Полісся”, 2013. – С. 3-9.
8. *Малік М.Й.* Сталій розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування еколого-безпечного агропромислового виробництва / М.Й. Малік, М.А. Хвесик // Економіка України. – 2010. – № 5. – С. 3-12.
9. *Пасхавер О.* Подалися в Європу. Як українські фермери плачуть, але не здаються, завойовуючи ринок Євросоюзу / О. Пасхавер, К. Шаповал // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/publications/prodalisja-v-jevropu-jak-ukrajinski-fermeri-plachut-ale-ne-zdajutsja-zavojovujuchi-rinok-jevrosojuzu-104872.html>.
10. *Федоров М.М.* Розвиток органічного виробництва / М.М. Федоров, О.В. Ходаківська, С.Г. Корчинська. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – 148 с.
11. *Bavec Franc.* Organic production and use of alternative crops / RC Press, 2007. – 241 p.
12. Eurostat Organic Farming Statistics; farm structure Surveys. Statistics in focus – Agriculture and Fisheries – 69/2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat>.
13. *Kirchmann Holger.* Organic Crop Production: Ambitions and Limitations / Springer, 2009. – 244 p.
14. Marketing research “Organic Processing in Ukraine” / Natalie Prokopchuk, Tobias Eisen ring. – Kyiv: Institute of Organic Agriculture. – 2012. – 27 p.
15. Інтернет-ресурс: <http://www.agrotimes.net/>.
16. Інтернет-ресурс: <http://unctad.org/en/Pages/Home.aspx>.

Стаття надійшла до редакції 29.06.2016 р.

*

*Н.В. ЗІНОВЧУК, доктор економічних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інститут агроекології і природокористування НААН
А.В. ЛЕСЬ, кандидат економічних наук, асистент кафедри
А.В. РАЩЕНКО, кандидат економічних наук, асистент кафедри
Житомирський національний агроекологічний університет*

Мотиваційні чинники організації органічних сільськогосподарських кооперативів в Україні

Постановка проблеми. Малі форми господарювання на селі забезпечують близько 60% валового виробництва вітчизняної сільськогосподарської продукції. Однак функціонування їх відбувається в складних політичних і соціо-економічних умовах. Диктат великих агрохолдингів та агротрейдерів щодо цін на сільськогосподарську продукцію й матеріально-технічні ресурси на вітчизняному аграрному ринку, відсутність реальних соціальних гарантій та економічної підтримки держави, хронічна нестача власних фінансових ресурсів зумовлюють низьку ефективність сільськогосподарського виробництва в особистих селянських господарствах. Додатковим ускладненням, що досить часто не усвідомлюється навіть самими селянами, є постійне зниження врожайності сільськогосподарських культур унаслідок виснаження й хімічного забруднення ґрунтів.

Світовий досвід переконує, що у період негативних економічних і соціальних тенденцій у суспільному розвитку об'єднання спільних зусиль людей завжди давало певний поштовх у заданому напрямі. Історія еволюції вітчизняної кооперації, особливо сільськогосподарської, дає змогу стверджувати, що механізм кооперації є дієвим елементом у процесі відтворення потенціалу особистих селянських господарств. Зважаючи на сучасні ринкові тренди, а саме підвищений попит на органічну сільськогосподарську продукцію, логічно припустити, що створення обслуговуючих кооперативів, які спеціалізувалися б на заготівлі та збуті ор-

ганічної продукції, може стати активним чинником сільського розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження В. В. Зіновчука, Л. В. Молдаван щодо особливостей діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів підтверджують можливість появи позитивних синергетичних ефектів від групової дії товаровиробників. Форми, принципи та переваги взаємодії на засадах сільськогосподарської кооперації розкрито у працях [1, 2, 5, 6, 10]. Однак донині залишаються нез'ясованими чинники, що можуть мотивувати селян об'єднуватися в обслуговуючі кооперативи.

Мета статті – дослідити готовність населення Хмельницької області приєднатися до обслуговуючих кооперативів. Тому в процесі аналізу були поставлені такі завдання: визначити основні мотиви власників особистих селянських господарств щодо вступу до кооперативного об'єднання; встановити перелік послуг, які бажають одержувати потенційні члени кооперативів; проаналізувати можливість підтримки органічного сільського господарства створенням обслуговуючих кооперативів.

У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи. Зокрема, абстрактно-логічний і метод системного аналізу – для визначення основних характеристик обслуговуючого сільськогосподарського кооперативу; за допомогою соціологічного методу встановлено чисельність власників особистих селянських господарств, які бажають вступити до обслуговуючих кооперативів, перелік послуг, що їм необхідні, та перспективи переходу до органічного сіль-

ського господарства. Табличний метод використано для відображення інформації.

Виклад основних результатів дослідження. Одними з основних мотивів, що зумовлює формування кооперативного об'єднання сільськогосподарських товаровиробників, є зміцнення позиції його членів на ринку, створення та закріплення конкурентних переваг їхньої продукції за рахунок одержання позитивного ефекту від спільного розв'язання завдань при організації маркетингової діяльності виробників традиційної й органічної сільськогосподарської продукції на кооперативних засадах.

Для дослідження означених мотивів було проведено анкетування. Респондентами стали жителі Хмельницької області віком від 16 (які потенційно можуть бути власниками особистих селянських господарств) до 70 років (що практично припиняють будь-яку господарську діяльність). Генеральна сукупність вибірки становила 484,2 тис. осіб. Необхідний обсяг вибірки для проведення анкетування було розраховано за формулою [4, с. 57]:

$$n_B = \frac{t^2 \delta^2 N}{\epsilon_x^2 N + t^2 \delta^2},$$

де n_B – необхідний обсяг вибірки;

t – нормоване відхилення (для довірчої ймовірності 0,95 становить 1,96) [3, с. 55];

N – генеральна сукупність (484,2 тис. осіб);

δ^2 – дисперсія альтернативної ознаки (прийнято 0,25, оскільки частка альтернативної ознаки невідома);

ϵ_x – гранична помилка вибірки (прийнято 0,05).

У процесі анкетування опитано 384 мешканці області різного віку, статі та рівня освіти, що, відповідно до розрахунків, є репрезентативною вибіркою. Серед 384 респондентів було 48 % чоловіків і 52 % жінок – власників особистих селянських господарств у Хмельницькій області.

Аналіз вікової структури респондентів виявив досить низьку чисельність молодих власників особистих селянських господарств. До сегмента «16-24 роки» потрапило

лише 2% респондентів. Натомість 71% опитаних власників – люди старші 40 років. Тому можна зробити висновок, що саме даний віковий сегмент має більше бажання та можливості (враховуючи життєвий досвід) утримувати й розвивати особисті селянські господарства.

У дослідженні було враховано такий чинник, як освіта, за яким респонденти розділилися на три групи, а саме: здобули середню освіту – 40,2 %, середню спеціальну – 31,1 та вищу освіту – 28,8 % опитаних. Отже, можна стверджувати, що за основними демографічними показниками одержана вибірка сукупність відтворює основні характеристики генеральної сукупності.

Одним із завдань дослідження було виявлення розуміння респондентами сутності дефініції «кооперація» як об'єднання виробників сільськогосподарської продукції для організації обслуговування своїх членів. Аналіз відповідей на дане запитання показав, що 66 % респондентів знайомі з даним твердженням, а отже, розуміють переваги кооперативних об'єднань. Третина опитаних власників особистих селянських господарств не обізнані щодо сутності та значення кооперативного об'єднання. Тому важливим є роз'яснення необхідності й переваг створення обслуговуючого кооперативу. Результати дослідження готовності респондентів вступити у кооперативне об'єднання задля одержання певних послуг наведено у таблиці 1. Дані її характеризують розподіл респондентів щодо відповіді на перше запитання та можливої участі в сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі.

Більшість опитаних (76% респондентів) виявили бажання приєднатися до обслуговуючого кооперативу. Парадоксальним, на нашу думку, є той факт, що 89 респондентів (див. табл. 1) із тих, хто не розуміє сутності кооперативного об'єднання, згодні до нього вступити. Імовірно, що таке явище є наслідком роботи інтерв'юерів, які у процесі спілкування доступно роз'яснили необхідність кооперативних об'єднань і послуг, які можуть одержати респонденти.

1. Розподіл відповідей респондентів, обізнаних із сутністю сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, щодо готовності бути членами кооперативу

Питання / варіанти відповіді		Бажання стати членом с.-г. обслуговуючого кооперативу, осіб				Усього респондентів, осіб
		Ні	Так	Не знаю	Не дали відповідь на запитання	
Обізнані щодо сутності кооперації	ні	3	89	21	18	113
	так	6	202	45		253
	не дали відповідь на запитання	18			-	18
Усього респондентів, осіб		9	291	66	18	384

Джерело: Власні дослідження.

Членство в обслуговуючих кооперативах дає змогу сільськогосподарським товаровиробникам здійснювати переробку та зберігання виробленої продукції, а також одержувати набір послуг для підтримки їхньої господарської діяльності й організації побуту. Для виробників органічної продукції кооперація є особливо цінною, оскільки може надати їм значні конкурентні переваги. У процесі дослідження автори припустили, що власники особистих селянських господарств будуть зацікавлені у тому, щоб створювати сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи двох напрямів діяльності. Перший – надання набору послуг, що є актуальними для певної території та громади; другий напрям – підтримка у виробництві органічної сільськогосподарської продукції.

Із метою дослідження даної гіпотези запропоновано респондентам визначитися, з

якою метою вони бажають стати членами кооперативу. Аналіз відповідей показав, що 79 % опитаних висловили бажання стати членами такого об'єднання, щоб одержувати певні послуги. Що ж до можливості виробувати органічну продукцію, ставши членами кооперативу, то 73 % респондентів висловили своє позитивне ставлення до такої пропозиції. Крім того, близько 20 % респондентів не змогли дати однозначної відповіді щодо цих питань, отже їх можна вважати такими, що у перспективі підтримають кооперативну ідею.

Для визначення послуг, що можуть бути мотиваційними чинниками для вступу до кооперативу, сформовано короткий їх перелік і запропоновано респондентам оцінити послуги за ступенем важливості. Розподіл відповідей респондентів наведено у таблиці 2.

2. Розподіл відповідей респондентів за оцінкою важливості послуг, що можуть надаватися у кооперативі

Послуги	Відповіді респондентів, які:			
	погодилися стати членом кооперативу, осіб		ще не визначилися, осіб	
	Дуже важливі	Важливі	Дуже важливі	Важливі
Реалізація вирощеної продукції	268	36	45	17
Оранка	115	85	35	19
Осіменіння корів	96	76	23	23
Ветеринарний догляд за тваринами	106	87	27	21
Постачання палива	59	91	14	20
Постачання побутових товарів	29	77	6	23
Ремонт доріг	187	65	28	22
Будівельні та ремонтні послуги	45	90	10	31
Надання транспортних послуг	53	103	20	27
Надання споживчих кредитів	35	77	6	24
Надання насіння	196	77	34	26
Закупівля пластикових і скляних пляшок, макулатури	91	60	16	17
Респонденти, які виявили бажання стати членами кооперативу, щоб одержувати послуги	291		66	

Джерело: Власні дослідження.

Отже, найактуальнішими для респондентів є такі види послуг: реалізація вирощеної продукції, ремонт доріг та забезпечення насіннєвим матеріалом. Середній бал перелічених послуг перевищує 1,5. Тобто, абсолютна більшість респондентів надали зазначеним послугам високий ступінь важливості. Крім того, власниками домогосподарств, що брали участь в опитуванні, були відмічені такі послуги, як утилізація пластикових і скляних пляшок, макулатури, а також оранка.

Крім визначених у межах дослідження респондентам було запропоновано назвати додаткові послуги, які вони бажали б одержувати. Серед таких послуг було названо надання техніки в оренду, забезпечення добривами й агрохімікатами, прийом молока

та м'яса, заготівля сіна й забезпечення кормами, агрономічні консультації, копання та очищення криниць, вивезення сміття тощо. Отже, можна стверджувати, що саме такий перелік послуг відображає основні проблеми, з якими стикаються жителі територіальних громад, і можливість розв'язання яких може стати мотивом для вступу до кооперативу.

Встановлено, що найбільше власники особистих селянських господарств потребують підтримки в організації збуту вирощеної продукції. Тому було досліджено, які саме сільськогосподарські культури вони готові здавати на реалізацію. Розподіл відповідей респондентів наведено в таблиці 3.

3. Розподіл відповідей респондентів щодо готовності здавати на реалізацію сільськогосподарську продукцію

Сільськогосподарські культури	Відповіді респондентів, які:			
	погодилися стати членами кооперативу		ще не визначилися	
	осіб	%	осіб	%
Зерно	94	34,2	12	19,7
Фрукти та ягоди	102	37,1	22	36,1
Овочі	145	52,9	20	32,8
Картопля	155	56,4	31	50,8
Респонденти, які виявили бажання стати членами кооперативу, щоб одержувати послуги	268		61	

Джерело: Власні дослідження.

Крім зазначених культур, власники селянських особистих господарств готові вирощувати на замовлення гарбузове насіння (17,7%), часник (4,4%), горіхи (1,6%).

Кооперативне об'єднання доцільно створювати також для підтримки органічного агровиробництва. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив виробників органічної продукції – це сільськогосподарський кооператив, що утворюється об'єднанням фізичних та/або юридичних осіб – виробників сільськогосподарської продукції для організації обслуговування, спрямованого на зменшення витрат та/або збільшення доходів членів цього кооперативу під час проведення ними сільськогосподарської діяльності відповідно до стандартів органічного виробництва [3]. Вважаємо, що такий ко-

оператив створюється з метою надання його членам послуг під час конверсійного періоду, проходження процедури сертифікації, у процесі виробництва, переробки й збуту органічної продукції.

Світова практика доводить, що знизити фінансові ризики та втрати під час переходу сільськогосподарських товаровиробників на органічні методи господарювання можна за умови формування кооперативних об'єднань. Тому важливо було визначитись із тим, вирощування яких видів сільськогосподарської продукції є традиційним для жителів регіону. При дослідженні цього питання встановлено, що картоплю і квасоллю вирощують на продаж найбільше респондентів (табл. 4).

4. Розподіл відповідей респондентів щодо продукції, яку традиційно вирощують на продаж

Сільськогосподарські культури	Відповіді респондентів, які:			
	погодилися стати членами кооперативу		ще не визначилися	
	осіб	%	осіб	%
Часник	30	10,7	6	7,4
Горіхи	40	14,3	2	2,5
Квасоля	69	24,6	8	9,9
Насіння гарбузів	30	10,7	8	9,9
Зерно	9	3,2	2	2,5
Фрукти та ягоди	35	12,5	4	4,9
Овочі	32	11,4	4	4,9
Картопля	105	37,5	27	33,3
Респонденти, які виявили бажання стати членами кооперативу, щоб вирощувати екологічно чисту продукцію, осіб	280		81	

Джерело: Власні дослідження.

Проте перелік продуктів, вирощування яких може бути органічним, доволі широкий. Основна проблема полягатиме лише у навчанні власників селянських господарств технологічним особливостям органічного землеробства.

Висновки. Проведене соціологічне дослідження сільських жителів Хмельницької області дає змогу стверджувати, що чисельність власників особистих селянських господарств, ознайомлених із сутністю обслуговуючого кооперативу, значна. Більшість опитаних (79%) мають бажання приєднатися до обслуговуючого сільськогосподарського кооперативу з метою одержання послуг. Серед найважливіших для них виявилися такі послуги: реалізація вирощеної продукції, одержання насінневого матеріалу, ремонт

доріг, оранка та ветеринарний догляд за тваринами, що можна використовувати як стимулюючий інструмент при створенні кооперативу. Доведено, що крім традиційних сільськогосподарських обслуговуючих об'єднань доцільно організовувати кооперативи, які групували б власників особистих селянських господарств, що спеціалізуються на виробництві органічної продукції. Готовність сільських жителів до вирощування органічної продукції є важливою передумовою ефективного господарювання обслуговуючого кооперативу. Такі об'єднання здатні надавати підтримку сільськогосподарським товаровиробникам у період конверсії, проходження процедури сертифікації, виробництві продукції, її переробці, зберіганні й збуті.

Список використаних джерел

1. Акмаева Р. И. Стратегическое планирование и стратегический менеджмент / Р. И. Акмаева. – М. : Финансы и статистика, 2006. – 2008 с.
2. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. – Друге вид., доп. і перероб. – К.: Логос, 2001. – 380 с.
3. Коваленко Т. Сільськогосподарські кооперативи: новели правового регулювання / Т. Коваленко // Агробізнес сьогодні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/u-pravovomu-poli/1525-silskogospodarski-kooperatyvu-novely-pravovogo-regulivannia.html>.
4. Методика экономических исследований : учеб. пособие ; [под ред. Зиновьева Ф.В.]. – Симферополь: Таврия, 1999. – 168 с.
5. Молдаван Л. В. Основні закономірності розвитку обслуговуючих кооперативів в Україні / Л.В. Молдаван // Вісн. Полтавського держ. с.-г. ін-ту. – Полтава, 2001. – С. 16-17.
6. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив: початок шляху. Практичний посібник / І. Ф. Томич, Р. Я. Корінець, М. П. Гриценко. – К.: ТОВ «ВП Едельвейс», 2013. – 96 с.
7. Dixon J. A. Farming Systems and Poverty: Improving Farmers' Livelihoods in a Changing World / J. A. Dixon, D. P. Gibbon, A. Gulliver. - Food & Agriculture Org., 2001 – 412 с.
8. Emelianoff Ivan V. Economic theory of cooperation / Ivan V. Emelianoff / Economic structure of cooperative organizations. – Washington : D.C., 1948. – Reprinted by the Center for cooperatives. – University of California, 1995. – 271 p.
9. Francis C. A. Organic Farming: The Ecological System / C. A. Francis. - ASA-CSSA-SSSA, 2009 – 353 с.

10. *Guthman J. Agrarian Dreams: The Paradox of Organic Farming in California / J. Guthman. - Univ of California Press, 2014. – 323 с.*

11. *Janssens W. Marketing Research with SPSS / W. Janssens - Pearson Education, 2008 - 441 с.*

12. *Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology / M. Weber. – Berkeley : University of California Press, 1978. – P. 85–86.*

Стаття надійшла до редакції 14.06.2016 р.

*

УДК 338.2

*Н.І. ШИЯН, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Розвиток скотарства в Україні

Постановка проблеми. Скотарство як одна з провідних галузей тваринництва та сільського господарства України постійно привертало підвищену увагу науковців і практиків. Така увага зумовлена тим, що на галузь покладається вирішення ряду важливих питань, зокрема продовольчої безпеки країни у контексті забезпечення населення такими важливими продуктами харчування, як молоко і молочні продукти, яловичина; забезпечення підприємств харчової та легкої промисловості сировиною. Зі станом галузі пов'язують розв'язання соціальних проблем розвитку сільських територій, зайнятості населення, підвищення рівня його життя й ін. Тобто успішний розвиток галузі є важливим кроком у вирішенні актуальних питань аграрної сфери України та її регіонів. Тому визначення стратегії розвитку галузі й чинників її формування належать до таких питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визначення стратегії розвитку підприємства, галузі, країни постійно привертують увагу науковців та практиків, розробками яких створено відповідний теоретичний фундамент для його вивчення [1, 4]. Основні положення стратегії розвитку галузі скотарства знайшли відображення в проектах «Про розвиток галузі спеціалізованого м'ясного скотарства в Україні», «Відроджене скотарство» й ін. [12, 14]. Названі проекти спрямовані як на збереження галузі, так і

на її розвиток, який повинен супроводжуватися збільшенням обсягів виробництва продукції галузі на інноваційній основі, задовольняти потреби споживачів у продуктах харчування: молоко й молочні продукти, яловичина і телятина та продукти їх переробки.

Необхідність розгляду стратегії розвитку галузі зумовлена також процесами, пов'язаними із вимогами входження України до ЄС. Актуальність розгляду проблеми в даному аспекті засвідчують публікації вітчизняних і зарубіжних науковців [2, 3, 7, 10]. Зокрема, О.Ю. Біленьким проаналізовано динаміку виробництва й експорту основних видів продукції тваринництва на світовому ринку [7]. В одній із публікацій А.Д. Діброва акцентує увагу не тільки на оцінці сучасного стану і визначенні основних тенденцій зовнішньої торгівлі України з ЄС агропродовольчою продукцією, а й на такому аспекті, як прогнозування експорту (імпорту) в коротко- і довгостроковий період. Розгляд проблеми в цьому ракурсі дасть змогу, на думку науковця, не тільки прогнозувати обсяги імпорту й експорту, а також рекомендувати нові географічні та товарні ніші для українського експорту, розробляти заходи щодо виробництва товарів, які б замінили імпорт в умовах формування зони вільної торгівлі з ЄС [10].

О.В. Шубравська, розглядаючи переваги й ризики для аграрного сектору в процесі інтеграції до ЄС, підкреслює потужність агропромислового комплексу України, розглядає його як активного і значущого учас-

© Н.І. Шиян, 2016

10. *Guthman J. Agrarian Dreams: The Paradox of Organic Farming in California / J. Guthman. - Univ of California Press, 2014. – 323 с.*

11. *Janssens W. Marketing Research with SPSS / W. Janssens - Pearson Education, 2008 - 441 с.*

12. *Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology / M. Weber. – Berkeley : University of California Press, 1978. – P. 85–86.*

Стаття надійшла до редакції 14.06.2016 р.

*

УДК 338.2

*Н.І. ШИЯН, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Розвиток скотарства в Україні

Постановка проблеми. Скотарство як одна з провідних галузей тваринництва та сільського господарства України постійно привертало підвищену увагу науковців і практиків. Така увага зумовлена тим, що на галузь покладається вирішення ряду важливих питань, зокрема продовольчої безпеки країни у контексті забезпечення населення такими важливими продуктами харчування, як молоко і молочні продукти, яловичина; забезпечення підприємств харчової та легкої промисловості сировиною. Зі станом галузі пов'язують розв'язання соціальних проблем розвитку сільських територій, зайнятості населення, підвищення рівня його життя й ін. Тобто успішний розвиток галузі є важливим кроком у вирішенні актуальних питань аграрної сфери України та її регіонів. Тому визначення стратегії розвитку галузі й чинників її формування належать до таких питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визначення стратегії розвитку підприємства, галузі, країни постійно привертують увагу науковців та практиків, розробками яких створено відповідний теоретичний фундамент для його вивчення [1, 4]. Основні положення стратегії розвитку галузі скотарства знайшли відображення в проектах «Про розвиток галузі спеціалізованого м'ясного скотарства в Україні», «Відроджене скотарство» й ін. [12, 14]. Названі проекти спрямовані як на збереження галузі, так і

на її розвиток, який повинен супроводжуватися збільшенням обсягів виробництва продукції галузі на інноваційній основі, задовольняти потреби споживачів у продуктах харчування: молоко й молочні продукти, яловичина і телятина та продукти їх переробки.

Необхідність розгляду стратегії розвитку галузі зумовлена також процесами, пов'язаними із вимогами входження України до ЄС. Актуальність розгляду проблеми в даному аспекті засвідчують публікації вітчизняних і зарубіжних науковців [2, 3, 7, 10]. Зокрема, О.Ю. Біленьким проаналізовано динаміку виробництва й експорту основних видів продукції тваринництва на світовому ринку [7]. В одній із публікацій А.Д. Діброва акцентує увагу не тільки на оцінці сучасного стану і визначенні основних тенденцій зовнішньої торгівлі України з ЄС агропродовольчою продукцією, а й на такому аспекті, як прогнозування експорту (імпорту) в коротко- і довгостроковий період. Розгляд проблеми в цьому ракурсі дасть змогу, на думку науковця, не тільки прогнозувати обсяги імпорту й експорту, а також рекомендувати нові географічні та товарні ніші для українського експорту, розробляти заходи щодо виробництва товарів, які б замінили імпорт в умовах формування зони вільної торгівлі з ЄС [10].

О.В. Шубравська, розглядаючи переваги й ризики для аграрного сектору в процесі інтеграції до ЄС, підкреслює потужність агропромислового комплексу України, розглядає його як активного і значущого учас-

© Н.І. Шиян, 2016

ника світової агропродовольчої торгівлі [17, с. 64]. Водночас науковець розглядає й ризики для вітчизняного АПК і галузі скотарства зокрема в процесі інтеграції.

Мета статті – аналіз існуючих поглядів щодо стратегії розвитку галузі скотарства в Україні й обґрунтування конкретних напрямів її реалізації, виходячи зі стану і тенденцій розвитку протягом останніх років.

Виклад основних результатів дослідження. До визначальних стратегічних напрямів розвитку галузі скотарства України належить збільшення обсягів виробництва продукції з метою забезпечення достатньої їх кількості для споживання населенням країни. Рекомендовані норми Міністерства охорони здоров'я щодо споживання молока і

молочних продуктів – 380 кг на рік, яловичини – 31,3 кг. Фактично ж споживається молока і молочних продуктів на 40, а яловичини майже на 50 % менше від визначеної норми. Тобто існує значний дефіцит у споживанні продуктів галузі скотарства, що призводить до погіршення здоров'я людини.

Розв'язання проблеми вбачається у збільшенні обсягів виробництва продукції галузі, проте його нарощування, при існуванні загальної тенденції до зменшення поголів'я великої рогатої худоби та корів при скороченні обсягів виробництва молока, яловичини і телятини, але воно є складним. Недосконала також структура виробництва продукції галузі (табл. 1).

1. Структура виробництва продукції скотарства в Україні (за категоріями господарств), 1990 – 2014 рр., %

Продукція	Рік							
	1990		2000		2010		2014	
	С.-г. підприємства	Господарства населення	С.-г. підприємства	Господарства населення	С.-г. підприємства	Господарства населення	С.-г. підприємства	Господарства населення
Яловичина, телятина	76,0	24,0	29,0	71,0	19,7	80,3	18,8	81,2
Молоко	91,1	8,9	40,5	59,5	24,5	75,5	23,8	76,2

Джерело: [16].

За даними табл. 1, упродовж 1990–2014 років суттєво змінилася структура виробництва продукції скотарства за категоріями господарств. Якщо в 1990 році переважали сільськогосподарські підприємства, в яких виробляли відповідно 76,0 і 91,1% яловичини й молока, то в 2014 році в сільськогосподарських підприємствах було вироблено лише 18,8 % яловичини та 23,8 % молока. Тобто переважна частина продукції надходила з господарств населення, що з урахуванням вимог ЄС зумовлює виникнення питань щодо якості виробленої молочної сировини. Адже господарства населення не мо-

жуть конкурувати з товарним виробництвом. Тому, на наш погляд, необхідно орієнтуватися на розвиток високотоварного виробництва продукції галузі поряд зі створенням умов щодо збільшення поголів'я худоби в господарствах населення і підвищення рівня їх товарності.

Виходячи з цих міркувань, нами досліджено ефективність виробництва молока в двох групах підприємств: у першій – невеликі ферми або сімейні підприємства, які утримували від 10 до 30 корів, у другій – великі підприємства з поголів'ям більше 800 гол. (табл. 2).

2. Ефективність виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах України, 2014 р.

Показник	Підприємства з поголів'ям 10-30 гол.	Підприємства з поголів'ям більше 800 гол.	Усього по сукупності
Кількість підприємств	38	97	1618
Середнє поголів'я на 1 підприємство, гол.	21	1494	329
Удій, кг	3112	6157	5330
Повна собівартість 1 ц, грн	358,01	336,49	327,66
Ціна продажу 1 ц, грн	305,91	383,76	367,42
Прибуток (+), збиток (-):			
на 1 гол., тис. грн	-162,0	291,0	2119,9
на 1 ц продукції, грн	-52,1	47,27	39,76
Окупність витрат виручкою від реалізації продукції	0,854	1,140	1,121
Середньорічна заробітна плата 1 працівника у тваринництві, грн	16384	32304	26590

Джерело: Розрахунки автора.

Наведені дані показують, що показники ефективності виробництва молока в підприємствах, які утримують від 10 до 30 корів суттєво поступають показникам ефективності виробництва молока в тих, де поголів'я більше 800 гол. У цих підприємствах удій на 1 корову нижчий порівняно із середнім показником по сукупності сільськогосподарських підприємств, які у 2014 році виробляли й реалізовували молоко. Він є також нижчим майже удвічі порівняно з підприємствами, в яких поголів'я перевищує 800 гол. Значною є різниця у рівні окупності витрат виручкою від реалізації, а також у величині середньорічної заробітної плати.

Ситуація, що склалася, вимагає з боку держави розробити і запровадити низку програм щодо підтримки дрібних підприємств. Це може бути пільгове кредитування, компенсація частини витрат на обладнання, побудову приміщення, а також підтримка кооперації. Нині такий механізм майже відсутній, а необхідно, щоб ці підприємства переходили на нові технології, утримували не 2-3 корови, а збільшували поголів'я.

До стратегічних напрямів розвитку галузі належить її *експортна орієнтація*. Аналізуючи дані балансу споживання молока і молочних продуктів, м'яса і м'ясопродуктів, представлені Державною службою статистики України [16], на увагу заслуговує те, що для формування фонду споживання молока та яловичини протягом 1995–2014 років характерним було зменшення обсягів

виробництва продукції, збільшення імпорту й скорочення експорту.

Так, у балансі споживання молока і молокопродуктів протягом аналізованого періоду фонд споживання по цій товарній позиції зменшився від 12549 тис. т у 1995 році до 9581 тис. т у 2014-му, або на 23,7 %, що зумовлено зниженням обсягу виробництва молока (на 35,6 %) при зростанні імпорту на 299 тис. т та скороченні експорту на 893 тис. т. Саме збільшення імпорту й зменшення експорту дало змогу пом'якшити спад обсягів виробництва молока власного виробництва та формування фонду споживання в 2014 році.

Щодо балансу яловичини, то загальна величина фонду споживання знизилася від 586 тис. т у 2005 році до 390 тис. т у 2014-му, або на 196 тис. т. Паралельно зменшився обсяг виробництва яловичини на 155 тис. т, імпорт – на 28 тис. т, але збільшився експорт, хоча й незначно – на 7 тис. т. Представлені статистичні дані, на наш погляд, доводять про недостатній експортний потенціал галузі скотарства України.

При експортній орієнтації галузі крім питань, пов'язаних зі збільшенням обсягу виробництва продукції, доцільним є визначення ринків продукції. Європейський ринок квотований, ринок Російської Федерації майже втрачено, тому розглядається можливість реалізації аграрної продукції на ринках азійських країн, зокрема Саудівської Аравії, Китаю, Об'єднаних Арабських Еміратів.

До стратегічних напрямів розвитку аграрної сфери економіки та галузі скотарства належить створення умов для функціонування сільського господарства на засадах сталого розвитку. Сталий розвиток включає в себе соціальні, економічні, екологічні чинники. Проблема є актуальною для багатьох країн світу [5, 6]. На наш погляд, тваринництво, зокрема скотарство, дає змогу розв'язати низку проблем. Так, галузь скотарства є важливою в житті сільського населення. Для селян, які утримують худобу, продукція галузі (молоко, яловичина) є вагомим джерелом надходження коштів до сімейного бюджету. Розвиток галузі скотарства – це додаткові робочі місця на селі.

Щодо екологічної складової проблеми, то вона жваво обговорюється в роботах зарубіжних і вітчизняних науковців [8, 11, 13, 15], в Україні сформовано відповідну нормативну базу. Проблема розглядають не тільки з погляду екологізації аграрного виробництва, а й у контексті виробництва екологічно чистої продукції, екологічної його безпеки. До того ж вона поглиблюється згортанням тваринництва як джерела органіки.

На розв'язання цієї проблеми спрямовані зусилля ряду аграрних підприємств України, зокрема тих, які виробляють екологічно чисту продукцію тваринництва (молоко). До таких підприємств належить ПСП «Пісківське» Бахмацького району Чернігівської області. Технологія одержання продукції – від виробництва кормів до реалізації молока – підтверджена відповідними сертифікатами. Тобто проблема може бути розв'язана за умови заінтересованості державних структур у цьому.

Інноваційно-інвестиційний шлях розвитку галузі. Відповідно до нього зростання в економіці, галузі, на рівні підприємства відбувається з використанням нововведень у галузі технології або організації виробництва. І саме нововведення зумовлюють порушення рівноваги, змінюють витрати виробництва, їхню структуру, ціни, забезпечують постійний рух у пошуку компаній їх конкурентних переваг [3, 5, 7, 9]. Визначення стратегії діяльності в даних умовах є важливим елементом для спрямування ресурсного потенціалу підприємства в необхідному для нього напрямку.

Проте за існуючих форм фінансової звітності аграрних підприємств постає проблема визначення ступеня інноваційності галузі. Не існує показника, за яким можна було б його оцінити. Тому при обґрунтуванні необхідності прийняття для подальшого розвитку галузі молочного скотарства даного стратегічного напрямку здійснено розрахунок величини амортизації на 1 робітника в галузі молочного скотарства та визначення ступеня її впливу на показники ефективності галузі (табл. 3).

Аналіз одержаних результатів показує, що зі збільшенням рівня амортизації на 1 працівника продуктивності корів підвищувалася – від 3729 кг у підприємствах першої групи до 7157 кг – десятої групи, або майже удвічі. Також важливим у даній закономірності є наявність максимуму функції – 48 тис. грн на 1 працівника, за якого максимальне значення продуктивності корів дорівнює майже 7200 кг.

3. Групування сільськогосподарських підприємств України за величиною амортизаційних витрат на 1 робітника в галузі молочного скотарства, 2014 р.

Номер групи	Група	Амортизаційні відрахування на 1 працівника в молочному скотарстві, грн	Поголів'я корів, гол.	Виробництво молока, ц	Продуктивність, ц	Виробництво молока на 1 працівника галузі, ц	Комерційна собівартість 1 ц молока, грн	Ціна реалізації 1 ц молока, грн	Прибуток на 1 гол., грн	Дохід на 1 гол., грн
1	До 1000	495,0	191	7129	3729	316,6	323,58	343,57	672,9	11567,5
2	1001-3000	1935,6	263	12829	4877	436,5	324,13	357,49	1492,3	15989,2
3	3001-6000	4197,0	448	25026	5591	543,1	328,08	368,51	2110,6	19233,8

4	6001-10000	7689,0	416	23295	5592	582,7	335,05	369,32	1780,9	19193,3
5	10001-15000	12614,7	403	22331	5543	699,9	311,95	369,09	3167,4	19100,4
6	15001-20000	17358,1	462	30049	6503	814,8	311,69	380,55	4477,5	22870,2
7	20001-25000	21831,1	290	18457	6363	880,5	350,98	385,55	2200,0	23795,0
8	25001-30000	27661,4	402	27183	6756	1101,7	322,48	382,38	4047,2	23894,5
9	30001-45000	35976,4	526	37522	7132	972,7	340,62	397,13	4030,2	26818,6
10	Більше 45000	65144,8	600	42916	7157	1440,6	339,86	391,71	3710,7	26906,2
У середньому по сукупності		6640,5	329	17537	5330	535,8	327,66	367,42	2119,9	18180,1

Джерело: Розрахунки автора.

Показник продуктивності праці теж мав чітку тенденцію до зростання. Він збільшився від 316,6 ц на 1 робітника галузі молочного скотарства в першій групі до 1440,6 ц у підприємствах десятої групи. Середньорічне поголів'я корів зі збільшенням амортизаційних відрахувань на 1 працівника галузі молочного скотарства також зростало і в підприємствах десятої групи становило 600 гол.

Щодо показників у грошовій оцінці – прибуток і дохід на 1 гол., то в даному випадку простежується тенденція до їхнього зростання, передусім за рівнем доходу на 1 гол. Він збільшився від 11567,5 грн на 1 корову в підприємствах першої групи до 26906,2 грн – десятої групи. Величина прибутку також мала чітку тенденцію до зростання – від 672,9 грн на 1 гол. у першій групі до 4477,5 грн у шостій, із коливаннями в наступні роки.

Тобто підвищення рівня інноваційного розвитку галузі молочного скотарства забезпечує: по-перше, до підвищення продуктивності тварин, по-друге, зумовлює підвищення продуктивності праці та рівня доходу, одержаного на 1 гол. Водночас дія закону спадної віддачі обмежує заінтересованість підприємств у подальшій інтенсифікації галузі молочного скотарства – максимум показника прибутку констатується при рівні амортизаційних витрат на 1 працівника в 40 000 грн.

Для підвищення заінтересованості аграрних підприємств у використанні інновацій

при виробництві продукції галузі скотарства потрібна державна підтримка, яка практикується в країнах ЄС.

Висновки. Окреслені основні стратегічні напрями розвитку галузі скотарства України, проблеми в їх реалізації, спрямовані на збільшення обсягів виробництва продукції галузі, пов'язані з переходом її виробників на європейські стандарти й розвитком галузі в підприємствах різних форм власності та господарювання.

Результати аналізу підприємств із поголів'ям від 10 до 30 і більше 800 корів показали, що підприємства з поголів'ям корів 10–30 гол. неконкурентоспроможні з тими, де поголів'я перевищує 800 гол. Це фактично створює бар'єр для розвитку галузі в невеликих підприємствах, вимагає розробки державної політики щодо їх підтримки й створення умов для збільшення поголів'я корів, підвищення рівня товарності.

Розвиток галузі скотарства слід поєднувати із забезпеченням сталого розвитку сільських територій. Існуючий економічний механізм фактично унеможливує розвиток дрібних сімейних господарств. Це означає відсутність розвитку сільських територій як місця проживання сільського населення. Нерозв'язаними залишаються проблеми підвищення рівня їхнього життя, екологізації виробництва аграрної продукції, створення умов для реалізації інноваційно-інвестиційного напрямку розвитку галузі скотарства в Україні.

Список використаних джерел

1. *Drucker, P.* (1993) *Innovation and entrepreneurship. Practice and principles.* Collins, 1993. – 294 с.
2. *Fuch, C.* (2005) *Milk production strategies for farmers in the EU under new policy regulations.* Campinas, SP-August, <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/24230/1/cp05fu01.pdf>.
3. *Grams, M.* (2005) *Reform of the EU dairy policy vis-a-vis unstable world markets.* *Agrarwirtschaft* 54, Issue 3. – P. 148-157.
4. *Harrod, R.* (1973) *Economic Dynamics.* London – New York, Macmillan, St. Martin's Press.

5. Kubankova, M., Hajek, M., Votatova, A. (2016). Environmental and social value of agriculture innovation. Agric.Econ – Czech, 62, 2016 (3): 101–112.
6. Singh, S., Kiran, R., Goyal, D. (2015) Identification of key factors for enhancing competitiveness: an exploratory study of the selected agri-biotech firms of Punjab in India. Agric.Econ.– Czech, 61, 2015 (4): 179–188.
7. Біленький О.Ю. Виробництво та експорт продукції тваринництва у світі / О.Ю. Біленький // Економіка АПК. – 2012. – № 6. – С. 110-113.
8. Гуторов О.І. Проблеми становлення екологічно збалансованого аграрного виробництва / О.І. Гуторов // Перспективи екологізації аграрного виробництва в Україні: зб. наук. пр. ; за заг. ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – С. 22-31.
9. Дацій О.І. Фінансове забезпечення інновацій в агропромисловому комплексі України / О.І. Дацій // Проблеми інвестиційно-інноваційного розвитку. – 2011. – № 1. – С. 65-76.
10. Діброва А.Д. Основні тенденції розвитку зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією / А.Д. Діброва // Економіка АПК. – 2012. – № 2. – С. 95-102.
11. Жидяк О.Р. Інноваційний розвиток підприємств аграрної сфери: регіональний аспект [Електронний ресурс] / О.Р. Жидяк // Економіка: реалії часу. – 2012. – № 2 (3). – С. 165-168. – Режим доступу до журн.: <http://www.economics.opu.ua/n3.html>.
12. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р.: проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/apk?nid=16822>.
13. Кот О.В. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку аграрного сектору економіки та його організаційно-економічне забезпечення / О.В. Кот // Проблеми інвестиційно-інноваційного розвитку. – 2011. – № 1. – С. 57-63.
14. Національний проект “Відроджене скотарство”. – К.: ДІА, 2011. – 44 с.
15. Саблук П.Т. Екологізація агропромислового виробництва – визначальна складова сучасної аграрної політики / П.Т. Саблук, О.В. Ходаківська // Перспективи екологізації аграрного виробництва в Україні: зб. наук. пр. ; за заг. ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 182 с. – С. 3-12.
16. Сільське господарство України: стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – 380 с.
17. Шубравська О.В. Інтеграційні перспективи України: переваги і ризики для аграрного сектору / О.В. Шубравська, К.О. Прокопенко // Економіка України. – 2014. – № 1. – С. 63-73.

Стаття надійшла до редакції 13.06.2016 р.

*

УДК 332.3

*І.О. НОВАКОВСЬКА, кандидат економічних наук, доцент
Національний авіаційний університет*

Регулювання громадського контролю землекористування

Постановка проблеми. Конституцією України визначено, що земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави. Враховуючи основоположне значення землі в суспільстві, охорона її повинна здійснюватися правовими, організаційними, економічними й соціальними методами з запровадженням надійної системи контролю за землекористуванням.

Відповідно до Земельного кодексу України контроль за використанням та охороною земель полягає в забезпеченні дотримання органами державної влади, органами місце-

вого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами земельного законодавства країни [2].

Контроль поділяється на державний, самоврядний та громадський.

Державний контроль за використанням і охороною земель здійснюється центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері земельних відносин, за дотриманням законодавства про охорону земель – центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних

© І.О. Новаковська, 2016

5. Kubankova, M., Hajek, M., Votatova, A. (2016). Environmental and social value of agriculture innovation. *Agric.Econ – Czech*, 62, 2016 (3): 101–112.
6. Singh, S., Kiran, R., Goyal, D. (2015) Identification of key factors for enhancing competitiveness: an exploratory study of the selected agri-biotech firms of Punjab in India. *Agric.Econ.– Czech*, 61, 2015 (4): 179–188.
7. Біленький О.Ю. Виробництво та експорт продукції тваринництва у світі / О.Ю. Біленький // *Економіка АПК*. – 2012. – № 6. – С. 110-113.
8. Гуторов О.І. Проблеми становлення екологічно збалансованого аграрного виробництва / О.І. Гуторов // *Перспективи екологізації аграрного виробництва в Україні: зб. наук. пр. ; за заг. ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської*. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – С. 22-31.
9. Дацій О.І. Фінансове забезпечення інновацій в агропромисловому комплексі України / О.І. Дацій // *Проблеми інвестиційно-інноваційного розвитку*. – 2011. – № 1. – С. 65-76.
10. Діброва А.Д. Основні тенденції розвитку зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією / А.Д. Діброва // *Економіка АПК*. – 2012. – № 2. – С. 95-102.
11. Жидяк О.Р. Інноваційний розвиток підприємств аграрної сфери: регіональний аспект [Електронний ресурс] / О.Р. Жидяк // *Економіка: реалії часу*. – 2012. – № 2 (3). – С. 165-168. – Режим доступу до журн.: <http://www.economics.opu.ua/n3.html>.
12. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р.: проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/apk?nid=16822>.
13. Кот О.В. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку аграрного сектору економіки та його організаційно-економічне забезпечення / О.В. Кот // *Проблеми інвестиційно-інноваційного розвитку*. – 2011. – № 1. – С. 57-63.
14. Національний проект “Відроджене скотарство”. – К.: ДІА, 2011. – 44 с.
15. Саблук П.Т. Екологізація агропромислового виробництва – визначальна складова сучасної аграрної політики / П.Т. Саблук, О.В. Ходаківська // *Перспективи екологізації аграрного виробництва в Україні: зб. наук. пр. ; за заг. ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської*. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 182 с. – С. 3-12.
16. Сільське господарство України: стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – 380 с.
17. Шубравська О.В. Інтеграційні перспективи України: переваги і ризики для аграрного сектору / О.В. Шубравська, К.О. Прокопенко // *Економіка України*. – 2014. – № 1. – С. 63-73.

Стаття надійшла до редакції 13.06.2016 р.

*

УДК 332.3

*І.О. НОВАКОВСЬКА, кандидат економічних наук, доцент
Національний авіаційний університет*

Регулювання громадського контролю землекористування

Постановка проблеми. Конституцією України визначено, що земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави. Враховуючи основоположне значення землі в суспільстві, охорона її повинна здійснюватися правовими, організаційними, економічними й соціальними методами з запровадженням надійної системи контролю за землекористуванням.

Відповідно до Земельного кодексу України контроль за використанням та охороною земель полягає в забезпеченні дотримання органами державної влади, органами місце-

вого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами земельного законодавства країни [2].

Контроль поділяється на державний, самоврядний та громадський.

Державний контроль за використанням і охороною земель здійснюється центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері земельних відносин, за дотриманням законодавства про охорону земель – центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних

© І.О. Новаковська, 2016

ресурсів. Порядок здійснення державного контролю визначено Законом України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [7].

Самоврядний контроль за використанням та охороною земель, що повинен здійснюватися сільськими, селищними, міськими, районними та обласними радами, в цілому залишається поза правовим регулюванням. У Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» містяться лише окремі повноваження місцевих рад щодо проведення контролю, зокрема припинення права користування у разі наявності порушень законодавства, звернення до правоохоронних органів із заявами про перевірку фактів порушень закону, надання землевласниками і землекористувачами певних відомостей щодо стану використання земель. Однак здійснення вказаних контрольних повноважень не підкріплено відповідними санкціями [8].

Державний та самоврядний контроль являють собою реалізацію земельних інтересів українського народу через діяльність двох видів публічної влади – органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Перші здійснюють контроль у межах усієї території країни, а другі – на території конкретних територіальних громад [9]. Однак закон про місцеве самоврядування відносить питання контролю землекористування місцевими радами до делегованих повноважень їхніх виконавчих органів. Таким чином, органи місцевого самоврядування не здійснюють повного контролю за використанням та охороною земель, а наділені лише окремими повноваженнями, які дозволяють їм опосередковано контролювати землекористування у межах їхніх територій.

Громадський контроль за чинним законодавством повинні провадити громадські інспекторами, які можуть призначатися: відповідними органами місцевого самоврядування; центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин; центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища. Положення про громадських інспекторів повинно за-

тверджуватися вказаними центральними органами виконавчої влади. Досі такого положення не існує, порядок громадського контролю на законодавчому рівні не врегульовано, громадських інспекторів немає. Громадські об'єднання не залучено до сфери контролю за землекористуванням. Отже, створення правової, економічної й екологічної бази для функціонування у державі комплексної системи контролю за землекористуванням є надзвичайно важливим та актуальним науковим завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зарубіжний досвід контролю доводить про існування в багатьох країнах комплексного контрольного інституту. Так, у Російській Федерації ведуться державний, муніципальний, громадський та виробничий земельний контроль. Громадський контроль, зокрема, здійснюється органами громадського самоуправління, іншими громадськими організаціями (об'єднаннями), громадянами й стосується, насамперед, забезпечення прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб, а також дотримання вимог щодо використання та охорони земель [3, с.15].

У більшості країн Східної Європи земля є об'єктом правової охорони як єдине ціле, як загальнонародне благо, що знайшло закріплення у ряді конституцій і в спеціальних законах (Польща, Угорщина, Румунія) [13]. У країнах Західної Європи контроль за землекористуванням є невід'ємною складовою частиною екологічного права, яким забороняються будь-які дії, що завдають шкоди навколишньому середовищу. З цією метою діють програми державного контролю землекористування, оскільки суспільство вимагає такого контролю [16]. Система контролю (LUCs) при цьому наповнюється інформацією щодо обмеження потенційного впливу забруднення земель і змін землекористування на поведінку людей. Регіональні програми реалізуються зі здійсненням контролю й документуються для федеральних і BRAC – сайтів із веденням відповідних контрольних списків [15].

Особливу контролюючу роль у цих країнах відіграють громадські організації, «зелені рухи», об'єднання громадян, окремі громадяни. Громадський контроль за

використанням земель здійснюється ще на стадії проектування об'єктів, коли громадські об'єднання знайомляться з інформацією щодо планування типів землекористувань, висловлюють свої міркування, вносять зауваження та пропозиції. Основні проектні рішення публікуються в муніципальних закладах інформації. Після узгодження проектів розвитку територій, обговорення їх громадськістю й прийняття рішень муніципальними органами, вони набувають сили закону та є підставою для використання земель.

У США більшість функцій з управління землекористуванням делеговано муніципальним органам. При цьому контроль містить урядові рішення, дозвільні права й вимоги, що обмежують приватне використання земель і природних ресурсів. Необхідність компенсації втрат, пов'язаних з примусовим відчуженням земельних ділянок та обмеженнями у землекористуванні, вирішується відповідно до положень 5-ї поправки до Конституції США [17].

Наукові дослідження й публікації останніх років стосуються, в основному, питань регулювання та здійснення державного контролю за використанням і охороною земель (Кулинич П.Ф., Мірошніченко А.М., Семчик В.І., Сохнич А.Я., Шульга М.В.) [10; 4; 11].

Практика організації контролю, аналіз правопорушень, виявлених при його проведенні, та заходи щодо локалізації висвітлені в працях учених, які працювали безпосередньо керівниками земельноконтрольних органів (Бредіхін О.О., Нечипоренко О.М., Яцук І.П.) [1,5, 12]. Привертає увагу той факт, що протягом 2003 – 2012 років Держземінспекцією, яка контролювала дотримання вимог законодавства, жодного факту зниження показників родючості ґрунтів не виявлено. На цьому фіксують увагу окремі зарубіжні вчені [14].

Результати дослідження проблем самоврядного контролю за використанням та охороною земель опубліковані Ю.П. Кулаковським, М.І. Шквиром. Суть їх зводиться в основному до аналізу фактичного відсторонення органів місцевого самоврядування від проведення контролю за використанням зе-

мель територіальних громад, збільшення випадків порушень норм забудови та використання земель, невжиття заходів до порушників земельного законодавства з боку правоохоронних органів і судів [3].

Мета статті – висвітлити результати дослідження стану контролю землекористування, методичні основи та механізми формування сучасної комплексної системи державного, самоврядного й громадського контролю за використанням та охороною земель.

Для цього передбачено провести аналіз чинної регуляторної бази здійснення процесу контролю, практики й результатів діяльності контролюючих органів, монографічних праць вітчизняних і зарубіжних учених та розробки положень законодавчого акта з питань організації контролю.

Виклад основних результатів дослідження. Усі три види контролю землекористування потребують удосконалення. Державний контроль повинен спрямовуватися на перевірку дотримання тих норм законодавства, які містять загальнодержавні вимоги, а не є недоліками організаційної й господарської діяльності власників землі та землекористувачів. Самоврядний контроль повинен мати аналогічні з державним контролем норми законодавчого регулювання. Кардинальне поліпшення діяльності щодо контролю землекористування в державі неможливе без законодавчого врегулювання діяльності громадських організацій, громадських спілок і громадських інспекторів щодо його здійснення. Потенціал громадських об'єднань необхідно спрямувати на суттєве поліпшення якості контролю, його повсюдності, зменшення кількості корупційних діянь у земельній сфері, попередження криміналізації ринку земель.

Загалом практика здійснення контролю землекористування в Україні підтверджує його некомплексність, почастищення випадків порушень земельного законодавства, недієвість самоврядного контролю за використанням та охороною земель. Земля потребує охорони не лише від самовільного зайняття й неналежного використання, а, насамперед, від деградації. Через фактичне припинення робіт по боротьбі з ерозією ґрунтів, засо-

Закон України
«Про громадський контроль за
використанням та охороною земель»

ленням і забрудненням їх важкими металами та хімічними речовинами постійно збільшуються площі деградованих земель. Вказані явища значною мірою є наслідком незадовільного державного контролю за землекористуванням і свідченням того, що форми контролю вимагають кардинальних змін. Передусім це стосується функціонування самоврядного та громадського контролю за використанням і охороною земель.

Органи місцевого самоврядування повинні в межах відповідних громад контролювати виконання всіх норм чинного законодавства, а їх діяльність слід законодавчо унормувати. До громадського контролю за землекористуванням мають бути залучені громадські об'єднання та громадські спілки. Чинне законодавство передбачає ведення такого контролю лише громадськими інспекторами, однак їхні повноваження закон не визначає. Отже, без прийняття самостійного законодавчого акта громадський контроль не може комплексно провадитися. Він повинен здійснюватися на всій території держави.

Проектом Закону України «Про громадський контроль за використанням та охороною земель», який пропонується у зв'язку з вказаним прийняти, доцільно встановити, передусім, повноваження громадських об'єднань у сфері контролю; основні завдання цього контролю, права, обов'язки й систему стимулювання громадських інспекторів; визначити порядок проведення громадської експертизи землепорядної та містобудівної документації.

У законопроекті необхідно законодавчо закріпити участь громадськості в забезпеченні державної політики у сфері землекористування, співпрацю громадських об'єднань із спеціально уповноваженими органами виконавчої влади у сфері державного контролю, дотримання вимог щодо публічності, прозорості, інформованості громадськості про результати здійснення контрольної діяльності [6].

Структура і зміст законопроекту пропонуються такими.

Цей Закон визначає правові, організаційні, економічні й соціальні основи здійснення громадського контролю за землекористуванням із метою забезпечення раціонального використання земель, їх ефективної охорони, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, дотримання земельного законодавства України.

Стаття 1. Земля як об'єкт громадського контролю та охорони

Об'єктом громадського контролю за використанням та охороною земель є всі землі в межах території України.

Земля як основне національне багатство перебуває під особливою охороною держави.

Стаття 2. Основні завдання громадського контролю та принципи його здійснення

Основними завданнями громадського контролю за використанням та охороною земель є:

аналіз дотримання органами державної влади та органами місцевого самоврядування вимог земельного законодавства щодо захисту прав на землю юридичних осіб і громадян у процесі регулювання земельних відносин;

участь громадськості у забезпеченні реалізації державної політики у сфері охорони та раціонального використання земель і дотримання фізичними та юридичними особами земельного та природоохоронного законодавства;

здійснення контролю за виконанням цільових програм і заходів, передбачених містобудівною та землепорядною документацією, щодо використання та охорони земель шляхом проведення громадської експертизи відповідної документації, залучення громадських об'єднань до обговорення програм, проектів й іншої проектної документації.

Основними принципами здійснення громадського контролю є:

співпраця громадських організацій і громадських спілок, які проводять громадський

контроль, із спеціально уповноваженими органами виконавчої влади у сфері державного контролю за використанням та охороною земель;

пріоритет вимог екологічної безпеки над економічними інтересами при використанні земель;

забезпечення публічності, прозорості, інформованості громадськості щодо результатів здійснення конкретної діяльності.

Стаття 3. Суб'єкти громадського контролю за використанням та охороною земель

Громадський контроль за використанням та охороною земель здійснюють громадські об'єднання, що створені відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання», та громадськими інспекторами.

Повноваження громадських об'єднань і громадських інспекторів у сфері громадського контролю встановлюються законодавством.

Участь громадських об'єднань у сфері громадського контролю визначається їх статутними документами (статуту, положення).

Громадські інспектори призначаються органами місцевого самоврядування за поданням громадських організацій і трудових колективів та за погодженням з відповідними органами виконавчої влади, що здійснюють державний контроль за використанням й охороною земель.

Положення про громадських інспекторів з контролю за використанням та охороною земель затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері земельних відносин.

Стаття 4. Повноваження громадських об'єднань у сфері громадського контролю за використанням та охороною земель

До повноважень громадських об'єднань у сфері громадського контролю за використанням і охороною земель належить:

здійснення аналізу, одержання необхідної інформації про стан дотримання органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування вимог земельного законодавства щодо гарантування права на землю юридичних осіб та громадян у процесі регу-

лювання земельних відносин, з оприлюдненням результатів перевірок і подання пропозицій до відповідних органів;

забезпечення участі громадськості в реалізації державної політики у сфері охорони й раціонального використання земель органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;

надання допомоги органам, що здійснюють державний контроль, щодо дотримання фізичними та юридичними особами земельного та природоохоронного законодавства;

сприяння запобіганню порушень законодавства й забезпечення контролю щодо усунення виявлених порушень;

організація громадських обговорень стану ведення державного земельного кадастру, моніторингу земель, функціонування ринку земель із підготовкою пропозицій щодо прискорення строків проведення відповідних заходів, забезпечення їх прозорості та публічності;

здійснення контролю за виконанням містобудівних і землевпорядних програм та проектів, якими передбачено заходи щодо використання й охорони земель, і залучення громадськості до їх обговорення та оцінки;

організація проведення громадської експертизи містобудівної та землевпорядної документації і надання висновків відповідним державним органам та ознайомлення з ними громадськості;

забезпечення спільно з органами державного контролю дотримання стандартів і нормативів у сфері охорони земель, запобігання їх деградації.

Громадські об'єднання при здійсненні громадського контролю за використанням та охороною земель постійно співпрацюють з органами, що здійснюють державний і самоврядний контроль.

Стаття 5. Права громадських інспекторів із контролю за використанням та охороною земель

Громадські інспектори з контролю за використанням і охороною земель мають право:

безперешкодно обстежувати в установленому законодавством порядку земельні ділянки, що перебувають у власності та користуванні юридичних і фізичних осіб, переві-

рвати документи щодо використання та охорони земель;

давати обов'язкові для виконання вказівки (приписи) з питань використання й охорони земель і дотримання вимог законодавства України про охорону земель відповідно до їх повноважень;

складати акти перевірок чи протоколи про адміністративні правопорушення у сфері використання та охорони земель і дотримання вимог законодавства про охорону земель;

складати відповідно до законодавства протоколи про адміністративні правопорушення, а також подавати в установленому порядку до відповідних органів матеріали перевірок щодо притягнення винних осіб до відповідальності;

у разі неможливості встановлення особи правопорушника земельного законодавства на місці вчинення правопорушення доставляти його до органів внутрішніх справ чи органів місцевого самоврядування для складання протоколу про адміністративне правопорушення;

викликати громадян, у тому числі посадових осіб, для одержання від них усних або письмових пояснень із питань, пов'язаних із порушенням земельного законодавства України;

передавати до органів прокуратури, органів дізнання й досудового слідства акти перевірок та інші матеріали про діяння, в яких вбачаються ознаки злочину;

проводити у випадках, встановлених законом, фотографування, звукозапис, кіно-або відеозйомку як допоміжний засіб для запобігання порушенням земельного законодавства України;

звертатися до правоохоронних органів з клопотанням про подання позову до суду щодо відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, а також повернення самовільно чи тимчасово зайнятих земельних ділянок, строк користування якими закінчився;

брати участь у проведенні громадської експертизи документації;

одержувати в установленому порядку інформацію про стан використання та охорони земель; розподіл земельного фонду, про

заходи, які вживаються для поліпшення землекористування.

Стаття 6. Обов'язки громадських інспекторів із контролю за використанням та охороною земель

Громадські інспектори з контролю за використанням і охороною земель зобов'язані:

дотримувати вимог чинного законодавства при проведенні громадських слухань, рейдів, перевірок, здійсненні контролю за виконанням програм і заходів та у разі участі у проведенні громадської експертизи документації;

сумлінно виконувати покладені на них завдання, своєчасно інформуючи відповідні органи влади про результати перевірок дотримання юридичними і фізичними особами чинного законодавства;

проводити своєчасний аналіз, систематизацію та розробку заходів щодо поліпшення громадського контролю громадськими об'єднаннями, забезпечувати їх публічність і прозорість;

щоквартально подавати громадському об'єднанню, які висунули кандидатури громадських інспекторів, та органам місцевого самоврядування, що призначили інспекторів, звіти про проведену роботу і вжиті заходи щодо запобігання та усунення порушень.

Громадські інспектори повинні постійно співпрацювати з державними інспекторами по контролю за використанням і охороною земель у межах територій (зон) контролю.

Громадським інспекторам при виконанні своїх обов'язків гарантується правовий захист, передбачений законодавством.

Стаття 7. Стимулювання громадських інспекторів із контролю за використанням та охороною земель

Стимулювання громадських інспекторів із контролю за використанням і охороною земель здійснюється у тому разі, якщо безпосередньо ними виявлено порушення земельного та природоохоронного законодавства і вжито заходів щодо прийняття рішення відповідним державним органом (земельноконтрольним, природоохоронним, судом, прокуратурою, іншим органом, яким надані такі права) про притягнення винних до адмініст-

ративної чи кримінальної відповідальності за фактом порушення або про відшкодування збитків.

Для стимулювання громадських інспекторів органи місцевого самоврядування та громадські об'єднання, що здійснюють громадський контроль за використанням й охороною земель, можуть створювати відповідні позабюджетні або громадські фонди.

Стаття 8. Організація і порядок здійснення громадського контролю за використанням та охороною земель

Громадський контроль за використанням та охороною земель організується сільськими, селищними, міськими радами, що призначили громадських інспекторів, і громадськими об'єднаннями, які своїми статутами (положеннями) передбачили проведення громадського контролю землекористування.

З метою координації роботи громадських інспекторів при органах місцевого самоврядування та громадських об'єднаннях можуть бути створені на громадських засадах штаби громадських інспекторів.

Громадський контроль за використанням і охороною земель, дотриманням законодавства у сфері використання та охорони земель здійснюється шляхом:

проведення перевірок щодо використання земельних ділянок, наданих у користування із земель комунальної власності й прав на них;

розгляду звернень громадян, громадських організацій, юридичних і фізичних осіб;

участі у роботі відповідних органів місцевого самоврядування при розгляді питань, що стосуються використання та охорони земель;

участі у роботі комісій при виборі земельних ділянок для надання їх юридичним або фізичним особам;

участі у роботі комісій при прийнятті в експлуатацію меліоративних систем, рекультивованих земель, захисних лісонасаджень, протиерозійних гідротехнічних споруд й інших об'єктів, які споруджуються з метою охорони земель;

розгляду документації із землеустрою, іншої проектної документації, пов'язаної з використанням та охороною земель.

Стаття 9. Громадська експертиза документації із землеустрою та містобудівної документації

Громадська експертиза проводиться незалежними групами спеціалістів, а також окремими спеціалістами – експертами з ініціативи громадських об'єднань, що здійснюють громадський контроль за використанням та охороною земель, і органів місцевого самоврядування за рахунок їхніх коштів або на громадських засадах.

Основними принципами проведення громадської експертизи є її обґрунтованість, компетентність, об'єктивність та прозорість.

Об'єктами громадської експертизи можуть бути регіональні програми і схеми використання та охорони земель, проекти землеустрою щодо організації територій об'єктів природно-заповідного фонду, оздоровчого, рекреаційного й історико-культурного призначення, проекти землеустрою щодо впорядкування території населених пунктів, земельно-кадастрова та земельновідвідна документації.

Громадська експертиза може провадитися незалежно від державної експертизи одних і тих же об'єктів.

Висновки громадської експертизи можуть бути враховані органами, які проводять державну експертизу, або органами (замовниками), які розглядають, погоджують та затверджують відповідну документацію.

Координація органів громадської експертизи й окремих експертів провадиться центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері земельних відносин.

Стаття 10. Фінансове і матеріально-технічне забезпечення

Фінансове і матеріально-технічне забезпечення діяльності громадських інспекторів з контролю за використанням та охороною земель здійснюється за рахунок коштів місцевого бюджету й коштів громадських організацій і громадських спілок.

Оснащення інспекторів оргтехнікою, засобами зв'язку, службовим транспортом провадиться громадськими об'єднаннями,

що здійснюють громадський контроль за використанням та охороною земель.

Стаття 11. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набуває чинності з дня його опублікування.

2. Внести зміни до Земельного кодексу України (Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 2002. – № 3-4. – Ст. 27), виклавши статтю 190 у такій редакції: «Стаття 190. Громадський контроль за використанням та охороною земель. 1. Громадський контроль за використанням й охороною земель здійс-

нюється громадськими об'єднаннями та громадськими інспекторами.

2. Порядок здійснення громадського контролю за використанням і охороною земель встановлюється законом».

Висновки. Прийняття вказаного законопроекту дало б змогу залучити до здійснення контролю за землекористуванням громадськість країни і могло б стати серйозним поштовхом для переходу на європейські стандарти захисту, збереження та еколого-безпечного використання основного національного багатства країни.

Список використаних джерел

1. *Бредіхін О.О.* Еколого-економічні механізми охорони та відтворення сільськогосподарських земель: автореф. дис. канд. екон. наук: спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища» / О.О. Бредіхін; НАН України, ДУ "Ін-т екон. природокористування та сталого розвитку НАН України". – К., 2013. – 20 с.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768- III / Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
3. *Кулаковський Ю.П.* Самоврядний контроль землекористування / Ю.П. Кулаковський, М.І. Шквир; за ред. Л.Я. Новаковського. – К.: Урожай, 2007. – 72 с.
4. *Мірошниченко А.М.* Земельне право України: [навч. посіб.] / А.М. Мірошниченко. – К.: Алерта, 2012. – 462 с.
5. *Нечипоренко О.М.* Земельні правопорушення: стан та основні тенденції (інформація з практики Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель України) / О.М. Нечипоренко // Земельне право України. – 2007. – № 2. – С. 43-50.
6. Про громадські об'єднання. Закон України від 22 березня 2012 року № 4572 –VI / Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 2013. – № 1. – Ст.1.
7. Про державний контроль за використанням та охороною земель. Закон України від 19 червня 2003 року № 963- IV / Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 2003. – №39. – Ст. 350.
8. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21 травня 1997 року №280/97–ВР/ Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 1997. – №24. – Ст. 170.
9. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25 червня 1991 року № 1264 – XII / Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 1991. – № 41. – Ст. 546.
10. *Семчик В.І.* Земельне право України: [підруч.] / В.І. Семчик, П.Ф. Кулинич, М.В. Шульга; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ. ун-т права НАН України. – К.: Ін Юре, 2008. – 594 с.
11. *Сохнич А.* Державний контроль за використанням і охороною земель: [навч. посіб.] / А. Сохнич, П. Колодій. – Львів: НВФ «Українські технології», 2005. – 140 с.
12. *Яцук І.П.* Формування ефективних механізмів державного управління земельно-майновим комплексом України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / І.П. Яцук; МОНмолодьспорт, Акад. муніципального упр. – К., 2012. – 20 с.
13. *Kalus S.* Nowe europejskie standardy rzeczoznawcow majątkowych//Gospodarowanie nieruchomościami na terenach wiejskich. Materiały IX krajowej konferencji rzecznawcow majątkowych. – Torun (Poland). – 2000. – P.271 – 283.
14. *Lerman Z. et. al.* Ukraine after 2000: A Fundament Change in Land and Farm Policy? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.fao.org/worg/Regional/REU/resourser_files/Rethinking_Ukrainian_agreform_summary_en .pdf](http://www.fao.org/worg/Regional/REU/resourser_files/Rethinking_Ukrainian_agreform_summary_en.pdf).
15. Land-Use Controls: Comprehensive Plans, Zoning, and Property Restrictions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thismatter.com/money/real-estate/land-use-controls.htm>
16. Land Use Control (LUCs)/Cleans at Federal Facilities/US ERA[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epa.gov/fedfac/land-use-controls-lucs/>
17. Land Use and the States – Robert G. Healy, John S.Rosenberg [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.books.google.com.ua/books?id=2xg...>

Стаття надійшла до редакції 15.08.2016 р.

* * *

*Б.Й. ПАСХАВЕР, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, головний науковий співробітник
Державна установа «Інститут економіки та
прогнозування НАН України»*

Платоспроможний продовольчий попит

Постановка проблеми. Внаслідок економічної кризи 2014–2015 років Україна втратила 16% свого валового внутрішнього продукту, рівень середньої реальної заробітної плати знизився на 26%, купівельна спроможність населення значно скоротилася. Такі обставини суттєво погіршили стан продовольчої безпеки: ціни на продукти харчування підвищилися на 64%, фізичний обсяг продовольчого споживання з розрахунку на одну особу зменшився на 7%, в тому числі по продуктах тваринництва – на 11%.

Вихід країни з кризи на продовольчому ринку – це не тільки нарощування виробництва товарів і послуг суб'єктами агропродовольчого комплексу. Наразі головна проблема такого розвитку – відновлення й наступне зростання платоспроможного продовольчого попиту населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив платоспроможного попиту на масштаби та кон'юнктуру продовольчого ринку – предмет багатьох досліджень. Серед новітніх наукових робіт варто відзначити публікації О.М. Шпичака [9] й О.В. Шубравської [10].

Мета статті – аналіз тенденцій платоспроможного попиту на продукцію та послуги виробників агропродовольчого комплексу й пошук можливостей його відбудови після кризового скорочення.

Виклад основних результатів дослідження. Ідеальний стан продовольчої безпеки країни – загальна (для всіх і кожного) доступність здорового харчування. На жаль, навіть у багатих країнах є бідні люди, яким

нестача коштів не дає змоги придбавати необхідний за обсягом та якістю набір продовольчих продуктів. Світовий лідер – США – чесно і не соромлячись збирає й регулярно публікує статистику недоїдання у певній чисельності своїх громадян. Така статистика поділяє всіх американців на дві соціально-економічні категорії: тих, хто знаходиться у стані продовольчої безпеки, тобто не стикається з труднощами при забезпеченні бажаним продовольством, і таких, хто перебуває у стані продовольчої небезпеки. У цій соціально вразливій категорії теж виокремлюються дві підгрупи: у першій недостатній рівень продовольчого забезпечення все ж таки не знає випадків голоду, у другій – дуже низький (very low) рівень продовольчої безпеки породжує випадки вимушеного голодування. Новітня інформація про результати таких обстежень наведена в таблиці 1.

Дані таблиці – переконливе свідчення складності розв'язання проблеми продовольчої бідності. У США діють найпотужніші програми продовольчої допомоги незаможним верствам населення, і тим не менш за період, який розглядається, стан продовольчої безпеки США погіршився: майже 50 млн громадян країни визнають обмеженість доступності повноцінного харчування.

Слід мати на увазі, що така статистика – результат опитування, тобто вона фіксує відчуття бідності у людей із багатой країни. На наш погляд, причина такого відчуття – американська модель соціальної конкуренції, при якій середній рівень багатства нації зростає одночасно з посиленням нерівності навколо нього.

1. Стан продовольчої безпеки в США

Показник	2000 р.	2013 р.
Чисельність населення, млн осіб	273,7	310,9
у т.ч., %:		
у стані продовольчої безпеки	87,9	84,2
з низьким рівнем продовольчої безпеки	9,9	11,6
з дуже низьким рівнем продовольчої безпеки	2,2	4,2

Джерело: Statistical Abstract of the United States 2016. – P. 141.

Для вимірювання соціальної диференціації суспільства можна використати зіставлення середньоарифметичного та медіанного рівня душевого доходу. В США між 2000 і 2013 роками в поточних цінах середньодушовий дохід збільшився на 63%, медіанний – на 24%, у порівнянних цінах: середній – зріс на 15%, медіанний – зменшився на 9%. У результаті в США у 2000 році медіанний дохід дорівнював 61% від середнього, у 2013-му – 52% [11, с. 464]. Таким чином, світовий лідер дає приклад одночасного зростання абсолютного показника багатства і відносного показника бідності, що й пояснює динаміку наведених характеристик продовольчої безпеки.

Справедливість вимагає сказати, що значна поширеність продовольчої бідності у США поєднується з високими середніми показниками продовольчого споживання, його достатності та доступності. Раціон середнього американця – 4 тис. ккал на добу, а головне – на продовольчі потреби витрачається лише 13% усіх споживчих витрат і 10% від суми доходів. Маємо гідний орієнтир для наздоганяючої економіки України.

У світовому вимірі Україна – країна із середнім рівнем розвитку й середнім рівнем продовольчого споживання. Смертність від голоду та хвороби від недоїдання – далеке історичне минуле. За показником душевого виробництва зерна – Україна у групі світо-

вих лідерів. Але за мірками європейської цивілізації наша країна, однак, серед бідніших. Якщо в США душевий річний ВВП сягнув уже за 50 тис. дол., то в Україні він наближається до 50 тис. грн, тобто за офіційним валютним курсом у 30 разів менший. Розрахунки за паритетом купівельної спроможності значно скорочують цей розрив, але й він близький до 10-разового.

Результат бідності – продовольча небезпека, важливіша ознака якої – значні відхилення фактичного продовольчого споживання від медично рекомендованих норм здорового харчування. В Україні такі відхилення: понаднормативне споживання дешевих енергоносіїв (хлібопродуктів і картоплі) та недостатня наявність у раціоні продуктів тваринництва й фруктів.

Інформацію про довгий історичний шлях, який пройшла Україна, вирішуючи справу своєї продовольчої безпеки, містить таблиця 2. На жаль, цей шлях не без перепон. На початку періоду, що аналізується, у продовольчому споживанні пересічного українця хлібопродукти і картопля в 1,5 раза перевищували медично рекомендовану норму, а продуктів тваринництва й фруктів – було вдвічі менше за неї. За радянської доби діяла висхідна тенденція продовольчого забезпечення, і ці диспропорції поступово усувалися.

2. Споживання продуктів харчування в Україні (на душу населення за рік, кг)

Продукти	1960 р.	1970 р.	1980 р.	1990 р.	2000 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	Медична норма
М'ясопродукти	42	49	61	68	33	56	54	51	80
Рибопродукти	9,7	15,9	16,7	17,5	8,4	14,6	11,1	9,0	20
Молокопродукти	230	311	331	373	199	221	223	210	380
Яйця, шт.	137	156	239	272	166	309	310	285	290
Хлібопродукти	163	155	146	141	125	108	109	103	101
Картопля	174	156	133	131	135	135	141	138	124
Цукор	27	41	52	50	37	37	36	36	38
Олія	6,0	7,4	10,0	11,6	9,4	13,3	13,1	12,3	13

Овочі	89	103	115	102	102	163	163	161	161
Плоди, ягоди, виноград	40	44	29	56	52	51	90
Калорійність добового набору, ккал	2955	3267	3489	3592	2665	2970	2950	2818	3370
Питома вага у калорійності, %:									
хлібопродуктів	47,3	40,8	35,9	33,7	40,2	31,3	31,8	31,4	25,8
продуктів тваринництва	24,1	27,8	30,1	32,9	23,0	29,3	28,9	28,4	38,1

Джерело: Народне господарство Української РСР в 1960 р. Стат. щорічник. – К., 1962. – С. 18. Народне господарство Української РСР в 1985 р. Стат. щорічник. – К., 1986. – С. 285. Стат. щорічники України за відповідні роки.

Трансформаційна криза останнього десятиліття минулого століття була для України руйнівним періодом. Десять років поспіль національний ВВП країни мав від'ємну динаміку й скоротився в 2,5 раза. Загальне збіднення катастрофічно знизило рівень продовольчої безпеки. Енергетична цінність добового душевого раціону харчування зменшилася від 3,6 до 2,5 тис. ккал, споживання м'ясних і рибних продуктів скоротилося більше ніж удвічі.

У поточному столітті діє відбудовний процес, який двічі переривався кризовими подіями. Як наслідок, нині національний рівень продовольчого харчування суттєво нижчий медичної норми й фінішних досягнень радянського періоду.

Відомо, що Україна реалізує на зовнішньому ринку більше половини свого валового збору зерна. Тому недостатність норм здорового харчування в країні не можна пояснювати обмеженістю виробничих можливостей галузей агропродовольчого комплексу. Вона – наслідок низької платоспроможності основної маси населення, яку зумовлює інфляційний дисбаланс руху цін та доходів.

Доходи населення обчислюються для різних цілей і за різними методиками. Тому їхні конкретні розміри різняться навіть за даними різних департаментів Держслужби статистики України. Найдетальнішу інформацію про доходи й витрати населення містить статистика бюджетів домогосподарств, що зумовлює її вибір для цієї розвідки, хоча недоліки такої статистики не слід замовчувати. По-перше, статистика витрат і ресурсів домогосподарств не враховує «тіньових» доходів, тоді як статистика національних рахунків визнає, що близько 20% ВВП

України «безпосередньо не спостерігається» [4, с. 44]. Статистика бюджетів населення – вибіркові обстеження зі скромною оплатою затраченого на них часу респондентів. Зрозуміло, що найзаможніші члени суспільства з цими обстеженнями не співпрацюють, але для більшості населення вони все ж таки репрезентативні.

Передусім розглянемо структуру доходів населення, її динамічні зміни й особливості типів поселень. Інформація таблиці 3 дає уяву про джерела і складові частини доходів населення у сприятливі роки, коли ці доходи зростали, так і в кризові періоди, коли населення збіднювалось. Найгірші економічні показники Україна мала в 1999 році. Десятирічна рецесія призвела до втрати майже чверті робочих місць, що значно зменшило частку заробітної плати в доходах населення. Натомість, суттєво зросла роль доходів від особистого підсобного господарства. Грошова оцінка спожитої й проданої продукції підсобних господарств населення у 1999 році становила третину доходів усіх домогосподарств, а в сільській місцевості – понад половину.

Подолання рецесивної тенденції поступово підвищувало частку грошових і зменшувало частку натуральних доходів, але ця позитивна динаміка знову була перервана кризою воєнного часу. Якщо у 2013 році праця в особистому підсобному господарстві забезпечувала середньому домогосподарству 8,3% його доходів, то у 2014-му ця частка вже зросла до 9,4%, а в 2015 році – до 10,3% [4]. Все ж таки основні джерела доходів населення – зарплати й пенсії, а тому розглянемо їхню динаміку.

В умовах інфляції знецінення грошової одиниці вимагає розробки методичних при-

йомів оцінки реальних доходів населення, тобто їх фактичної купівельної спроможності. Для цього номінальна динаміка доходу зіставляється з динамікою ціни окремого продукту (послуги) або набору

продуктів. Один із таких прийомів – перерахунок національної валюти в іноземну за офіційним валютним курсом або паритетом купівельної спроможності.

3. Структура загальних доходів домогосподарств України, %

Показник	1999 р.			2013 р.			2015 р.		
	великі міста	малі міста	сільська місцевість	великі міста	малі міста	сільська місцевість	великі міста	малі міста	сільська місцевість
Оплата праці	50,6	37,0	16,7	61,5	51,2	37,7	56,9	49,2	33,5
Пенсії	18,0	15,0	12,2	21,6	26,7	25,9	19,8	22,3	21,3
Доходи від особистого підсобного господарства	5,4	22,6	53,8	0,5	4,2	20,0	0,7	5,9	25,5
Допомоги, пільги, субсидії	7,1	7,6	4,5	3,7	4,7	4,8	2,4	3,4	3,8
Інші доходи	18,9	17,8	12,8	12,7	13,2	11,6	20,2	19,2	15,9

Джерело: Стат. зб. Ресурси і доходи домогосподарств України у 1999 р., «Витрати і ресурси домогосподарств України» у 2013 р. і 2015 р.

Слід сказати, що нині в Україні іноземна валюта – предмет купівлі-продажу зі значним обсягом товарообороту, хоча товаром вона не визнається та в розрахунок індексу споживчих цін не включається. У 1998 році, коли українська гривня зазнала першого удару девальвації, витрати населення на придбання іноземної валюти досягли 18% усіх його доходів, тобто на це була витрачена така ж частина коштів, як і на сукупне придбання м'ясних та молочних продуктів разом узятих.

Наразі банківські депозити й кредитна заборгованість домогосподарств в іноземній валюті перевищує 300 млрд грн і більше їх суми у національній валюті, понад 20 млн громадян України щорічно виїжджають за кордон, на іноземну валюту значний попит, що визнає та враховує статистика бюджетів населення. Відповідно реальні гривневі ціни іноземної валюти повинні включатися в розрахунок індексу інфляції, який має охопити всі (не тільки споживчі) витрати населення, бо інакше не можна розрахувати показник усіх реальних доходів.

Включення витрат на купівлю інвалюти в індекс інфляції може суттєво вплинути на уявлення про темпи зростання цін на різноманітні потреби населення. Так, при порівнянні 2015 року з 1990-м індекс споживчих цін у середньорічному вимірі дорівнює 13 разів, у вимірі грудень до грудня – 17, а ін-

декс зростання офіційного курсу долара США у середньорічному вимірі – 36 разів.

Такі високі темпи девальвації національної валюти, особливо в період кризи (2014–2015 рр.), пояснюють значне скорочення купівельної спроможності зарплат і пенсій в Україні, якщо ця спроможність вимірюється показниками їх «доларовонаповнення» (табл. 4). Менш руйнівними виглядають наслідки останньої кризи у вимірі паритету купівельної спроможності української гривні та американського долара, але й вони фіксують значне збіднення основної маси населення¹.

Для визначення купівельної спроможності національної валютної одиниці в умовах її перманентної девальвації крім валютних використовуються також продуктивні вимірники. Широко відомі такі методи приблизного, але швидкого визначення інфляції, як «борщовий набір», «біг-мак» фірми «Макдональдс». Офіційна статистика з цією метою використовує складніші методи, підвищуючи їх репрезентативність.

Із 1993 по 1998 рік Міністерство статистики України обчислювало і публікувало вартість набору з 22 найважливіших продуктів харчування, розглядаючи такий набір додатковим методом визначення рівня ін-

¹ Розрахувати паритет купівельної спроможності дає змогу зіставлення табл. 2.1 і табл. 28.10 статистичного щорічника України за відповідні роки.

фляції в країні. Хоча в подальшому цей метод визначення темпів інфляційного процесу в практиці офіційної статистики не застосовувався, його результати мають історичне

значення для практики статистичних робіт, а тому наводимо їх (табл. 5). Як бачимо, індекс харчового набору не набагато відрізняється від індексу споживчих цін.

4. Динаміка заробітних плат і пенсій в Україні

Рік	У середньому на місяць, грн*		Пенсія до заробітної плати, %	За 1 дол. США		У доларах США			
	заробітна плата	пенсія		офіційний курс	паритет купівельної спроможності	офіційний курс		паритет купівельної спроможності	
						заробітна плата	пенсія	заробітна плата	пенсія
1990	244	97	40	0,6070	0,3427	402	160	712	283
1995	7300000	2019700	32	147307	23445	50	14	311	86
2000	230	76	33	5,4402	0,8080	42	14	285	94
2005	806	362	45	5,1247	1,4449	157	71	558	251
2010	2239	1092	49	7,9356	3,4850	288	138	642	313
2011	2633	1203	46	7,9676	3,9888	330	141	660	302
2012	3026	1362	45	7,9910	4,3301	379	170	699	315
2013	3265	1508	46	7,9930	4,4899	408	189	727	336
2014	3480	1554	45	11,8867	4,9539	293	131	702	314
2015	4195	1640	39	21,8447	7,2504	192	75	579	226

*У 1990 р. – в карбованцях, у 1995 р. – в купоно-карбованцях, з 2000 р. – у гривнях

Джерело: Стат. щорічник України за 2014 р. – К., 2015. – С. 54, 375, 388.

5. Вартість набору з 22 найважливіших продуктів харчування (на душу населення за місяць)

Рік	Вартість набору в грудні ^{*)}	Індекс зростання вартості набору до попереднього року, %	Індекс споживчих цін (грудень до грудня), %
1993	378,6
1994	1907,6	503,9	501,0
1995	4846,0	254,0	281,7
1996	52,34	108,0	139,7
1997	63,58	121,5	110,1
1998	74,34	116,9	120,0

*)1993–1995 рр. – тис. купоно-карбованців, 1996–1998 рр. – грн.

Джерело: Стат. щорічник України за 1998 р. – К., 1999. – С.86.

У ті ж роки офіційна статистика за допомогою динаміки цін окремих продуктів давала уявлення про купівельну спроможність доходів населення в умовах інтенсивної інфляції (табл. 6). В даному випадку за корот-

кий період статистика фіксує значне (подвійне) зменшення купівельних можливостей населення у придбанні хліба та молока й одночасно їхнє зростання по купівлі яєць.

6. Кількість окремих продуктів харчування, які можна було придбати на величину середньомісячного грошового доходу на одну особу, кг

Продукція	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.
Яловичина	22	20	21	21	19
Свинина	15	16	16	18	14
Птиця	15	14	15	17	15
Сало	14	18	21	21	16
Риба морожена	16	19	20	23	20
Масло вершкове	9	9	11	11	11
Олія	24	24	36	37	28
Рослинні жири	19	15	20	24	22
Молоко свіже	188	118	124	101	95
Яйця, шт.	284	362	373	426	403

Цукор	56	41	58	68	58
Хліб житній	201	117	101	59	97
Хліб пшеничний	170	103	90	88	87
Картопля	134	89	109	168	125
Капуста	78	104	101	148	149
Бурак	161	150	139	143	161
Морква	124	107	111	91	129
Яблука	67	46	58	89	94

Джерело: Стат. щорічник України за 1998 р. – К., 1999. – С. 406.

На нинішній час для переходу від номінальної до реальної заробітної плати використовується індекс споживчих цін. Згідно з інформацією таблиці 4, між 1990 і 2015 роками номінальна заробітна плата зросла у 17 разів, а індекс споживчих цін – у 13 разів, тобто, ніби маємо 30-відсоткове підвищення середньої реальної зарплати. Але такий висновок суперечить іншим даним офіційної статистики. В Україні за роки її державності національний ВВП із розрахунку на одну особу скоротився майже на 30%. Калорійність добового харчування такої особи зменшилася також на 30%, а частка витрат на продовольство зросла від 32 до 52% від загального доходу, що переконливо доводить про збіднення населення. Отже, слід визнати, що зростання реальної заробітної плати не було, а індекс споживчих цін не повністю відображає темп інфляції.

Вище йшлося про вплив на темпи інфляції значних витрат населення на купівлю іноземної валюти. Друга потужна стаття використання доходів населення, яка не охоплюється індексом споживчих витрат, – придбання, будівництво та ремонт житла. У 1990 році в Україні було прийнято в експлуатацію 17,5 млн м² житла з фондовою ціною 1 м² – 245 крб [1, с. 128, 413]. Нині щорічне введення житла – близько 10 млн м² з ціною будівництва і необхідних доробок – 10-12 тис. грн на 1 м². Це більше 100 млрд грн витрат з індексом цін, що в 3–4 рази перевищує індекс споживчих цін. Тобто всі витрати населення необхідно включати в індекс інфляції, для того щоб перехід від номінальної до реальної зарплати (доходу) був реальним.

Як індекс інфляції, який дає змогу оцінити різницю між номінальними й реальними доходами населення в усьому їх обсязі, на наш погляд, можна використовувати дефля-

тор валового внутрішнього продукту, який визначається статистикою національних рахунків. У 1990 р. ВВП України дорівнював 167 млрд крб., індекс його фізичного обсягу між 1990 і 2015 роками – 0,584, тобто сьогочасний його рівень у цінах 1990 року – $167 \times 0,584 = 97$ млрд крб. У 2015 році ВВП країни у фактичних цінах – 1979,5 млрд грн, отже, дефлятор за аналізований період: $1979,5 : 97,5 = 20,3$ рази, що значно перевищує індекс споживчих цін та темп номінального зростання зарплат і пенсій. Це й пояснює факт збіднення основної маси населення.

Особливо значних втрат споживання населення зазнало в роки воєнної кризи. Таблиця 7 містить інформацію про кінцеві споживчі витрати домогосподарств, яку статистика публікує з 2001 року. Після довготривалої трансформаційної кризи кінця минулого століття в Україні запрацювала висхідна тенденція до зростання доходів населення, яка забезпечила значне поліпшення продовольчого споживання. За довоєнні роки поточного століття реальний розмір споживчих витрат населення більше ніж потроївся, продовольчі витрати – більше ніж подвоїлися. Тим трагічніше важкий для пояснення провал 2014–2015 років: фізичний обсяг споживчих витрат населення скорочується понад чверть, продовольчих витрат – майже на третину.

Дані таблиці 7 дають уяву про ємність внутрішнього продовольчого ринку. В 2015 році у фактичних цінах продовольче споживання всього населення дорівнювало 509 млрд грн, з яких продукти, вироблені для самоспоживання, оцінюються в 60 млрд грн. Таким чином, грошові витрати на продовольство – 450 млрд грн. Якщо до цього додати витрати на харчування поза домом (близько 25 млрд грн), а також ку-

півлю алкогольних напоїв і тютюнових виробів, які не є продуктами харчування, але входять у продовольчу групу (95 млрд грн), все продовольче споживання сягає 570 млрд грн. Це цифра – продовольчий ринок споживача, його платоспроможний попит. Для національного виробника продовольства від неї треба відняти суму імпорту, яка дорівнює 14% продовольчого товарообороту (приблизно 80 млрд грн) [5, с. 47], що дає оцінку в 490 млрд грн.

До цього треба додати обсяги зовнішнього продовольчого ринку, суб'єктами якого є й виробники, і споживачі продовольства. Щорічно за кордон виїжджає 22–23 млн громадян України [2, с. 467], і якщо кожний із них проїсть на чужині хоча б 100 дол., то обсяг таких витрат перевищить 50 млрд грн, але ця цифра ніякою статистикою не підтверджується, хоча нею не слід нехтувати,

бо це реальний продовольчий попит власних громадян.

Таким чином, у 2015 році в фактично діючих цінах обсяг продовольчого споживання населення України оцінюється у 620 млрд грн (570+50), або дещо більше 1,3 тис. грн у місяць із розрахунку на одну особу.

У 2015 році експорт агропродовольчої продукції становив 14,7 млрд дол. США, або 320 млн грн за середньорічним офіційним валютним курсом. Сума внутрішнього та зовнішнього попиту на агропродовольчу продукцію вітчизняних виробників дорівнювала 810 млрд грн (490+320).

Те, що у 2014 і 2015 роках темпи девальвації випереджали темпи інфляції, змінює пропорції внутрішнього й зовнішнього ринків на користь останнього. В подальшому можлива зворотна тенденція.

7. Кінцеві споживчі витрати домогосподарств України

Рік	У фактичних цінах			Індекси фізичного обсягу				Індекси-дефлятори			
	Всі кінцеві споживчі витрати, млрд грн	Продукти харчування та безалкогольні напої, млрд грн [*]	Частка харчування у кінцевих витратах, %	відсоток до попереднього року		2001 = 100,0		відсоток до попереднього року		2001 = 100,0	
				кінцеві споживчі витрати	продукти харчування	кінцеві споживчі витрати	продукти харчування	кінцеві споживчі витрати	продукти харчування	кінцеві споживчі витрати	продукти харчування
2001	112,3	55,2	49,2	100,0	100,0	100,0	100,0
2002	124,6	57,8	46,4	109,5	105,1	109,5	105,1	101,3	99,6	101,3	99,6
2003	146,3	62,5	42,7	111,5	100,9	122,1	106,0	105,3	107,2	106,7	106,8
2004	180,4	68,0	37,7	113,1	100,0	138,0	106,0	109,0	108,9	116,3	116,3
2005	252,6	99,0	39,2	120,6	111,7	166,5	118,5	113,5	119,96	132,0	139,4
2006	319,4	121,1	37,9	115,9	115,9	193,0	137,3	109,1	105,5	144,0	147,1
2007	423,2	159,1	37,6	117,2	115,3	226,2	158,3	113,0	113,9	162,7	167,5
2008	582,5	227,3	39,0	1113,1	104,9	255,8	166,0	121,7	136,2	198,0	228,1
2009	581,7	231,4	39,8	85,1	92,2	217,8	153,1	117,3	110,4	232,3	251,9
2010	717,5	274,2	38,2	107,1	105,8	233,2	161,9	110,1	112,0	255,8	282,1
2011	905,6	337,7	37,3	115,7	113,8	269,8	184,3	109,1	108,2	278,8	305,2
2012	1002,0	372,2	37,1	108,4	111,0	2921,4	204,5	102,1	99,3	284,7	303,1
2013	1099,2	421,2	38,3	106,5	107,9	311,4	220,7	103,9	104,9	295,8	318,0
2014	1120,9	430,4	38,4	91,7	87,0	285,6	192,0	116,7	123,9	345,2	393,9
2015	1325,5	509,3	38,4	79,8	77,5	227,9	148,8	148,1	152,8	511,2	601,9

^{*}) Без витрат на харчування поза домом.

Джерело: Національні рахунки України. Стат. зб. за відповідні роки.

Високі темпи інфляції впливають і на пропорції галузей агропродовольчого комплексу. Динаміка цін у 2015 році була вигідною для сільського господарства, рентабельність та прибуток якого значно зросли. Підвищилася й так звана «фермерська частка», тобто питома вага сільського господарства в кінцевій ціні агропродовольчого ринку. У 2015 році випуск продукції аграрної галузі оцінювався в 544 млрд грн при товарності в 55%, тобто товарна сільськогосподарська продукція – близько 300 млрд грн, або 36% (300:810) усього агропродовольчого ринку. В США фермерська частка перевищує 20%. Висока фермерська частка – доказ недостат-

нього розвитку переробних галузей агропродовольчого комплексу, що зменшує додану вартість кінцевої продукції.

Недостатня розвиненість післяаграрних галузей продовольчого комплексу пов'язана з меншою стабільністю їхнього розвитку, високою залежністю від коливань внутрішнього попиту. В перше кризове десятиліття української державності обсяги виробництва порівняно з 1990 роком на «дні» рецесії дорівнювали в сільському господарстві 49%, у харчовій промисловості – 38, у т.ч. м'ясній – 17, молочній – 20, товарооборот роздрібною торгівлю продуктами харчування – 22, товарооборот ресторанного господарства – 26%.

8. Виробництво товарів і послуг в агропродовольчому комплексі України

Показник	У фактичних цінах, млрд грн		2015 р. до 2013 р., %	
	2013 р.	2015 р.	Індекс цін	Індекс фізичного обсягу
Сільське господарство, мисливство і пов'язані з ним послуги – випуск	299,1	544,2	185,9	97,9
Харчова промисловість – обсяг реалізованої продукції	261,8	392,4	164,7	91,0
Роздрібна торгівля підприємств – товарооборот продовольчих товарів	164,9	200,2	153,7	79,0
Ресторанне господарство – товарооборот	24,6	17,75	138,7	52,0
Продаж сільськогосподарської продукції на міських ринках*	6,9	6,4	111,8	83,3

*Дані за 2014 р. У 2015 р. обстеження міських ринків не проводилося.

Джерело: Дані Держслужби статистики України за відповідні роки.

Криза останніх років відтворила цю закономірність (табл. 8). Наразі сільське господарство – лідер національного експорту і це пом'якшує його залежність від внутрішнього попиту. В цьому відношенні показовою є динаміка експорту зернових культур (табл. 9.).

Останніми роками цінова кон'юнктура світового зернового ринку була несприятливою, але попри це зерновий експорт швидко зростав. У 2015 році було експортовано понад 60% валового збору зернових культур. Україна відроджує колишню славу світової житниці.

9. Виробництво і експорт зернових культур в Україні

Показник	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2015 р. до 2013 р., %
Валовий збір зернових та зернобобових культур, тис. т*	62285	63859	60126	96,5
Експорт зерна:				
тис. т	26848	32384	37272	138,8
млн дол. США	6308,9	6507,7	6033,3	95,6
Експортна ціна 1 т зерна, дол. США	235,0	201,0	161,9	68,9
Середньорічний офіційний курс, грн за 1 дол. США	7,9930	11,8867	21,8447	273,3
Експортна ціна 1 т зерна, грн за офіційним курсом	1878,4	2389,2	3536,7	188,3
Ціна реалізації 1 т зерна у сільськогосподарських підприємствах, грн	1297,2	1801,4	2912,1	224,5
Перевищення експортної ціни 1 т зерна над ціною внутрішнього ринку, грн	+581,2	+587,8	+624,6	–

*По зіставній території.

Джерело: Зовнішня торгівля України товарами та послугами. – Стат. зб. – К., 2016. – С. 53.

Варто зазначити також суттєві антикризові можливості, які продемонстрував національний продовольчий комплекс у кризовий період. Якщо у 2014–2015 роках не-

продовольчий експорт за фізичним обсягом значно зменшився, такий обсяг агропродовольчого експорту додав 23% (табл. 10).

10. Експорт товарів України

Показник	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2015 р. до 2013 р., %		
				Індекс вартості	Індекс цін	Індекс фізичного обсягу
Експорт у доларах США						
Усі товари, млрд дол.	62,3	53,9	38,1	61,2	78,2	78,4
Агропродовольчі товари, млрд дол.	16,9	16,7	14,6	86,4	70,3	122,9
Середньорічний курс гривні до дол. США	7,9930	11,8867	21,8447			
Експорт у гривнях						
Усі товари, млрд дол.	498,0	640,7	832,9	167,2	213,3	78,4
Агропродовольчі товари, млрд дол.	135,3	198,1	318,1	235,1	191,3	122,9

Джерело: Зовнішня торгівля України товарами та послугами. – Стат. зб. – К., 2016. – С. 47.

Для галузей, які працюють тільки на внутрішній ринок, падіння доходів населення спричинило відчутніші наслідки. За 2014–2015 роки показники товарообороту оптової та роздрібної торгівлі зменшилися на чверть, а товарооборот громадського харчування (ресторанне господарство) – зменшився майже вдвічі. Вище згадувалося про надмірно високу питому вагу «фермерської частки» як досвід недостатнього розвитку неаграрних галузей агропродовольчого комплексу. Якщо Україна сподівається побудувати наздоганяючу економіку, якщо вона прагне значно підвищити частку доданої вартості у кінцевій продукції продовольчого ринку, наразі пріоритетну увагу слід приділити галузі громадського харчування. Саме ця галузь у розвинутих країнах – головний створювач доданої вартості. У США в ресторанному господарстві зайнято вдвічі більше працівників, ніж у сільському господарстві. Понад 40% витрат середнього американця на продовольчі потреби – оплата харчування поза домом.

В Україні ця провідна галузь агропродовольчого комплексу в занепаді. Показники її розвитку надто малі не тільки у зіставленні з розвинутими країнами, але й при порівнянні з досягненнями минулих періодів. У 1990 році міське населення України витратило на послуги громадського харчування 11% сво-

го продовольчого бюджету. Люди не надто похилого віку пам'ятають добу «комплексних» обідів. В усіх ресторанах, навіть престижних, комплексний обід коштував 1 крб 20 коп., що дорівнювало піввідсотка від середньої місячної зарплати. Нині це 25 грн – сума не для ресторану.

У 2015 році в містах України витрати на ресторанне господарство – менше 4% від загальної вартості харчування. Порівняно з 1990 роком кількість об'єктів галузі та кількість місць у них скоротилися більше ніж утричі, чисельність працівників – майже десятиразово. Агропродовольчому комплексу потрібна зміна пріоритетів.

Тривалий історичний період важливішою галуззю агропродовольчого комплексу визнавалося сільське господарство. Саме сюди спрямувалися численні пільги і потужна підтримка, що забезпечило гідний результат. У минулому п'ятирічному періоді в сільському господарстві значно зросли обсяги виробництва й суми прибутків. Нині агросфера – найрентабельніша галузь національної економіки. Не зменшуючи рівень державного піклування щодо розвитку села та сільського господарства, одночасно необхідно визнати пріоритетом агропродовольчого комплексу галузь громадського харчування, надавши їй дієві преференції, які здатні викликати високі темпи «наздоганяючого» зрос-

тання. Треба пам'ятати, що візитна картка розвинутої країни – мала частка продовольчих коштів у складі використання доходів і велика частка ресторанного господарства в підсумку витрат на харчування.

Характерна риса бюджетної політики розвинутих країн – значна продовольча допомога малозабезпеченим верствам населення. Взірцем бюджетної підтримки продовольчого споживання можуть визнаватися США, де вже давно діють численні програми безоплатного або здешевленого продовольчого забезпечення. У поточному столітті чисельність людей, охоплених федеральною програмою продовольчої допомоги, зросла від 28 до 96 млн осіб, а її фінансування – від 62 до 104 млрд дол. [10]. Вважається, що ці гроші – підтримка сільського господарства, хоча вони збільшують платоспроможний попит на продукцію усіх галузей продовольчого ринку.

Державний бюджет України видає субсидії значній кількості домогосподарств, але

їхнє переважне призначення – енергетична політика. Широкомасштабна бюджетна допомога вразливим соціальним прошаркам у їхньому продовольчому забезпеченні – бажане майбутнє.

Суттєвий фактор збільшення додаткової вартості продукції агропродовольчого комплексу – експортна активність та імпортозаміщення. При визначенні розміру національного валового внутрішнього продукту за категоріями кінцевого використання сальдо зовнішньої торгівлі – складова ВВП. Ця його частина по групі агропродовольчих товарів швидко зростає – абсолютно і відносно (табл. 11). Таке зростання пояснюється, передусім, значною експортною орієнтацією агропродовольчого комплексу. У 2015 році всі галузі національної економіки України експортували 23% свого випуску товарів і послуг, сільське господарство – 36, харчова промисловість – 32%.

11. Зовнішня торгівля агропродовольчими товарами у валовому внутрішньому продукті України

Показник	1990 р.	2000 р.	2010 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
Валовий внутрішній продукт за категоріями кінцевого використання (у фактичних цінах), млрд грн	167,0*	173,0	1120,6	1459,1	1566,7	1979,5
Зовнішня торгівля агропродовольчими товарами						
а) у доларах США, млн дол.						
експорт	563,6**	1377,4	9936,0	17038,8	16668,9	14563,1
імпорт	392,6**	908,2	5763,6	8187,4	6059,2	3484,4
сальдо	171,0**	469,2	4172,4	8851,4	10609,7	11078,7
б) у гривнях за середньорічним офіційним курсом, млрд грн						
експорт	9,3*	7,5	79,1	136,2	198,1	318,1
імпорт	6,5*	4,9	45,9	65,4	72,0	76,1
сальдо	2,8*	2,6	32,2	70,8	126,1	242,0
Частка агропродовольства у ВВП, %	1,68	1,48	2,96	4,85	8,05	12,23

*У радянських карбованцях.

** У 1990 р. вивезення і ввезення – здебільшого міжреспубліканський обмін.

Джерело: Статистичні щорічники за відповідні роки.

У тому ж напрямі діяло скорочення імпорту, яке у 2015 році дорівнювало: всі галузі – 29%, сільськогосподарські товари – 46, продукція харчової промисловості – 38%. Зменшення імпорту – фактор зростання ВВП, але воно може суперечити інтересам споживання. З теоретичних позицій доцільна імпортна політика має будуватися на прагнен-

ні надавати національному споживачеві можливість придбати все найкраще у світі, але частка конкуруючого імпорту повинна бути якомога меншою, тобто можливості імпортозаміщення слід використовувати максимально.

Висновки. Викликана економічною кризою збіднення населення України, падіння

його купівельної спроможності гальмує розвиток національного агропродовольчого комплексу, особливо тих його галузей, які працюють переважно на внутрішній продовольчий ринок. Нині витрати на продовольчі потреби – половина доходів населення, а тому в комплексі заходів антикризової політики головний – підтримка доходів населення, для чого в кризові періоди частка доходів у ВВП повинна зростати. У цьому відношенні цікаві дані світової кризи 2009 року. В США національний ВВП скоротився майже на 3%, але середня заробітна плата збільшилася на 1%. Для України особливо показова інформація по країнах Балтії. У 2009 році в трьох країнах цього пострадянського регіону падіння ВВП досягло 15,5%, а середня заробітна плата зменшилася на 9,3%, тобто її частка у ВВП суттєво зросла. В Україні ця макроекономічна пропорція

була несприятливою: кризове падіння ВВП – мінус 14,8, середньої заробітної плати – мінус 28,7%. На жаль, у сучасній кризі маємо повторення цієї помилки: зменшився не тільки розмір споживання, але також його питома вага у ВВП.

Наразі розвинуті країни у боротьбі з кризовими явищами застосовують політику «кількісного пом'якшення», яка спрямована на збільшення платоспроможного попиту [7, с. 77]. Головні важелі такої політики – додаткова емісія та низькі (навіть нульові) ставки за кредит. Оскільки в сучасній Україні головне гальмо економічного (зокрема, аграрного) розвитку – обмеженість попиту збіднілого населення, досвід розвинутих країн у справі підвищення купівельної спроможності виробників і споживачів вартий наслідування.

Список використаних джерел

1. Народне господарство Української РСР у 1990 р. – Стат. щорічник / Міністерство статистики Української РСР. – К., 1991. – 496 с.
2. Статистичний щорічник України за 2014 р. – Державна служба статистики України. – К., 2015. – 586 с.
3. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2015 р. – Стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 444 с.
4. Національні рахунки України за 2013 р. – Стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2015. – 164 с.
5. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2015 р. – Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К., 2016. – 156 с.
6. Валовий внутрішній продукт за 2015 р. – Стат. зб. / Державна служба статистики України. – К., 2016.
7. Брус С.І. Політика кількісного пом'якшення у США та ЄС: особливості, ризики, перспективи / С.Брус, Є.О. Бублик // Економіка України. – 2016. – № 2. – С.76–95.
8. Лупенко Ю.О. Сучасний стан та перспективи міжнародної інтеграції аграрного сектору України: завдання агрономічної науки / Ю.О. Лупенко // Економіка АПК. – 2015. – № 6. – С.6-10.
9. Штичак О.М. Проблеми ціноутворення в контексті купівельної спроможності населення та інфляційних процесів / О.М.Штичак // Економіка АПК. – 2016. – № 6. – С.59–70.
10. Шубравська О.В. Розвиток агропродовольчого виробництва України: завдання і виклики / О.В.Шубравська // Економіка АПК. – 2016. – № 4. – С. 5–12.
11. Statistical Abstract of the United States 2016. The National Data Book. Bernan.

Стаття надійшла до редакції 20.07.2016 р.

*

*N.V. POPROZMAN, doctor of economic sciences,
associate professor (docent) of the department of
information and distance technologies
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

Information support of agricultural entrepreneurship

Scientific problem. Addressing present vital issues of socio-economic development of the national economy requires the development of entrepreneurship, which constitutes the basis for the formation of new economic relations and reduces unemployment, rises living standards, creates an innovative environment and serves as a factor in the growth of economic indicators at micro-, meso- and macro-levels. It is known that the concept of entrepreneurship is broad and includes a set of social, economic, political, legal and other relations. The polysemy of the concept (goals, directions, priorities, policies, information and a number of quality indicators of socio-economic development) shows that there is no single accepted definition of entrepreneurship or a clear conceptual apparatus, although differences of opinion are not significant. It should be noted that effective decision-making in business depends on reliable and relevant information support. In modern conditions, entrepreneurs compete in information in the same way they compete in products; accurate and timely information about external/internal socio-economic environment is a burning issue of modern entrepreneurship.

Analysis of recent researches and publications. The issue of information support of entrepreneurship has been investigated by many scientists and economists including Yu. Lupenko, M. Malik [4], M. Kropyvko [8], V. Byesyedin, N. Honchar [5], B. Paskhaver, O. Shubravka, N. Moldavan [1], P. Sabluk, L. Kurylo [11], L. Zaburanna [3],

O. Shpykulyak [10], V. Savchuk, Yu. Zaitseva [13], O. Dudzyak [2] and others. A number of important scientific papers conducted by the Education and Scientific Centre "Institute of agrarian economy" is devoted to the problem. However, this issue requires further study. It is also important that entrepreneurs have improved access to research in this field.

The objective of the article is theoretical and methodological grounding of the relevance of information support for the development of agricultural entrepreneurship in a changing environment.

Statement of the main results of the study. Twenty-first century is the century of information society and is associated with functioning and implementation of intellectual property and intellectual capital that provide innovative direction of socio-economic development, set the focus on education, science, fundamental and applied scientific research and impact entrepreneur's decision-making at different levels. Joseph Schumpeter [14, p. 723] pointed out that entrepreneurship means to do things, which are different from those that the others are doing, and in a different manner. He also emphasized the importance of leadership and innovation, and highlighted the fact that the entrepreneurship is the source of all economic changes.

An interesting point of view is that entrepreneurship means « $1 + 1 > 2$ », i.e. the synergistic effect. This effect implies that the result of joint actions of partners should be higher than the total result of actions of each particular entrepreneur. The same goes for the economic system, whose elements should be harmonious and

agreed, so that the outcome would be better than total results of its separate production lines or fields (elements).

It is also quintessential that producers and exporters have full access to the information on the situation at product markets, the largest and most prospective importers of food, raw materials, goods and services, internal financial and economic state of Ukrainian producers, range of goods and services, existing forms of transactions, changes in applicable laws, reforms, requirements, norms and standards, etc. For instance, world experience shows that the information necessary for entrepreneurs includes data about the mechanisms that reduce production risks, i.e. subsidies, insurance and financing of export-import operations. Therefore, if the information is used to manage the system, it is assessed according to its value and feasibility to achieve the management goal. A. Kharkevich [6, p. 56] suggested calculating the value of information as a change in the probability of achieving the goal in the case of receiving additional information:

$$I_{\text{и}} = \log p_1 - \log p_0,$$

where, p_0 is the initial probability of achieving the goal (before receiving information);

p_1 is the probability of achieving the goal after receiving information.

Depending on the result, the information may be empty information, misinformation or pragmatic information, and the approach to assessing the information is accordingly called pragmatic.

In order to form an effective system of strategic information, it is crucial to create a classification as it makes it possible to effectively use the information. The characteristic features defining classification peculiarities of strategic information include the following:

- share of external strategic information;
- dynamics and richness;
- amount of quality and possibility indicators;
- share of confidential information that is a trade secret of enterprise's functioning and development.

Academic research present the law of stability in accordance with the principle of homeostasis (Greek *homeo* - like + *stasis* - fixed), which implies that during the interaction with

the environment the system preserves values of main variables within certain limits. Under this law, every activity tends to self-preservation by using its whole potential. Formalized, the law of stability looks as follows:

$$\sum_{i=1}^n R_i > \sum_{i=1}^n (V_{1i} + V_{2i}),$$

where R_i is the potential of entrepreneurship, based on its resources in i -subdivision;

V_{1i} and V_{2i} are the potentials according to internal and external destabilizing effects respectively.

Thus, the equilibrium state of the system is achieved if the speed of the recovery processes in the system equals or exceeds the rate of change of negative impact factors. This condition helps the company to achieve security from destabilizing factors and guarantees the safety of further activities. According to the methodology of systems theory, there is a need to consider the aspects of business development strategy in the light of the law of stability (the desire to survive, using full potential) and the law of development (the desire to achieve the greatest total potential during the life-cycle).

One of the threats to the development of agricultural entrepreneurship is its high import-dependency (especially import of energy). Consumption of fuels, lubricants, diesel fuel per unit of output value is twice higher than the national economic average. Agricultural entrepreneurship is also dependent on imports of fertilizers, plant protection products, equipment, technologies, etc.

The investment aspects of the development of agricultural business, especially in times of crisis and inflation (Table 1), are crucial. Special attention should be paid to calculating the cost of production and the problem of production amounts and sizes of enterprises. Large companies are able to implement scientific and technological achievements and innovations. It ensures efficient use of land and machinery and maintains high productivity and, therefore, profitability. Hence, in the context of product pricing, methods and forms of business activities are quintessential. Right and timely choice will allow agricultural enterprises to ensure efficient operation, fully load tractors and vehi-

cles, as well as other technical devices. Therefore, close attention should be directed to minimizing capital costs and production costs, effective use of investment resources, and production improvement aimed at increase of eco-

nomical efficiency. The calculation results of the inflation rate using application software suggest deepening negative trends in the investment-innovation field.

Table 1

Inflation rate index for 2000-2017, %

	January	February	March	April	May	June	July	August	September	October	November	December	Per year
2000	104,6	103,3	102,0	101,7	102,1	103,7	99,9	100,0	102,6	101,4	100,4	101,6	125,8
2001	101,5	100,6	100,6	101,5	100,4	100,6	98,3	99,8	100,4	100,2	100,5	101,6	106,1
2002	101,0	98,6	99,3	101,4	99,7	98,2	98,5	99,8	100,2	100,7	100,7	101,4	99,4
2003	101,5	101,1	101,1	100,7	100,0	100,1	99,9	98,3	100,6	101,3	101,9	101,5	108,2
2004	101,4	100,4	100,4	100,7	100,7	100,7	100,0	99,9	101,3	102,2	101,6	102,4	112,3
2005	101,7	101,0	101,6	100,7	100,6	100,6	100,3	100,0	100,4	100,9	101,2	100,9	110,3
2006	101,2	101,8	99,7	99,6	100,5	100,1	100,9	100,0	102,0	102,6	101,8	100,9	111,6
2007	100,5	100,6	100,2	100,0	100,6	102,2	101,4	100,6	102,2	102,9	102,2	102,1	116,6
2008	102,9	102,7	103,8	103,1	101,3	100,8	99,5	99,9	101,1	101,7	101,5	102,1	122,3
2009	102,9	101,5	101,4	100,9	100,5	101,1	99,9	99,8	100,8	100,9	101,1	100,9	112,3
2010	101,8	101,9	100,9	99,7	99,4	99,6	99,8	101,2	102,9	100,5	100,3	100,8	109,1
2011	101,0	100,9	101,4	101,3	100,8	100,4	98,7	99,6	100,1	100,0	100,1	100,2	104,6
2012	100,2	100,2	100,3	100,0	99,7	99,7	99,8	99,7	100,1	100,0	99,9	100,2	99,8
2013	100,2	99,9	100,0	100,0	100,1	100,0	99,9	99,3	100,0	100,4	100,2	100,5	100,5
2014	100,2	100,6	102,2	103,3	103,8	101,0	100,4	100,8	102,9	102,4	101,9	103,0	124,9
2015	103,1	105,3	110,8	114,0	102,2	100,4	99,0	99,2	102,3	98,7	102,0	100,7	143,3
2016	100,9	99,6	101,0	103,5	100,1	99,8							
Year	Forecast											Projected values for 2017	Actual value in 2010
2017	(R ²) 0,83											162,9	109,1

Source: developed basing on the information from the State Statistics Service using EViews.

According to the opinion of B. Pakhaver [1, p. 323], reduction of agricultural production costs is possible when the following factors are taken into account: introduction of advanced farming systems, scientifically grounded crop rotations and production technologies, intensification of production, meeting the requirements of seed fund purity from modified varieties, careful choice of species and directions of fattening animals, establishment of consistent forage base from own-made or purchased forage crops, prices and cost of feed additives, improvement of industry structure, specialization, integration and concentration of production in terms of sustainable production. However, hryvnya devaluation should not be neglected. There are numerous reasons for negative development of the national economic situation, which lead to the deterioration of the already very low level of investment and solvency of the population. Results presented in Fig. 1 allow calling the socio-economic development of the national economy changing or abrupt. This confirms the hypothesis about the need for al-

ternative business development under current conditions.

According to [1], current statistics divides agricultural producers into agricultural enterprises (including farms) and households (especially, private households). Such division points out another factor of growth and development of agricultural entrepreneurship. Economic functions of households include:

- additional production of agricultural products;
- growing labour-intensive crops (vegetables, potatoes, etc.);
- participation in reproduction of labour resources;
- improving the living standards of rural residents by increasing revenues;
- supply of environmentally friendly products of crop-production and livestock-raising to urban residents;
- use of those production means that are inexpedient to be used by large agricultural entities.

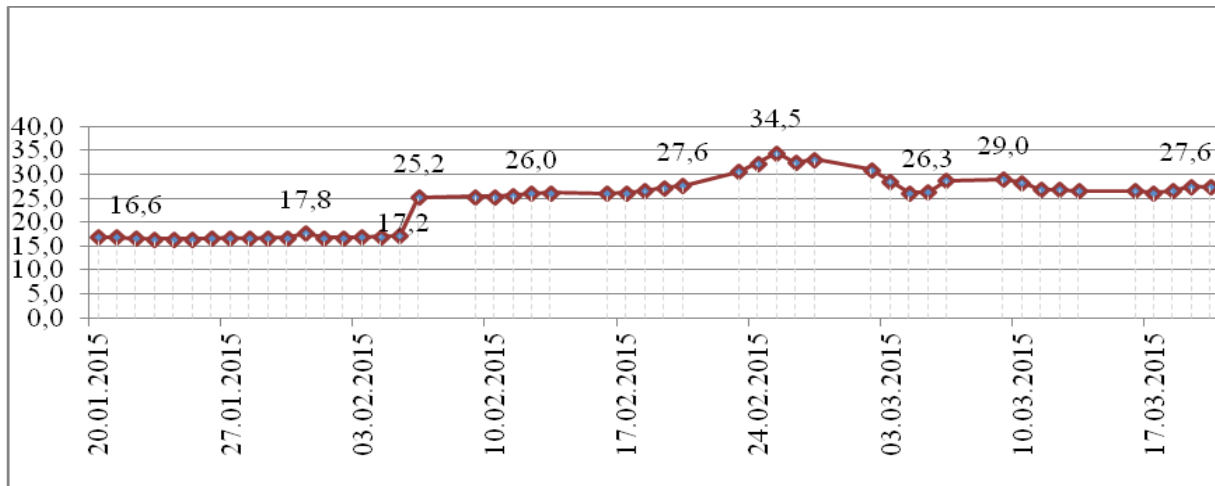

Figure 1. The average rate of US dollar in Ukraine in January-March 2015, UAH

Source: Calculated according to the data of the State Statistics Service.

Analysis of the unemployment rate shows that the amount of unemployed people in urban areas is higher than in rural areas. Therefore, it should be added that households are of great social significance and serve important social functions:

- employment of working-age population;
- gaining experience of rational housekeeping;
- formation of the psychology of good owner and caring host;
- labour education of youth, formation of ideology, moral values, relationship to the land and the environment;
- preserving traditions and culture of farming.

It is important that compared to large agricultural enterprises the owners of private households use land more rationally. They are eager to work on land with low fertility or difficult for technical cultivation.

Thus, while creating the strategy for economic development, it is necessary to consider all negative factors and tendencies and eliminate their effects. Strategic planning horizon reflects temporal possibility of a qualitatively new state. As noted in the source [12], most foreign companies involved in strategic planning develop strategic plans for 5-10 years. Domestic companies' planning horizon is limited to three years, due to the instability of the economy. It might be extended to 5 years for large enterprises. Famous scientists William King and David Cleland note "... that something that is long-term for one organization may

be short-term for another, and planning horizon acceptable for one field may be unsuitable for another" [8, p. 26].

According to the research results, we offer the following scheme of formation of business strategy for the economic development in modern conditions (Fig. 2), which focuses its attention on the quality of agricultural raw materials, goods and services and is supported by investment and innovation factors and conditions. The innovative part of the strategy is very important, and can be either borrowed or own (national). Depending on this factor agricultural entrepreneurship will develop following catching-up or anticipatory model. Over the past decades state policy for education and science support in the developed countries created conditions for growth of high-tech production, i.e. permanent increase of gap between market capitalization of these companies and the value of their material assets. There is a constant increase in the value of intellectual capital that is not associated with material goods, but is mainly determined by the level of human and social capital and is directly related to qualitative changes in the socio-economic relations of the economic system. However, it should be noted that intellectual property might be collective, personal, individual or private, corporate, or governmental. Facilities for intellectual work, the level of comfort, equipment of the workplace should be provided by the worker, the employer and the state. Therefore, import of high-tech equipment at this stage of development of the national economy is justified, as

funding of the national research is insufficient and borrowed innovations provide quick payback, i.e. profitability.

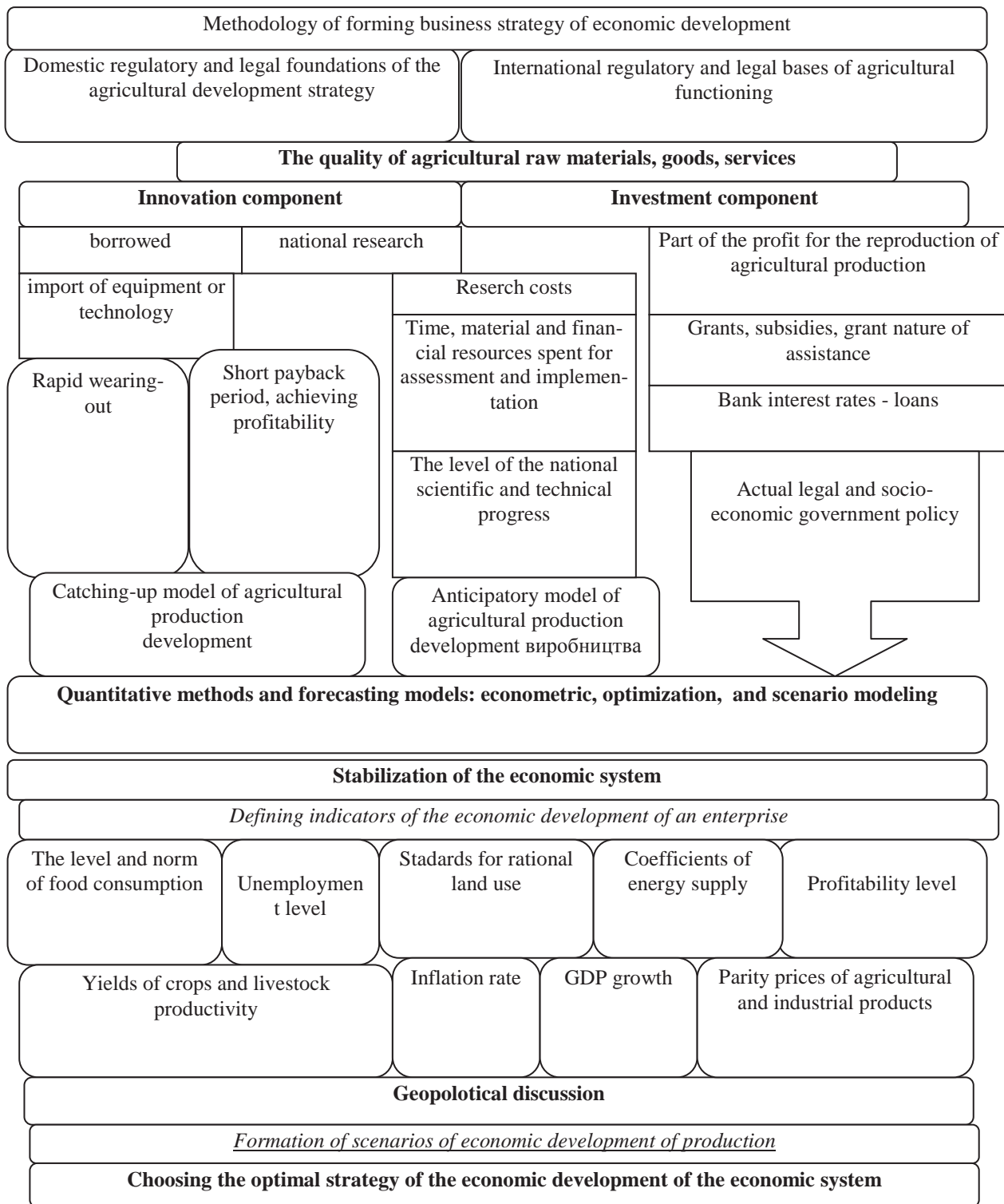

Figure 2. Methodological guidelines for the formation of the strategy for the economic development of an enterprise. Source: developed by the author.

Although such equipment wears out quickly due to the fact that usually it is not the latest scientific achievement of the exporting country, its quality is still sufficient. Investment into agricultural production is complicated because of

high interest rate loans as compared to developed countries. For example, the bank rate of 35-45% may not be covered by potential income from agricultural production. Large enterprises are offered the rate of 17%, as the risk

of loan default is low. Such companies have the necessary financial and economic resources (e.g. land that is a highly marketable product at all times) or are regular customers, which again affects the low level of bad debts that are uncollectible. Grants constitute the best possible option for the development of agricultural enterprises. Formation of the scenarios for the development of agricultural production on the basis of crisis prevention indicators (margins of these indicators) makes it possible to critically assess the actual state of agricultural production and find the best option for the economic development under current conditions.

Conclusions. Given the state of macroeconomic indicators of the national economy, it should be noted that the most distinctive and effective is innovation-investment type of business activity. Under current geopolitical conditions, special attention should be paid to state support, as it is able to define innovative development direction of the national economy and ensure growth of the socialization level through the development of human, intellectual and social capital. It is necessary to stress that the state policy for intellectualization of production and formation of high-tech production structures in key sectors of the economy calls for good legal framework.

References

1. Paskhaver, B., Shubrav'ka, O. and Moldavan, N. (2009), *Vykyly i shliakhy ahroprodovol'choho rozvytku* [Challenges and ways of agri-food development], NAN Ukrainy, Instytut ekonomiky ta prohnozuvannya, Kyiv.
2. Dudziak, O.A. (2015), "The role of advisory services in rural green tourism", *Zb. nauk.prats' Podil's'koho derzh. ahrarno-tekhnichnoho universytetu m. Kam'ianets'-Podil's'kyj*, vol. 23, pp. 398-400.
3. Zaburanna, L. and Poprozman, N. (2015), "Factors influencing the formation of the strategy of economic development of agriculture in modern conditions", *Aktual'ni problemy ekonomiky*, vol. 8 (170), pp. 111 – 119.
4. Lupenko, Yu.O., Malik, M.J. and Shpykuliak, O. H. (2014), *Innovatsijne zabezpechennia rozvytku sil's'koho hospodarstva Ukrainy: problemy ta perspektyvy* [Innovative development support of agriculture in Ukraine: problems and prospects], NNTs IAE, Kyiv.
5. Besedina, V.F. and Honchar, N.Yu. (ed.) (1996), *Ekonomika Ukrainy: potentsial, reformy, perspektyvy* [Economy of Ukraine: potential, reforms, prospects], NDEI Min. Economy of Ukraine, Kyiv.
6. Sharapov, O.D., Derbentsov, V.D. and Sem'onov, D.Ye. (2005), *Ekonomichna kibernetyka* [Economic Cybernetics], KNEU, Kyiv.
7. Kadiyevskyy, V. A. (2014), "Systemic vision of ecological and economic interaction of land-use factors in modern agrosphere", *Aktual'ni problemy ekonomiky*, vol. 2 (152), pp. 313 - 320.
8. King, W. and Cleland, D. (1982), *Strategicheskoe planirovanie i hozjajstvennaja politika* [Strategic planning and economic policy], Progress, Moscow.
9. Kropyvko, M. F. (2008), "Cluster approach to the rural development management", *Ekonomika APK*, vol. 5, pp. 55 - 58.
10. Malik, M. J. and Shpykuliak, O.H. (2006), "Entrepreneurship development in the agricultural sector", *Ekonomika APK*, 2006, vol. 4, pp. 3-10.
11. Sabluk, P. T., Shpykuliak, O. H. and Kurylo, L. I. (2010), *Innovatsijna diial'nist' v ahrarnij sferi: instytutsional'nyj aspekt* [Innovation activities in the agricultural sector: institutional aspect], NNTs IAE, Kyiv.
12. Skrypnychenko, M. I. and Yatsenko, H.Yu. (2014), "Indicators identifying dangerous imbalances in the economies of emergent type", *Ekonomika i prohnozuvannya*, vol. 2, pp. 7-20.
13. Savchuk, V., Zajseva, Yu. and Malyj, I. (2006), *Transformatsijna ekonomika* [Transformational economy], KNEU, Kyiv.
14. Shumpeter, J.A. (2001), *Istorija jekonomicheskogo analiza* [History of the economic analysis], Jekonomickeskaja shkola, Saint Petersburg.

The article has been received 25.07.2016

* * *

УДК [338.432(477):339.921]:[339.13:061.1ЄС]

*Д.Ф. КРИСАНОВ, доктор економічних наук, професор
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування
НАН України»*

Інтеграція аграрного сектору України до внутрішнього ринку Європейського Союзу

Постановка проблеми. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 27.09.2014 року [1] сприяло активізації низки викликів і проблем як наслідків переходу від млявого просування або ж їх «консервації», якими характеризувалися 2011–2013 роки. Фактично у той час визначалися з перспективою: а) перебування України в двох союзах одночасно (Європейському та Євразійському); б) підписання Угоди з Митним союзом. Після відомих подій Революції Гідності з квітня 2014 року на державному рівні розпочалося відродження руху до ЄС, який поступово почав включати в свою орбіту й суб'єктів підприємницької діяльності. Метою Угоди, між іншим, є [1, ст.1, п.2]:

д) запровадити умови для посилення економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі, як це визначено у Розділі IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею») цієї Угоди, та підтримувати зусилля України стосовно завершення переходу до діючої ринкової економіки, у тому числі шляхом поступової адаптації її законодавства до *acquis* ЄС; та ін.

Індикатором «поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС», особливо аграрного сектору, має стати вільне переміщення агрохарчової продукції до європейського ринку. Зазначене можливе лише за умови її виробництва з безперечним дотри-

манням нормативних вимог, чинних в Європейському Союзі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі різним складовим нормативного забезпечення підприємницької діяльності в Україні присвячені роботи Р.І. Буряка, Л.М. Віткіна, В.В. Дятлової, М.І. Шаповала, В.В. Якубовського [2–6]. Однак кардинальні зміни в аграрному секторі наприкінці 1990-х років, активізація інтеграційних процесів в останній період часу гостро поставили питання щодо необхідності детальної діагностики виконаних робіт у сфері нормативного забезпечення та формування вітчизняної системи безпечності агрохарчової продукції, яка має бути еквівалентною запровадженій в Європейському Союзі.

Мета статті – проаналізувати трансформацію пострадянської нормативної бази України до системи нормативного забезпечення ЄС та розкрити умови, при досягненні яких вітчизняна система агрохарчової безпечності буде визнана еквівалентною європейській моделі безпечності харчових продуктів та кормів для тварин. Зазначимо, що нормативне забезпечення агрохарчового виробництва охоплює: а) національну систему технічного регулювання (СТР), яка має бути наближена до базової моделі технічного регулювання, що запроваджена в ЄС; б) санітарні й фітосанітарні заходи (СФЗ) у сфері сільського господарства, які необхідно привести у відповідність з SPS (*sanitary and phytosanitary steps*), що запроваджені в країнах-членах Співтовариства.

Виклад основних результатів дослідження. Внутрішній ринок ЄС означає, що в межах його внутрішніх кордонів ключовою характеристикою виступає вільне переміщення товарів, послуг, капіталів, населення. Однак стосовно переміщення агрохарчової продукції, то це пов'язано з можливими загрозами для життя та здоров'я людей, тварин і рослин, а також щодо безпечності навколишнього середовища. З метою їх унеможливлення, а при виникненні – прийняття заходів, спрямованих на подолання або зменшення ризику у сфері харчової безпечності, в Європейському Союзі сформована чітка, прозора, задокументована й заснована на оцінці ризиків багаторівнева управлінська вертикаль, яка зорієнтована на досягнення поставленої мети та включає такі елементи: а) оцінка ризику: Європейське агентство з безпеки харчових продуктів (EFSA); б) управління ризиком: Європейська Комісія; Головний директорат ЄС з питань охорони здоров'я і захисту споживачів (DG SANCO); Офіс харчових продуктів та ветеринарії (FVO); в) запровадження рекомендацій: держави-члени ЄС; регуляторні органи, контролюючі органи, атестація кадрів, які причетні до контролю вищезгаданих проблем.

Що ж стосується продукції аграрного сектору, включаючи з третіх країн (до них належить і Україна), то у випадках її імпорту до ЄС діють суворіші правила: харчові продукти й корми для тварин повинні повністю відповідати нормативним вимогам, що запроваджені в Європейському Союзі. Це значить, що у країнах-експортерах продукції до ЄС має функціонувати система агрохарчової безпечності, яка буде адекватна запровадженій у країнах-членах Співтовариства. Отже, індикатором інтеграції аграрного сектору України до внутрішнього ринку (або нормативного простору) ЄС буде безперешкодне просування продукції на європейські ринки як результату визнання еквівалентними систем безпечності агрохарчової продукції: національної з європейською.

Таким чином, унеможливлення небезпеки від продукції аграрного сектору буде гарантовано за умови формування системи агрохарчової безпечності, яка буде еквівалент-

ною базовій моделі, що запроваджена й функціонує в ЄС. Система безпечності включає дві самостійні частини: СТР і СФЗ, що вимагає їх окремого аналізу.

Розкриємо результати просування від пострадянської регуляторної системи (рис.) до європейської, модель якої вперше була представлена в 2011 році [7, с. 15].

Аналіз проведених робіт по кожній із шести складових дасть змогу оцінити пройдений шлях та що ще необхідно зробити для досягнення еквівалентності національної СТР з європейською, а саме:

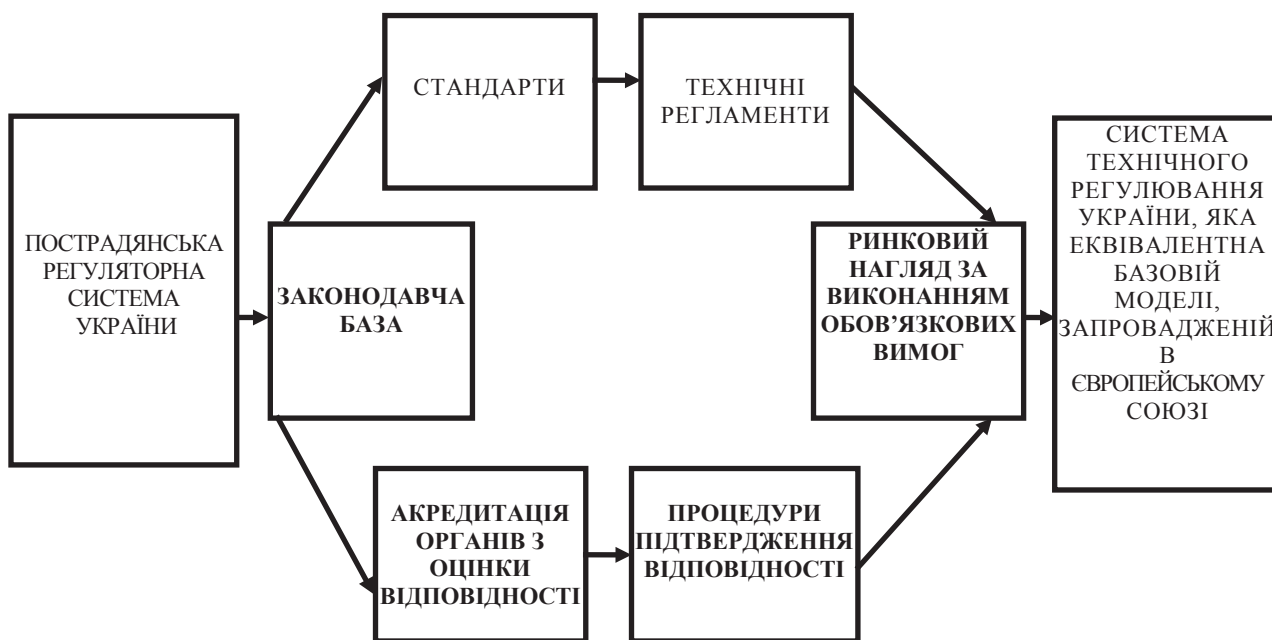
1) законодавча база – вже налічує півсотні законів України: базових, рамкового, на окремі види продукції й щодо контролю у сфері господарської діяльності, а також півтора десятка законопроектів, що вимагають першочергового прийняття з метою приведення національної законодавчої бази СТР у відповідність до вимог європейського законодавства. Законодавча база Співтовариства нині включає понад 1,7 тис. директив ЄС, регламентів, рішень і поправок до них, з них належать до аграрного законодавства - 40% (сільське господарство та харчові продукти), а для реалізації нового підходу до технічного регулювання і стандартизації – було залучено більше двадцяти [8, с. 17];

2) стандарти – на початок грудня 2015 року національний фонд нормативних документів становив близько 30 тис. стандартів (національних, міждержавних, ідентичних ГОСТ), із них майже 9,7 тис. національних стандартів, які гармонізовані з міжнародними та європейськими (32,3%). Серед них чинними є близько 13,5 тис. міждержавних стандартів ГОСТ і ДСТУ ГОСТ, ідентичних ГОСТ до 1992 року. Протягом 2006–2015 років було скасовано чинність 19,4 тис. міждержавних стандартів (із них у 2015-му – 14,1 тис.). Оскільки дотримання вимог ГОСТ у радянський період мало обов'язковий характер та різною мірою зберігається дотепер, то їхня чинність продовжена до 2018 року. Однак, щоб не допустити виникнення «нормативно-правового вакууму», з 2018 року необхідно розмежувати вимоги на обов'язкові (безпечності) й закріпити їх у технічних регламентах і добровільні (якості) та перенести їх у стандарти (які

потрібно ще розробити й гармонізувати з європейськими). Зазначимо, що загальна кількість стандартів, які підготовлені міжнародними та європейськими організаціями зі

стандартизації, становить майже 70 тис., у т.ч. для продовольчого комплексу – понад 2,1 тис. [8, с. 17];

Модель переходу від пострадянської до європейської системи технічного регулювання

3) *технічні регламенти* – налічується 49 ТР, з яких 45 розроблено на основі актів законодавства ЄС (40 – обов'язкові до застосування). У ньому визначено характеристики продукції або пов'язані з нею процеси чи способи виробництва, дотримання яких є обов'язковим. ТР може містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування [9, ст. 1, п. 84]. Відсутність ТР на харчові продукти підсилює нинішню правову неупорядкованість, а також обтяжливість проведення у цьому зв'язку додаткових регуляторних процедур. Отже, необхідно розширити обсяги робіт по ТР: завершити розроблення раніше «законсервованих» і започаткувати підготовку нових технічних регламентів (а також проектів законів України на окремі види харчової продукції);

4) *акредитація органів з оцінки відповідності* – її сутність полягає в засвідченні Національним агентством з акредитації України (НААУ) того факту, що конкретний орган з оцінки відповідності (ООВ) відповідає вимогам гармонізованих національних стандартів для провадження визначеної діяльності з оцінки відповідності (випробу-

вання, калібрування, сертифікація, контроль). Основне завдання НААУ полягало в приведенні системи акредитації в Україні у відповідність до вимог Європейської асоціації з акредитації (ЄА). Результатом внутрішньої діяльності НААУ стала акредитація понад шістьсот ООВ, що функціонують в Україні, однак з простроченими атестатами про акредитацію ще залишається більше трьохсот ООВ. Тому останні потрібно привести у відповідність до вимог нормативних документів та провести їх акредитацію. Стосовно міжнародного визнання НААУ, то Європейська асоціація з акредитації (ЕА) визнала, що всі напрями діяльності НААУ відповідають встановленим в Європі нормативним вимогам у сфері акредитації. Отже, НААУ провадить діяльність, яка одержала визнання на рівні ЄС. Водночас НААУ є повноправним членом Міжнародної кооперації з акредитації лабораторій (ІЛАС) і підписантом Угоди про взаємне визнання (ІЛАС МРА) за напрямками акредитації випробувальних та калібрувальних лабораторій і органів з інспектування. Таким чином, акредитація, що надається НААУ у вищевказаних сферах, є еквівалентною акредитації, що на-

дається національними органами з акредитації – підписантами ІЛАС МРА у 80 країнах світу. Це відкриває прямий доступ акредитованих ООВ до міжнародних та європейської передових практик щодо проведення робіт по сертифікації, сприяє усуненню технічних бар'єрів і спрощенню процедур перетину кордонів країн-членів ЄС та СОТ: наявність європейських або міжнародних сертифікатів якості/безпечності на продукцію, що експортується, виключає її повторну сертифікацію;

5) процедури підтвердження відповідності – включають процедури відбору зразків, випробування, здійснення контролю, оцінку, перевірку, реєстрацію, акредитацію й затвердження, а також їх поєднання. Вони проводяться акредитованими ООВ. Кінцевим результатом є гарантування того, що вироблена продукція (процеси, системи, персонал, орган) відповідає встановленим законодавством вимогам. Водночас вимога часу – взаємне визнання всіма країнами-членами ЄА атестатів акредитації, сертифікатів та протоколів випробувань, що видаються у них. До ЄА входять 26 країн-членів ЄС. В Україні створено необхідні умови, дотримання яких є гарантією еквівалентності результатів випробувань і підставою для їх взаємного визнання країнами-членами ЄА;

б) державний ринковий нагляд за дотриманням обов'язкових вимог – заключна ланка у формуванні національної СТР, що має бути еквівалентною європейській моделі ринкового нагляду. Згідно з «Блакитною настановою», ринковий нагляд спрямований на забезпечення того, щоб продукція відповідала застосовуваним вимогам, забезпечуючи високий рівень захисту суспільних інтересів, таких як здоров'я та безпека в цілому, здоров'я й безпека на робочому місці, захист споживачів, захист навколишнього середовища та безпеки, водночас гарантуючи, що вільний рух продукції не обмежується більше, ніж це дозволяється Гармонізованим законодавством Союзу. Ринковий нагляд гарантує громадянам рівноцінний рівень захисту на всій території єдиного ринку незалежно від походження продукції [10, с. 107]. Зазначимо, що продукція розміщується на ринку після проведення оцінювання

її відповідності нормативним вимогам (узгалнені в законах України, технічних регламентах, стандартах, кодексах належної практики) безпосередньо виробником (у випадках низького ризику для безпеки споживачів), другою стороною (акредитованими ООВ) або ж третьою стороною (референс-лабораторіями). Для забезпечення ефективного контролю за органами ринкового нагляду повинні бути закріплені відповідні повноваження, забезпечені матеріальними і фінансовими ресурсами, кваліфікованим персоналом для реалізації закріплених функцій та виконання запланованих заходів і завдань. Однією із життєво важливих та найскладнішою сферою технічного регулювання виступає аграрний сектор економіки. Тому ситуацію в ньому й на продовольчих ринках повинен відстежувати один орган, тобто Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба) [11]. Однак лише з квітня 2016 року Служба почала освоювати покладені на неї повноваження й функції, і потрібен певний період часу, щоб їх перевірити на практиці (виявити «вузькі місця», дублювання чи неузгодженість функцій, недостатню компетентність) та внести корективи.

Таким чином, є достатньо підстав констатувати, що за усіма складовими СТР України відзначаються помітні просування. Однак для завершення зближення вітчизняної СТР з базовою моделлю технічного регулювання ЄС необхідно провести комплекс остаточних робіт з тим, щоб завершити її формування, а також збалансування за всіма елементами, і на цій основі забезпечити визнання еквівалентною з європейською.

Стосовно другої частини системи безпеки – СФЗ, то для їх імплементації було розроблено Всеохоплюючу стратегію [12]. Вона включає три розділи: Громадське здоров'я; Здоров'я тварин; Фітосанітарні заходи. Загальна кількість заходів становить 270, з них по розділах: майже 80, близько 100 й більше 90 заходів; строки їх підготовки – 2016-2019 роки, запровадження – 2016-2020 роки. Запровадження заходів – це імплементація вимог Директив, Виконавчих директив, Регламентів, Виконавчих регламентів,

Рішень, Виконавчих рішень і Рекомендацій законодавчих й інших органів ЄС у нормативно-правове поле України. Отже, при завершенні процесу імплементації СФЗ, тобто, після 2020 року, та з урахуванням реального зближення вітчизняної СТР із базовою європейською моделлю, можуть виникнути об'єктивні підстави для визнання еквівалентною національної системи агрохарчової безпеки з системою безпеки харчових продуктів і кормів для тварин ЄС.

Однак це лише «верхня складова», тобто макрорівень, але існує й «нижня складова», тобто мікрорівень, а саме – запровадження системи безпеки харчової продукції та кормів для тварин за аналогією з базовою моделлю безпеки, що запроваджена в країнах-членах Співтовариства. Європейська модель харчової безпеки на рівні суб'єктів господарювання також включає два рівні й щодо ситуації в Україні може бути представлена таким чином:

перший рівень: державна система контролю безпеки харчових продуктів та ветеринарної медицини. Ця система знаходиться в процесі завершення трансформації внаслідок реорганізації (або ліквідації) окремих державних служб (ветеринарної й фітосанітарної, санітарно-епідеміологічної) та інспекцій (захисту прав споживачів, контролю за цінами, сільського господарства). На їхній основі формується мережа Головних управлінь (24 обласних і м. Києва), установ та підприємств (майже тисяча), які об'єднані в територіальні управління (573 од.) новоорганізованої Держпродспоживслужби [11];

другий рівень: потенційний вітчизняний експортер продукції тваринного походження на європейський ринок повинен **довести еквівалентність** чинної системи агрохарчової безпеки, що створена й функціонує в конкретному підприємстві, системі безпеки харчових продуктів та кормів для тварин, яка запроваджена в країнах-членах Співтовариства на потужностях по виробництву тваринницької продукції.

Стосовно *першого рівня безпеки*, то згідно з Главою 4 Санітарні та фітосанітарні заходи УА Україна-ЄС [1] Україна як Страна-експортер повинна довести еквівалентність національної системи безпеки сис-

темі безпеки харчових продуктів, яка функціонує в ЄС, для цілей торгівлі товарами, що охоплюються санітарними й фітосанітарними заходами, забезпечуючи при цьому охорону життя і здоров'я людей, тварин та рослин. Для доведення еквівалентності національної та європейської систем харчової безпеки Україна має пройти низку обов'язкових процедур, серед яких ключовими є такі:

визнання статусу щодо хвороб тварин, інфекцій тварин (аквакультури) та їх регіоналізації/зонування (розповсюдження) і повідомляти про свої прийняті заходи разом із наданням пояснень та супровідної документації стосовно її визначень і рішень із метою демонстрації Стороні-імпортеру що ці заходи забезпечують відповідний рівень захисту;

визнання регіоналізації/зонування зон, вільних від шкідливих організмів, та зон, що охороняються від шкідників;

дотримання «стандартів утримання й поводження з тваринами» стосовно їх захисту, які відповідають стандартам МЕБ (Міжнародного епізоотичного бюро) і застосовуються Сторонами належним чином;

дозвіл інспекції, тобто перевірки будь-яких аспектів щодо кормів, продуктів харчування, здоров'я тварин та утримання й поводження з тваринами з метою підтвердження дотримання зазначених вимог відповідного законодавства;

дозвіл проведення верифікації (перевірки) шляхом вивчення та розгляду об'єктивної інформації щодо того, чи були виконані необхідні вимоги.

Зазначимо, що перші спроби контактування державних структур з органами Європейської Комісії стосовно експорту української продукції тваринного походження були розпочаті ще в 2005 році і знайшли реалізацію в розробленні ветеринарно-санітарного профілю України як торгового партнера європейських країн-імпортерів. Це полягало в оцінці спроможності існуючої в Україні системи безпеки гарантувати такий її рівень, який би відповідав вимогам, що запроваджені в Європейському Союзі. Після позитивного висновку по Україні розпочалася робота за другим рівнем безпеки, зокрема з конкретними вітчизняними підприємствами-

виробниками м'яса курей, які виявили бажання започаткувати експорт власної продукції на європейські ринки. Різною мірою перелічені процедури були реалізовані в процесі підготовки відповіді України на запитальник ЄК [13], а також після інспектування українських підприємств ветеринарами-інспекторами FVO. Після тривалої й детальної перевірки сертифікат на експорт продукції, тобто підтвердження відповідності підприємства вимогам країн-імпортерів, одержали три птахофабрики. На початок 2016 року вітчизняні виробники одержали право постачати до ЄС харчової продукції тваринного походження по семи з п'ятнадцяти категорій та восьми з десяти категорій побічних продуктів тваринництва. Нині кількість українських експортерів продукції тваринного походження на ринки країн-членів ЄС й інших зарубіжних партнерів охоплює близько 100 виробників.

Водночас для реалізації обов'язкової частини національного законодавства потрібне подальше удосконалення та гармонізація нормативно-правової бази до вимог ЄС. Зокрема, згідно зі ст. 64 Нормативно-правове наближення Угоди [1] необхідно забезпечити наближення національного законодавства в частині гігієни виробництва й обігу, простежуваності та ідентифікації тварин, відповідності виробництва й обігу кормів і побічних продуктів тваринного походження, мікробіологічних вимог, організації та планування системи контролю в Україні на ризик-орієнтованому принципі [14]. Наближення національного законодавства до європейського, обґрунтування низки конкретних завдань, що постали перед українськими виробниками, з метою їх практичної реалізації було закріплено у рамковому Законі України з харчової безпеки [9].

Згідно із Законом України [9] з 20.09.2015 року набула чинності низка важливих положень, які сформовані на принципах і засадах безпечності харчових продуктів, що запроваджені в ЄС. Їхня ключова вимога полягає в тому, що обов'язково повинен контролюватися весь ланцюг виробництва харчового продукту, але в межах відповідальності конкретних виробників, зокрема: вирощування рослинницької сировини (або виробництво кормів та тваринницької сировини) –

перероблення продовольчої сировини – зберігання й реалізація готових харчових продуктів. Аналогічна відповідальність покладається також на постачальників інших інгредієнтів, що необхідні як для вирощування аграрної сировини, так і випуску готового продукту. Закріплення відповідальності за кожним конкретним продуцентом дає змогу ще на початкових стадіях виявляти наявні та потенційні порушення вимог законодавства про безпечність харчових продуктів у будь-якій ланці продовольчого ланцюжка й унеможливити виробництво небезпечного продукту. Таким чином, центр прикладання зусиль переноситься на упередження їх виникнення в усіх ланках виробництва. Ці завдання розв'язуються на основі обов'язкового запровадження системи управління безпечністю харчових продуктів на принципах НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points – аналіз небезпечних факторів і контроль у критичних точках) – система, яка ідентифікує, оцінює та контролює небезпечні фактори, що є визначальними для безпечності харчових продуктів і кормів для тварин.

Отже, основні вимоги національного законодавства належать до запровадження НАССР та санітарно-гігієнічних вимог операторами ринку, а також закріплення відповідальності за ними у межах (зонах) їхньої виробничої діяльності. Основні з них стосуються [9]:

1) пункту 2 частини другої статті 20, статті 21, пункту 4 частини першої статті 64 Закону України "Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів", які набувають чинності для:

потужностей, які провадять діяльність з харчовими продуктами, у складі яких є необроблені інгредієнти тваринного походження* (крім малих потужностей), – через три роки з дня, наступного за днем опублікування цього Закону; **(з 20.09.2017 р.);**

потужностей, які провадять діяльність з харчовими продуктами, у складі яких відсутні необроблені інгредієнти тваринного походження (крім малих потужностей), – через чотири роки з дня, наступного за днем опублікування цього Закону; (з 20.09.2018 р.);

малих потужностей – через п'ять років з дня, наступного за днем опублікування цього Закону; (з 20.09.2019 р.);

2) розділу VII Закону України "Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів", який набирає чинності через два роки з дня, наступного за днем опублікування цього Закону; (з 20.09.2016 р.);

3) частини першої статті 36 Закону України "Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів", яка набирає чинності через п'ять років з дня, наступного за днем опублікування цього Закону; (з 20.09.2019 р.).

***Необроблені інгредієнти тваринного походження** повністю корелюють із визначенням згідно із Законом України [9] також словосполучення: **неперероблений харчовий продукт** – харчовий продукт, який не піддавався переробці, крім поділу на частини, розрізання, виділення кісток, рублення, ламання, зняття шкіри, чищення, тримінгу, зняття шкаралупи або іншої оболонки, охолодження, замороження та розмороження.

Підкреслимо, що запровадження НАССР можливе за умови адаптації операторами ринку власного діючого виробництва до вимог національних гармонізованих стандартів, а за їх відсутності – європейських нормативних документів. До операторів ринку належать суб'єкти господарювання, які здійснюють первинне виробництво, виробництво та/або обіг харчових продуктів й інших об'єктів санітарних заходів. Зазначимо, що **первинне виробництво** – виробництво та вирощування продукції, у тому числі збір урожаю, доїння, розведення тварин до моменту забою, полювання на тварин, рибальство й збір урожаю диких рослин [9, пункт 63 п.1 ст. 1].

Отже, не тільки оператори харчового та кормового бізнесу, але й суб'єкти підприємницької діяльності сфери первинного виробництва (згідно з КВЕД-2010 це сільське, лісове та рибне господарство) повинні на своїх виробничих потужностях запроваджувати системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР), а там, де відсутня критична необхідність їх запровадження, – мінімальні вимоги базових програм (програми-

передумов) і гнучких або спрощених процедур, що еквівалентні ризику та засновані на засадах і принципах НАССР [15; 16; 17; 18; 19].

Програми-передумови системи НАССР [15, п. 2.1, п. 2.2]:

2.1. Застосування програм-передумов системи НАССР передбачає розробку та запровадження операторами ринку процедур для підтримання гігієни в усьому харчовому ланцюгу, які необхідні для виробництва й постачання безпечних харчових продуктів для споживання людиною, а також правила поводження з харчовими продуктами.

2.2. Програми-передумови є обов'язковими та призначені для ефективного функціонування системи безпечності харчових продуктів і контролю за небезпечними факторами й повинні бути розроблені, задокументовані та повністю запроваджені операторами ринку перед застосуванням системи НАССР. Сфера застосування програм-передумов повинна охоплювати всі потенційні загрози безпечності.

Таким чином, у тих підприємствах, де відсутні НАССР, необхідно проводити кваліфікований (прискіпливий і всебічний) аудит на відповідність діючих потужностей мінімальним вимогам базових програм, а в разі виявлення невідповідності – розробляти та реалізувати комплекс заходів щодо приведення виробництва у відповідність до ветеринарних, санітарно-гігієнічних й інших вимог нормативних документів.

Необхідно привернути увагу до ще однієї дуже важливої заключної ланки системи безпечності, яка поки що відсутня в Україні. Певне уявлення про неї можна скласти, проаналізувавши створену в ЄС систему ринкового нагляду, яка має завершену форму: її вертикаль завершує інформаційна система повідомлення про агрохарчову продукцію, що становить серйозний ризик. Наведені нижче Директиви ЄС мають двоякий характер: а) це узгоджені Директиви, які закріплюють єдині положення для всіх країн-членів Співтовариства; б) це Регламенти з безпеки продукції, метою яких є встановлення високого рівня захисту для всіх громадян ЄС. Вони мають статус рамкових законів, тобто у межах запропонованої докт-

рини про загальну безпеку продукції диференціюється відповідальність учасників продовольчого ланцюга, а саме: виробників та дистриб'юторів. Таких законів два: а) *Директива про загальну безпеку продукції (2001/95/ЄС). Основні положення директиви*; б) *Директива про відповідальність за якість продукції (85/374/ЄЕС з внесеними поправками 1999/34/ЄС). Основні положення директиви*.

На основі зазначених Директив було прийнято Регламент №178/2002 Європейського Парламенту й Ради від 28.01.2002 року. *Про встановлення загальних принципів і вимог законодавства про харчові продукти, створення Європейського органу з безпеки харчових продуктів і встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпекою харчових продуктів*. Цей Регламент заклав основи нового законодавства щодо безпеки харчової продукції, а також цим Регламентом було засновано Європейський орган з Безпеки харчових продуктів (*European Food Safety Authority - EFSA*), а також утворено *Постійний комітет з харчового ланцюга і здоров'я тварин* (*The standing Committee on the food chain and animal health*). Цей «Орган» (*EFSA*) є самостійною юридичною особою й на нього покладено виконання таких завдань: а) збирання та аналіз даних стосовно будь-яких наявних чи потенційних ризиків щодо безпеки харчової продукції; б) підтримання постійного діалогу з громадськістю; в) надання об'єктивних і незалежних науково обґрунтованих рекомендацій, сформованих на найновішій науковій інформації та знаннях. Пізніше була розроблена «Блакитна настанова» із запровадження правил Європейського Союзу щодо продукції [10]. Вона ґрунтується на нових законодавчих рамках, прийнятих ЄС у липні 2008 року, а також враховує набутий 20-річний досвід у сфері Нового підходу й Глобального підходу [10, с. 3].

З метою успішної реалізації вищеперерахованих завдань формуються національні та наднаціональні системи контролю й нагляду за безпекою агрохарчової продукції. Для оперативного збирання даних і швидкого реагування на можливі відхилення та порушення широко застосовуються інформаційні

технології, зокрема: *спеціальна система швидкого оповіщення про харчові продукти й корми (Rapid Alert System for Food and Feed – RASFF)* [20]. Її основна функція – забезпечити своєчасний обмін інформацією щодо ризиків для споживачів, пов'язаних із безпечністю харчової продукції та кормів для тварин, між країнами-членами ЄС і Європейською Комісією.

У цьому зв'язку перед Україною постало нагальне завдання: завершити формування мережі низових органів ринкового нагляду й забезпечити їх ефективну роботу, а також сприяти створенню та ефективному функціонуванню національної системи управління даними й швидкому обміну інформацією (повідомлення про ризики) для харчових продуктів та кормів, яка б мала характеристики, подібні до RASFF. Враховуючи активізацію інтеграційних процесів, необхідно забезпечити доступ України до міжнародних, європейських і регіональних систем повідомлення про продукцію з високим ступенем ризику.

Водночас, керуючись положеннями рамкового Закону України з харчової безпеки [9], доцільно деталізувати, наскільки це можливо, орієнтовну кількість суб'єктів господарювання, які повинні забезпечити запровадження НАССР згідно з установленими строками. У харчовій промисловості група підприємств, де запровадили чи запроваджують функціональні системи менеджменту, налічує понад 0,8 тис. од. Щодо первинного виробництва, то відсутні не тільки офіційні, але й галузеві статистичні дані. Водночас проведений аналіз із певним ступенем вірогідності уможливорює припустити, що група підприємств, які самостійно (органічне виробництво, виробництво екологічно чистої, безпечної та якісної аграрної сировини) або ж у складі монопродуктових комбінатів, вертикально інтегрованих агрохолдингів, торговельно-продуктових корпорацій були охоплені сертифікованими функціональними системами безпеки (НАССР, ISO 22000:2005, GFSI, IFOAM, FSSC 22000), орієнтовно налічує до півтори тисячі суб'єктів господарювання.

Підприємства аграрного сектору, залежно від розмірів, виробничого спрямування й

організаційно-правових форм, можуть бути диференційовані за відповідними групами (табл.). Із загального числа суб'єктів господарювання нами виділено підприємства тих видів економічної діяльності (коди за КВЕД-2010 – 10.1+10.2+10.5), в яких запровадження НАССР має бути завершено до кінця 2017 року (за винятком малих підприємств). Орієнтовно з майже 250 потужностей, за винятком тих, де системи менеджменту вже функціонують, їх потрібно запровадити у 50 середніх підприємствах. До них доцільно приєднати і ті підприємства первинного виробництва (коди за КВЕД-2010 – 01.4+01.5+03), які технологічно зв'язані з переробно-харчовими потужностями; орієнтовно (за винятком малих підприємств) це становить більше 0,5 тис. суб'єктів господарювання, де також у зазначені строки необ-

хідно запровадити НАССР або ж, коли гостра необхідність відсутня, – мінімальні вимоги програм-передумов, гнучких або спрощених процедур, що еквівалентні ризику та засновані на засадах і принципах НАССР. Враховуючи, що малі підприємства повинні реалізувати вищезазначені завдання до 2019 року, решта, переважно середніх потужностей (переробно-харчових та первинного виробництва) мають вирішити цю задачу до 2018 року. Для забезпечення їх реалізації активну роль повинні відіграти органи державного управління, професійні об'єднання виробників сільськогосподарської й харчової продукції, інституції ринкової інфраструктури (ринкового нагляду, сільськогосподарських дорадчих служб, сертифікаційних центрів) тощо.

Структура суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємства в аграрному секторі економіки України за 2014 рік*

1	2	3 них:									
		3	середні		малі без мікропідприємств***			мікропідприємства			
			4	5	6	7	8	9	10	11	12
Усього суб'єктів		великі	усього суб'єктів	у тому числі підприємств	ФОП**	усього суб'єктів	у тому числі підприємств	ФОП	усього суб'єктів	у тому числі підприємств	ФОП
1. Сільське, лісове та рибне господарство (Код за КВЕД-2010 - А)											
підприємства, од. зайнято, тис. осіб	75660 733,4	28 46,6	2876 390,0	2595 364,1	281 25,9	6498 155,7	4959 119,7	1539 36,0	66258 141,1	38430 98,5	27828 42,6
у середньому на одне підприємство, осіб	-	1664	135	140	92	24	24	23	2	менше 3	2
У тому числі											
а) тваринництво (Код за КВЕД-2010 - 01.4)											
підприємств, од. зайнятих, тис. осіб	2459 101,2										
б) рибне господарство (Код за КВЕД-2010 - 03)											
підприємств, од. зайнятих, тис. осіб	866 5,6										
2. Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (Код за КВЕД-2010 - 10+11+12)											
підприємства, од. зайнято, тис. осіб	5528 350,8	70 93,0	981 220,3			1217 28,6			3260 8,9		
у середньому на одне підприємство, осіб	-	1328	224			21			менше 3		

З них:											
а) виробництво м'яса та м'ясних продуктів (Код за КВЕД-2010 - 10.1)											
підприємства, од. зайнято, тис. осіб	750 52,7										
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
б) перероблення та консервування риби, ракоподібних і моллюсків (Код за КВЕД-2010 - 10.2)											
підприємства, од. зайнято, тис. осіб	193 5,9										
в) виробництво молочних продуктів (Код за КВЕД-2010 - 10.5)											
підприємства, од. зайнято, тис. осіб	401 55,3										

* Складено та розраховано за: Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва 2014. Стат. зб. – К., 2015. – С. 25, 35-42, 147-150; Діяльність суб'єктів господарювання 2014. Стат. зб. – К., 2015. – С. 77, 98.

** ФОП - фізичні особи-підприємці.

*** Суб'єктами малого підприємництва (без мікропідприємств) є:

фізичні особи, зареєстровані в установленому законом порядку як фізичні особи – підприємці, в яких середня чисельність працівників за звітний період (календарний рік) становить у межах 10-50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України;

юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середня чисельність працівників за звітний період (календарний рік) становить у межах 10-50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Висновки. Останніми роками Україна активно формує власну систему агрохарчової безпеки, що є необхідною умовою інтеграції аграрного сектору до внутрішнього ринку ЄС. Для реалізації цієї мети необхідно:

завершити перехід від пострадянської регуляторної системи до базової моделі технічного регулювання, яка запроваджена та функціонує в ЄС;

забезпечити повну й своєчасну реалізацію плану заходів, передбачених Всеохоплюючою стратегією імплементації Глави ІУ (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу ІУ «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» УА Україна-ЄС (постанова Уряду від 24.02.2016 р. № 228-р);

завершити формування мережі територіальних органів і установ Держпродспоживслужби та їхнє ресурсне забезпечення, прискорити введення в дію ключового для Служби проекту Закону України «Про державний контроль у сфері забезпечення без-

печності та якості харчових продуктів і кормів, благополуччя тварин»;

створити національну систему управління даними й швидкого обміну інформацією (повідомлення про ризики) для харчових продуктів і кормів;

активізувати практичну роботу по запровадженню суб'єктами аграрного бізнесу НАССР, а за відсутності критичної необхідності, – мінімальні вимоги програм-передумов, гнучких або спрощених процедур, що еквівалентні ступеню ризику та засновані на засадах і принципах НАССР;

розширювати практику залучення органів Держпродспоживслужби до виконання робіт стосовно попередньої оцінки підготовленості підприємств з виробництва продукції тваринного походження для її експорту до ЄС й інших країн, що визнають європейську систему агрохарчової безпеки. При необхідності фахівці Служби забезпечують контроль щодо приведення діючих потужностей до європейських нормативних вимог та ін.

Реалізація цих положень прискорить формування вітчизняної системи агрохарчової безпеки та її визнання еквівалентною європейській моделі безпеки харчових

продуктів і кормів для тварин, що сприятиме поглибленню інтеграції аграрного сектору України до внутрішнього ринку ЄС.

Список використаних джерел

1. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони //Офіц. вісн. України. – 2014. – № 75. – Ст. 2125.
2. Буряк Р.І. Менеджмент якості: забезпечення сталого розвитку аграрних підприємств: моногр. / Р.І. Буряк. – К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2013. – 534 с.
3. Віткін Л. Модель реформування системи стандартизації України в контексті міжнародних зобов'язань та необхідності модернізації економіки / Л. Віткін, Д. Луценко // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2013. – №3. – С.3-12.
4. Дятлова В.В. Система організаційно-технічного регулювання економіки: трансформаційні процеси в Україні : моногр. / В.В. Дятлова. – Донецьк: ВІК, 2011. – 400 с.
5. Шаповал М.І. Менеджмент якості: підручник / М.І. Шаповал – К.: Знання, 2003. – 476 с.
6. Якубовский В.В. Системные методы менеджмента в международном бизнесе: моногр. / В.В. Якубовский. – К.: Освіта України, 2014. – 744 с.
7. Крисанов Д.Ф. Агропродовольча продукція в координатах якості та безпеки / Д.Ф. Крисанов // Економіка АПК. – 2011. – №1. – С. 12 – 19.
8. Інклар Апекс. Технічні регламенти: рекомендації щодо їхнього удосконалення та впровадження / Апекс Інклар // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2011. – №5. – С. 16 – 20.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів. Закон України від 22.07.2014 р. № 1602-VII [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1602-18>.
10. «Блакитна настанова» із впровадження правил Європейського Союзу щодо продукції. Українська версія публікації Європейської Комісії The 'Blue Guide' on the implementation of EU product rules 2014, підготовлена Проектом «Додаткові заходи щодо виконання Програми підтримки галузевої політики «Сприяння взаємній торгівлі шляхом усунення технічних бар'єрів у торгівлі між Україною та Європейським Союзом» за фінансової підтримки Європейського Союзу. – К., 2014. – 160 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Users/admin/Desktop/Version-of-Blue-Guide.pdf>.
11. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади. Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2014 р. № 442 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-p>.
12. Всеохоплююча стратегія імплементації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 р. №228-р // Уряд. кур'єр. – 2016. – № 65.
13. Перелік питань для перевірки господарства з вирощування курчат-бройлерів, їх забою та виробництва м'ясої продукції на відповідність ветеринарно-санітарним вимогам (експорт до країн ЄС) [Електронний ресурс]. – Доступний з: broiler_check-lists.
14. Єдина комплексна Стратегія та План дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки. Схвалено Національною радою реформ 07.12.2015р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://minagro.gov.ua/node/16025>.
15. Вимоги щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпекою харчових продуктів (НАССР). Затверджено Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 01.10.2012 р. № 590 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>.
16. ISO/TS 22002-1:2009 Prerequisite programmes on food safety – Part 1: Food Manufacturing [Електронний ресурс]. Доступний з: www.qmsc.com.ua/index.php/iso-22000.
17. ISO/TS 22002-3:2011 Prerequisite programmes on food safety - Part 3: Farming [Електронний ресурс]. Доступний з: www.qmsc.com.ua/index.php/iso-22000.
18. ISO/TS 22002-4:2013 Prerequisite programmes on food safety - Part 4: Food packaging manufacturing [Електронний ресурс]. Доступний з: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C.
19. ISO/TS 22002-6:2016 Prerequisite programmes on food safety - Part 6: Feed and products for animals [Електронний ресурс]. Доступний з: intercert.com.ua/articles/regulatory-documents/68-iso-22000.
20. Rapid Alert System for Food and Feed [Електронний ресурс]. – Доступний з: play.google.com/store/apps/details?id=nl.gray.rasffandroid.

Стаття надійшла до редакції 29.06.2016 р.

*

Вчені аграрники, громадськість України 5 жовтня 2016 року відзначатимуть 200-річчя від дня заснування одного з найстарішого навчального закладу аграрного профілю –Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва.

Університет заснований у 1916 році під назвою Інститут земельного господарства у передмісті Варшави. У 1914 році його переведено до Харкова, який у 1921 році перейменовано в Харківський сільськогосподарський інститут (нині Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва).

Від часу заснування Університет пройшов великий шлях становлення та розквіту. Нині він здобув світове визнання. У навчальному закладі працює 7 факультетів, 33 кафедри, де щорічно навчається понад 6000 студентів з 11 спеціальностей.

У різні історичні етапи становлення сільськогосподарського виробництва держави співробітники Університету, відгукуючись на запити практики, визначали і розв'язували теоретичні та прикладні завдання формування нової генерації фахівців, підготовки висококваліфікованих кадрів для сільського господарства, що забезпечує ефективний супровід сільськогосподарської діяльності в державі.

УДК [378.4:631.1]:33:005

**М.І. КІСІЛЬ, кандидат економічних наук,
завідувач відділу інвестицій**

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Розвиток економічної науки й освіти у всесвітньо відомому 200-річному аграрному університеті

Постановка проблеми. Розвиток науки та освіти відбувається в різних сегментах суспільних відносин, але його основою є науково-дослідницькі й освітні центри. Створення будь-якого з таких центрів можна розглядати як проект суспільного значення, що має певний життєвий цикл, протягом якого науковий чи освітній заклад зароджується, розвивається, досягає вершини свого розвитку, а потім поступово втрачає силу, завершує свій цикл або переходить до іншого. Для розвитку людства важливо, щоб наукові центри та освітні університети проводили свою діяльність безперервно і якнайдовше, бо при цьому забезпечується створення принципово нових та інших знань, їх накопичення і поширення, формування наукових шкіл тощо. Особливо це важливо для економічної науки й освіти, значення яких посилюється в процесі суспільного розвитку.

Виникнення і розвиток наукових та освітніх центрів зумовлюється об'єктивними суспільними потребами, тому вони, як правило, мають тривалі в історичному періоді життєві цикли. Вивчення таких циклів по

проектах, що за природою належать до інноваційних, дає змогу в кожному конкретному випадку передбачити перспективи науково-освітнього закладу, а виявлені при цьому закономірності й тенденції переносити на інші об'єкти досліджень. Дослідити закономірності розвитку економічної науки та освіти за один чи кілька таких циклів можна лише на прикладах центрів, що мають не лише тривалу історію своєї діяльності, але й набули світового значення. Одним із таких центрів є Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва (далі Університет), якому 5 жовтня 2016 року виповнюється 200 років із дня заснування. Вивчення закономірностей та особливостей розвитку цього Університету може дати відповіді на питання щодо забезпечення подальших шляхів розвитку наукових й освітніх центрів, що для більшості з них нині перетворилося на проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітним аспектам діяльності Університету присвятили праці багато дослідників. Серед них найбільшу увагу привертають найґрунтовніші роботи загального характеру, підготовлені до визначальних дат

© М.І. Кісіль, 2016

у його діяльності [1 – 5]. У спеціальних публікаціях висвітлюються питання розвитку економічної науки та освіти в Університеті [6, 7]. Проте їхня кількість обмежена, а аспекти досліджень не охоплюють усієї сукупності проблеми.

Мета статті – виявити на прикладі досліджуваного Університету закономірностей і особливостей розвитку аграрної економічної науки й освіти при різних суспільних системах і на різних етапах їх еволюції.

Виклад основних результатів дослідження. Університет має непересічну, складну та спільну для ряду освітніх і наукових осередків різних країн із тривалим життєвим циклом історію. Її початок поклав указ імператора Росії Олександра I від 5 жовтня 1816 року, згідно з яким у передмісті Варшави – Маримонті в 1816–1820 роках було створено перший у Російській імперії вищий сільськогосподарський навчальний заклад – Інститут землеробського господарства, який у процесі суспільного розвитку за період свого існування 12 разів зазнав змін у меті діяльності, історичних найменуваннях, підпорядкуванні, а також у функціях щодо економічних аспектів у сфері науки й освіти. На думку автора, в розвитку Університету доцільно виділяти чотири етапи – маримонтський, ново-олександрійський, радянський і український [7].

Маримонтський етап розпочався із створення Маримонтського інституту землеробського господарства (1816–1840 рр.), що значною мірою було зумовлено потребами розвитку поміщицьких господарств південно-західної частини російської імперії та посиленням російського впливу в Польщі. Потім його реорганізовано в Маримонтський інститут сільського господарства і лісівництва (1840–1861 рр.) шляхом приєднання Варшавської лісівничої школи. Одним із його головних завдань була підготовка керуючих та економістів польських землеробських і лісових господарств.

Підготовка керуючих та економістів для поміщицьких господарств у Маримонті здійснювалася з урахуванням досягнень європейської економічної науки. До цього часу в європейських вищих навчальних закладах вже викладали економічні науки. Оскі-

льки основу економіки землеробства в Російській імперії становили поміщицькі господарства, для розуміння економічних відносин і застосування цих знань керуючими та економістами в умовах кріпосництва найприйнятнішою була фізіократична концепція, за якою земля розглядалася як джерело створеного багатства, право на яке має її власник. Фізіократична концепція була поєднана з теорією капіталу, хоча ним вважали лише той, який вкладений у землеробство. Концепцію виникнення багатства було поширено також на лісівництво, у складі чинників якого, окрім землі, більш помітні інші природні чинники.

Історія економічної теорії в маримонтському інституті розпочинається зразу ж після його заснування. Політична економія була базовим предметом класичної освіти усіх студентів. З початку набору слухачів у 1820 році політичну економію викладали за роботами видатного польського політеконома Ф.К. Скарбека, автора праць, присвячених аспектам формування засад національної економіки, науки адміністрування, політичної економії, науки фінансів і загальних принципів науки народного господарства. Він був прихильником економічного лібералізму, але дозволяв державне втручання з метою поліпшення становища найбідніших верств населення й замість “політичної економії” використовував термін “наука про народне господарство” [8]. Основним напрямом викладання було висвітлення загальних законів суспільного виробництва з орієнтацією на класичну школу політичної економії. Політичну економію викладали на сільськогосподарському і лісовому відділеннях інституту, як складову курсу сільськогосподарської економіки. Протягом 1835–1853 років маримонтський інститут очолював професор М.М. Очаповський, який видав книгу з економічних проблем розвитку сільського господарства [9]. З 1836 року в інституті як допоміжні дисципліни почали вивчати статистику та законодавство.

На першому (маримонтському) етапі розвитку Університету було закладено основи його сучасної структури, яка органічно поєднує аграрні й лісівничі спеціальності, безперервність традицій аграрної та лісівничої

освіти й науки, систему передачі економічних знань, які були надбанням світової економічної науки, а також сформовано основи економічних досліджень. Досвід Університету було використано з метою удосконалення організації наукових досліджень та освіти в інших навчальних закладах Російської імперії.

Другий (ново-олександрійський) етап розвитку науки й освіти в Університеті розпочався одночасно з новими економічними відносинами, що виникли у зв'язку з реформою 1861 року. Початок цього періоду закономерно збігся з переведенням маримонтського інституту із зони активних революційних подій до містечка Пулави (Ново-Олександрії) Люблінської губернії. До нього було приєднано Варшавську реальну гімназію та створено політехнічний і землеробсько-лісний інститут (1862–1869 рр.), завдання якого визначено підготовку цивільних інженерів та механіків, а також фахівців із гірничої справи, сільського господарства й лісівництва для південно-західних територій імперії. Проте невдовзі цей напрям розвитку інституту було визнано помилковим. У 1869 році було прийнято рішення щодо відмови від політехнічного напрямку організації науки та освіти й повернення до попередньої моделі розвитку інституту. З цього часу розпочалося становлення Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва як одного з найвідоміших дослідницьких та навчальних закладів імперії аграрного спрямування.

На другому етапі розвитку Університету суттєво посилилася його діяльність із питань економічної науки й освіти. У 1876 році створено кафедру політичної економії. Збільшилися години викладання політичної економії та інших економічних дисциплін, активно випускаються економічні підручники й наукові праці. Необхідність викладання політичних і економічних наук для студентів стала однією з умов, за яких у 1892 році, за клопотанням В.В. Докучаєва, інститут було прирівняно до університетів Російської імперії.

Популярний курс з основ політичної економії до 1876 року читав професор кафедри політичної економії, статистики та закон-

навства інституту А.Я. Антонович, який був автором ряду наукових праць із теорії цінностей, основ політичної економії, теорії паперово-грошового обігу і державних кредитних білетів, а також навчальних курсів із політичної економії, державного благоустрою та основ політичної економії [10].

Викладання здійснювалося з орієнтацією на положення класичної політекономії, зокрема праці Адама Сміта [11] і популяризатора його ідей – російського економіста А.К. Шторха, а також відомого французького економіста, прихильника принципів економічного лібералізму – К.Ф. Бастіа. На основі його теоретичних висновків поширювалося оптимістичне твердження, що в основі капіталізму лежить демократичний принцип рівності, зокрема щодо розподілу прибутків. Викладання політичної економії з часу заснування Університету стало відповідним пунктом його внеску в поширення й розвиток економічної науки, включення до навчальних програм різних економічних дисциплін та обґрунтування нових теоретичних положень і запровадження практичних розробок. З 1876 року започатковано науковий часопис «Записки».

Структура економічної науки й освіти в Університеті другого періоду удосконалювалася. До 1890 року в Ново-Олександрійському інституті існувала кафедра загального та спеціального (сільськогосподарського і лісового) законодавства з основами політичної економії. У 1890 році остання була виділена в окремий підрозділ. Курс лекцій із політичної економії читали, зокрема, ад'юнкт-професор приват-доцент М.І. Лазаревський та ад'юнкт-професор П.М. Шеймін. Економічні знання поширювали не лише економісти. Серед учених-лісівників Ново-Олександрійського інституту цього періоду був відомий лісівник А.К. Краузе, який став першим в імперії економістом лісового господарства і своїми працями заклав основи лісової науки.

Наукові дослідження природничого характеру, що постійно здійснювалися в Ново-Олександрійському інституті, теж давали основу для формування нових положень економічних теорій, зокрема розвитку фізіократичної теорії. Яскравим прикладом є

вчення видатного ґрунтознавця В.В. Доу-чаєва, який у 1892–1895 роках тимчасово управляв інститутом, та його послідовників щодо родючості ґрунтів, які були використані С.А. Подолинським й іншими вченими того часу, а пізніше – М.Д. Руденком, як базові для розвитку положень фізіоенергетичної концепції економіки. За С.А. Подолинським, праця дає можливість накопичувати додаткову енергію на Землі, а найліпшим видом корисної праці є землеробство, завдяки якому енергія Сонця накопичується на планеті. Базою для процесу накопичення енергії є земля, а від її родючості залежить активність цього процесу. І нині наукові здобутки школи ґрунтознавців Університету становлять основу для досліджень і прийняття рішень з аграрної економіки.

Потужний поштовх до розвитку викладання політекономії дав прихід в інститут у 1883 році видатного економіста класичної школи О.І. Скворцова, який викладав політичну економію й статистику, а в 1905–1908 роках був його директором. Він активно займався науковою діяльністю з проблем економіки землеробства, опублікував ряд важливих теоретичних і практичних праць, зокрема щодо нових продуктів земельного влаштування селян, економічних принципів голоду та заходів щодо його переборення, основ політичної економії, економічних основ землеробства [12]. Ідеї, сформульовані О.І. Скворцовим, було покладено в основу теоретико-економічного обґрунтування столипінської аграрної реформи. Основним напрямом наукових досліджень і викладання в інституті на початку ХХ ст. стала оцінка політекономічних аспектів сільського господарства, можливостей розвитку селянства й державного регулювання. Наукова спадщина О.І. Скворцова включає також ряд публікацій із питань сільськогосподарської освіти, оцінки капіталів і факторів у землеробстві, меліораційного кредитування, здольщини, організації праці, проведення суспільних сільськогосподарських робіт, організації сівозмін, тваринництва та його кормовиробництва, хлібної торгівлі, ціноутворення на сільгосппродукцію й формування тарифів і мит на сільськогосподарські перевезення, оцінки неринкових продуктів у

сільському господарстві, ренти, прибутку, процента й оподаткування в сільгоспвиробництві, заснування поземельного банку, районування сільськогосподарського виробництва тощо.

За роки роботи в Ново-Олександрії О.І. Скворцов підготував плеяду талановитих науковців із сільськогосподарської економії, зокрема О.М. Челінцева, Б.Д. Бруцкуса, М.М. Кажанова. Останній у 1928–1929 роках був першим директором новоствореного в Харкові науково-дослідного інституту економіки й організації сільського господарства, переорієнтованого згодом на проблеми лісового господарства, але ідею якого пізніше було відроджено в ННЦ “Інститут аграрної економіки”.

З початком у 1914 році Першої світової війни Ново-Олександрійський інститут, а з ним і кафедри економічного профілю, було евакуйовано до м. Харкова, що, природно, супроводжувалося порушенням дослідницького й освітнього процесу, значними втратами методичного матеріалу, підручників і наукових праць, а також розривом зв’язків із практикою та іншими науково-освітніми центрами. Розвиток економічної науки й освіти в Університеті у цей кризовий період був хоча й утруднений, але не припинявся. Важлива роль у цьому належить відомому організатору науки та освіти професору О.О. Алову, який із 1900 по 1938 рік працював, а в 1915–1922 роках очолював евакуйований інститут. Хоча він не був економістом, але добре розумів важливість розвитку економічної науки й освіти в інституті та пропагував його історію [1].

У важкий період світової війни, революції і громадянської війни завдяки зусиллям керівництва й персоналу діяльність евакуйованого інституту, зокрема, його економічної науки та освіти, не припинялася. У 1915 році відбувся випуск студентів. У цей час тут працював професор О.М. Челінцев, видатний економіст-аграрник, статистик-експериментатор, фахівець з економіки селянського господарства і з проблем сільськогосподарського районування. Він розробив наукові основи організації сімейно-трудового селянського господарства у взаємозв’язку з проблемами районування та від-

повідною розбудовою селянської кооперації в Україні, визначив завдання споживої, кредитної й інших видів сільськогосподарської кооперації, роль її спеціалізації за галузями сільського господарства. Професор О.М. Челінцев також досліджував зональні особливості рільництва та тваринництва, землекористування й можливі напрями інтенсифікації сільського господарства. Ще у 1904 році заснував організаційно-виробничу школу, яка у 20-х роках ХХ ст. одержала нову назву – «школа Чайнова». Найважливіші праці О.М. Челінцева присвячені теоретичним основам організації селянського господарства і розвитку сільськогосподарської кооперації [13]. Лісівники теж вносили вклад у розвиток економічної науки й освіти. Видатний учений-лісівник, професор О.Г. Марченко у 1920 році вперше в історії лісгосподарських вищих навчальних закладів запровадив практику викладання курсу політичної економії та організації лісового господарства, а професор О.М. Колесніков, який вивчав лісову справу й шляхи її відродження, очолив кафедру лісового господарства і лісової статистики [14].

Третій (радянський) період розвитку Університету розпочався після створення на основі Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва у м. Харкові (на правах евакуйованого) Харківського інституту сільського господарства і лісівництва (1921–1930 рр.), завданнями якого були, зокрема, перепідготовка червоноармійців для потреб агросфери, дослідження економіки селянських господарств та підготовка економічних кадрів. У цей період у державі переважали приватні одноосібні селянські господарства, проте активно створювалися сільськогосподарські комуні, комітети безземельних селян, колективні господарські товариства, державні й інші підприємства на експропрійованих земельних ділянках. Почалося створення інфраструктури сільського господарства, зокрема машинно-тракторних станцій і машинобудівних заводів. Діяльність інституту та розвиток економічних досліджень і освіти в ньому в цей період були нестабільними, особливо через репресії. Проте завдяки проведенню нової економічної політики СРСР

економічна наука, зокрема й інституту, вишла із стану постреволюційної продрозверсткової розгубленості. Зріс попит на економічну науку та освіту. Певний час кафедрою економіки і організації сільського господарства керував академік, перший віцепрезидент Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, професор А.М. Сліпанський – автор підручника з предмета й методу сільськогосподарської економіки [15], який одночасно був заступником директора Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства.

З огляду на значимість економічної науки й освіти в 1928 році ректором Харківського інституту сільського господарства і лісівництва було призначено відомого економіста Л.М. Клецького (1928–1929 рр.). Він із 1928 по 1959 рік очолював кафедру економіки та організації сільського господарства. Його наукові інтереси поширювалися на питання економіки й організації сільського господарства, проблеми рентабельності та госпрозрахунку, систему ведення й організації спеціалізованих господарств і шляхи удосконалення організації оплати праці в сільськогосподарських підприємствах. Він обґрунтовував доцільність рівномірного розміщення переробної промисловості по території України та наближення її до сировинних зон. Підготував перший у країні підручник з економіки соціалістичного сільського господарства [16]. Його важливою ректорською заслугою є створення в Україні першого в системі вищих навчальних закладів аграрного спрямування економічного факультету, що відбулося у 1929 році в результаті злиття Харківського інституту сільського господарства і лісівництва з Інженерно-економічним інститутом.

У 1930–1934 роках була спроба реорганізувати Університет у Харківський інститут зернового господарства як вузькоспеціалізований під потреби великих зернорадгоспів, на створення яких влада взяла курс. Для їх формування й розвитку необхідні були, зокрема, кваліфіковані фахівці з питань економіки, організації управління та планування господарської діяльності. Проте ця спроба виявилася невдалою, тому було створено

Харківський сільськогосподарський інститут (далі ХСГІ) (1934–1946 рр.), основними завданнями якого у сфері економіки були наукове і кадрове забезпечення новостворених колективних сільськогосподарських підприємств та їх інфраструктури. У зв'язку із зазначеним економічні дослідження й освіта в інституті виділилися в самостійні напрями. У 1932 році функціонували кафедри економіки та соціалістичної реконструкції, організації соціалістичного зернового виробництва і політичної економії. Проте вже у 1933 році створюється єдина кафедра економічного профілю – економіки і організації сільського господарства. На початок 1934 року у складі ХСГІ було три факультети, в тому числі економічний із двома відділеннями.

Із становленням системи колективних та державних сільськогосподарських підприємств посилилася кількість запитів на наукові дослідження. У 1939 році колектив ХСГІ працював над 76 темами, зокрема з організації приміського господарства для забезпечення жителів м. Харкова овочевою й молочною продукцією (Клецький Л.М. і Бутко С.Д.). Збільшилися замовлення на підготовку фахівців. У 1940/1941 навчальному році в інституті навчалося 466 студентів, із них 70, або 15%, на економічному факультеті. Значно зросли обсяги підготовки наукових кадрів. На 20 кафедрах інституту в передвоєнний період навчалося 50 аспірантів.

Із початком війни економічний факультет ХСГІ включився у заходи оборонного характеру. Було створено окремий піхотний винищувальний батальйон народного ополчення, у складі якого був окремий загін доцентів та аспірантів-економістів під командуванням професора Л. М. Клецького і доцента Г.Д. Дахнюка. Потім інститут, зокрема економічний факультет, було евакуйовано до узбецького міста Катта-Курган Самаркандської області.

У м. Катта-Курган ХСГІ (на правах евакуйованого) в 1941–1944 роках займався підготовкою кадрів та науковими розробками для потреб Узбекистану, зокрема його сільського господарства і сільських територій. Завершено навчання й випущено 12 агрономів-економістів. За дорученням урядових

структур професор Л.М. Клецький і О.М. Можейко провели обстеження економіки Нарпайського району Самаркандської області й розробили перспективний план його розвитку.

Після повернення з евакуації ХСГІ та його економічна наука й освіта одержали новий поштовх у розвитку. У зв'язку із 100-річчям від дня народження В.В. Докучаєва ХСГІ було присвоєно його ім'я. Кількість факультетів із трьох збільшилася до шести. Крім економічного та лісового факультетів розвиток економічної науки й освіти розпочато на землевпорядному факультеті. У 1946 році створено кафедру землевпорядного проектування і планування сільськогосподарських населених місць, завідувачем якого було призначено доктора економічних наук, професора П.М. Першина, з 1947 року дійсного члена АН УРСР. У 1948–1950 роках очолював Інститут економіки АН УРСР. Ім'я П.М. Першина назавжди увійшло в історію Ради з вивчення продуктивних сил України. Він досліджував економічні проблеми землевпорядкування, зокрема підвищення родючості земель й удосконалення районного планування. Під його керівництвом сформувалася плеяда відомих учених-економістів, які прославили українську науку. Зокрема, це академіки І.І. Лукінов і М.М. Паламарчук, член-кореспондент ВАСГНІЛ О.О. Сторожук, доктори економічних наук П.Ф. Веденічев та І.К. Бондар. У 1948 році сформовано кафедру економіки і організації сільськогосподарського виробництва та кафедру статистики й бухгалтерського обліку.

У повоєнний час ХСГІ імені В.В. Докучаєва (1946–1991 рр.) перетворився в потужний науково-дослідний і навчальний комплекс, став одним із кращих вузів колишнього СРСР, зокрема й з економічних досліджень і освіти. У період ліквідації засад сталінізму та переходу до економічних методів управління економікою до економічного блоку ХСГІ масово влилися молоді науковці, які на довгі роки забезпечували високу якість наукових досліджень і навчального процесу. Співробітники інституту виконували економічні дослідження державного значення. Наприклад, у зв'язку з будів-

ництвом Каховської ГЕС професор С.Д. Бутко із групою колег обґрунтував економічну доцільність обвалування 80 тис. га плавнів, що дало змогу уникнути їх затоплення.

Економічна реформа у сільському господарстві, яка почалася в 1965 році, зумовила потребу в освоєнні економічних методів господарювання на селі. Економічна наука й освіта ХСГІ ім. В.В. Докучаєва не лише була готова до цих змін, а знаходилася в авангарді їх учасників як у регіоні, так і в колишньому Радянському Союзі.

Випускники економічного факультету ХСГІ займали перші місця в міжвузівських рейтингах, вони одержували такі знання та їх практичну перевірку, які давали змогу успішно працювати у сільськогосподарському виробництві, управлінні ним, а також у самій науці й освіті. У ХСГІ успішно використовувалися надбання та досвід маримонтського і ново-олександрійського інститутів, тут одержала глибокі базові знання ціла армія висококваліфікованих економістів-аграрників.

У 50–60-ті роки минулого сторіччя в ХСГІ імені В.В. Докучаєва було сформовано наукові школи доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента ВАСГНІЛ Л.М. Клецького (економіка й організація сільськогосподарського виробництва), доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента ВАСГНІЛ К.Г. Телешека (економіка сільського господарства) і кандидата економічних наук, професора О.Ф. Галкіна (статистика). Вчені з цих шкіл, що взаємодіяли, утворили потужну Харківську школу економістів-аграрників. Наукові погляди її представників відомі далеко за межами регіону. До цієї школи, зокрема, належать професори й доктори економічних наук: Л.М. Анічин, В.Є. Антипенський, Л.О. Антоненко, М.О. Беседін, І.М. Брюховецький, А.П. Вервейко, О.Ф. Галкін, В.К. Горкавий, Г.І. Горохов, Д.С. Добряк, В.О. Кірсанов, О.Т. Лозовий, А.В. Македонський, В.П. Мартянов, В.О. Муковоз, М.Ф. Огійчук, Ю.А. Полтавський, М.Ф. Соловйов, І.М. Статівка, С.І. Черняєв, В.Й. Шиян та їхні учні.

У наступні 70–90-ті роки ХХ ст. економічний факультет ХСГІ вніс значний вклад у формування економічних відносин в аграрній сфері України, ряду країн СНД, Польщі й інших держав. Наукові школи ХСГІ імені В.В. Докучаєва поповнилися новими талановитими дослідниками і розвинулися за напрямками досліджень. Сформовано кафедри менеджменту організацій (1986 р.) та економічної кібернетики (1989 р.). У зв'язку із створенням Сумського філіалу ХСГІ імені В.В. Докучаєва, а потім і самостійного аграрного університету на базі Харківської школи економістів-аграрників виникла нова наукова школа, до якої належать І.М. Брюховецький, Л.І. Михайлова, М.Г. Михайлов, Н.І. Строченко, інші вчені та їхні учні.

За час останнього – четвертого (українського) періоду розвитку Університету відбулися кардинальні зміни у науковій і освітній діяльності. В 1991 році його було реорганізовано у державний університет, а в 2002-му присвоєно статус національного. У цей період Університет очолювали ректори Г.Ф. Наумов (1969–1993 рр.), М.І. Лактіонов (1993–1996 рр.), М.Д. Євтушенко (1996–2007 рр.), С.Ю. Булигін (2007–2009 рр.), В.І. Пастухов (2009 р.) та В.К. Пузік (з 2009 р. і до цього часу).

Економічний факультет постійно займав важливе місце в розвитку науки й освіти Університету. Деканами факультету в різні роки були: доцент В.К. Ключников (1933–1935), доцент Ф.Ф. Абрамов (1935–1952), професор К.Є. Канський (1952–1953), доцент С.І. Черняєв (1953–1960), професор О.І. Здоровцов (1960–1963), доцент І.М. Яковчик (1963–1965), доцент І.К. Щербаха (1965–1970), професор Л.М. Анічин (1970–1977), професор І.М. Брюховецький (1977), професор В.Й. Шиян (1977–1982), доцент Г.І. Войчук (1982–1984), доцент В.О. Сивоконь (1984–1987), професор М.Ф. Огійчук (1987–2002), професор О.В. Ульяновченко (2002–2005).

Суспільні перетворення викликали не лише кадрові зміни в Університеті, а й переорієнтацію його економічного блоку на наукове і кадрове забезпечення розв'язання

проблем реформування аграрної галузі, формування ринкових засад функціонування національної економіки та економіки регіону й забезпечення ефективної діяльності суб'єктів господарювання в ринкових умовах, посилення економічної проблематики в наукових дослідженнях і навчальному процесі, поступову зміну структури джерел фінансування в напрямі збільшення частки надходжень коштів від економічних досліджень, освоєння нових освітніх спеціальностей та навчальних дисциплін економічного профілю. На базі економічного факультету в 2005 році утворено два факультети – менеджменту й економіки та обліку і фінансів. Декани факультетів: менеджменту та економіки – професор О.І. Гуторов (2005–2008 рр.), доцент Р.М. Шелудько (2008–2013 рр.), а з 2013 року – доцент Ю.Л. Філімонов; обліку і фінансів – доцент К.І. Посилаєва (2005–2008 рр.), доцент С.І. Панченко (2009–2010 рр.), доцент І.М. Сафронська (2010 р.–2016 рр.), а з середини 2016-го виконуючий обов'язки Ю.С. Пеняк.

В існуючих підрозділах у 1997 році сформовано кафедри виробничого менеджменту та агробізнесу, бухгалтерського обліку й аудиту, а також створено нову кафедру фінансів.

Нині економічну науку та освіту в ХНАУ імені В.В. Докучаєва розвивають працівники кафедр: на факультеті менеджменту й економіки – маркетингу, підприємництва та організації виробництва (завідувач – професор, член-кореспондент НААН Ульяновченко О.В.), економічної кібернетики (завідувач – доцент Бутенко Т.А.), економіки підприємства (завідувач – професор Олійник Т.І.), менеджменту організацій (завідувач – професор Гуторов О.І.); на факультеті обліку і фінансів – бухгалтерського обліку й аудиту (завідувач – професор Огігчук М.Ф.), статистики та економічного аналізу (завідувач – професор Горкавий В.К.), фінансів (завідувач – професор Олійник О.В.), економічної теорії (завідувач – професор Пасемко Г.П.). Найбільший внесок у підготовку кадрів вищої кваліфікації зробили професори О.І. Гуторов, О.В. Ульяновченко, М.Ф. Огігчук, О.В. Олійник, Т.І. Олійник, М.Ф. Соло-

вйов, В.Й. Шиян, А.В. Македонський і доценти А.В. Токар, В.О. Муковоз, Р.М. Шелудько.

Випускники економічного факультету Університету відіграли значну роль в організації розвитку економічної науки в інших наукових установах (Ванін Д.Ю., Зубрич І.О., Лукінов І.І., Онищенко О.М.) та закладах освіти (Амбросов В.Я., Брюховецький І.М., Варченко О.М., Здоровцов О.І., Маренич Т.Г., Антоненко Л.О., Наумов Ю.Ф., Михайлова Л.І.), а також у формуванні законодавчих засад розвитку економіки України (депутати Верховної Ради України Ганжа М.О., Стариченко О.Г. і Слаута В.А.) та діяльності органів державного управління (Білокудря В.М., Верещак О.І., Гревцов В.Д., Калашніков М.Ф., Лобас С.В., Пазій І.П.).

Випускники Харківського національного університету склали потужний загін науковців – дослідників, які в різні роки здійснювали дослідження в ННЦ "Інститут аграрної економіки". Це: академіки НАНУ І.І. Лукінов і О.М. Онищенко; член – кореспондент НААН В.Я. Амбросов; доктори економічних наук О.М. Варченко, М.В. Калінчик, Ю.С. Коваленко, В.І. Криворучко, І.Х. Степаненко; кандидати економічних наук Л.М. Бердник, М.І. Бур'ян, Ю.С. Воскобійник, Є.М. Гордіївська, А.О. Гуторов, З.П. Кірпаль, М.І. Кісіль, Г.І. Лисогор, Б.В. Мироненко, В.Ф. Плішко, М.Є. Романенко, М.А. Ткачук та інші [18]. Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва є активним учасником Всеукраїнського конгресу вчених економістів–аграрників, що функціонує на базі ННЦ "Інститут аграрної економіки".

Нині Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва зустрічає свій 200-річний ювілей багатою, унікальною і славною історією розвитку науки й освіти, в якій економічна складова займає одне з чільних місць і створює міцну основу для подальшого розвитку.

Висновки. 1. Виникнення й розвиток наукових та освітніх центрів зумовлюється об'єктивними потребами суспільства. Такі центри в аграрній сфері значною мірою фор-

муються у вигляді університетів, які мають тривалі в історичному періоді життєві цикли. Зі зміною суспільних систем потреба в університетах зберігається, змінюються лише теоретичні погляди на економічні процеси, тому життєві цикли університетів складаються з періодів, у межах яких функціонували конкретні суспільні системи.

2. У розвитку досліджуваного Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва доцільно вирізняти маримонтський, ново-олександрійський, радянський і український періоди.

3. Закономірностями розвитку науки й освіти аграрного університету є постійна наявність і важлива роль їх економічної

складової, охоплення в дослідженнях та навчальному процесі усіх найважливіших для економічного розвитку конкретного суспільства аспектів, посилення значення економічних аспектів у діяльності університету в процесі історичного розвитку й у періоди революцій, воєн та інших суспільних криз, постійна спрямованість університету на наукове й освітнє забезпечення розв'язання актуальних економічних проблем розвитку сільського господарства і лісівництва в конкретних умовах, участь ректорів університетів у розв'язанні проблем економічної науки та освіти, нерідко й за результатами особистих наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Алов А.А. К истории Института сельского хозяйства и лесоводства в Новой Александрии / А.А. Алов // Записки Ново-Александрийского института сельского хозяйства и лесоводства. – СПб., 1913. – Т. 22. – Вып. 5. – С. 52-56.
2. 150 лет Харьковскому ордену Трудового Красного Знамени сельскохозяйственному институту имени В.В. Докучаева (1816–1966); под ред. А.М. Гринченко. – К.: Урожай, 1966. – 172 с.
3. Харьковский орден Трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт имени В.В. Докучаева: очерки истории / И.Д. Фурсенко. – К.: Урожай, 1968. – 168 с.
4. Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва. 1816–2006: нарис / [Китичок Р.І., Голікова О.М., Грищенко З.І. та ін.]; за заг. ред. М.Д. Євтушенка. – Х.: ХНАУ, 2006. – 368 с.
5. Історія Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва / [Голікова О.М., Кравцов А.І., Китичок Р.І. та ін.]. – Х.: ХНАУ, 2011. – 544 с.
6. Євтушенко М.Д. Місце і роль Харківського державного аграрного університету в розвитку аграрної науки та підготовці кадрів економічного профілю / М.Д. Євтушенко // Вісн. ХДАУ. – 2001. – № 5. – С. 3–12.
7. Кісіль М.І. Всесвітньовідомому осередку аграрної освіти та науки 195 років / М.І. Кісіль // Економіка АПК. – 2011. – №11. – С. 169–171.
8. Skarbek F.F. Ogólne zasady nauki gospodarstwa narodowego, czyli, Czysta teoria ekonomii politycznej / F.F. Skarbek. – Kraków: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1955. – 532 s.
9. Oczapowski M. Gospodarstwo wiejskie: wr 12 tomach / M. Oczapowski. – Warszawa, 1835-1856. – Tom XI. Nauka ekonomii czyli zarządu gospodarstwa. – 1856. – 383 s.
10. Антонович А.Я. Основания политической экономии: пособие для курса, читаемого в Ин-те Сельского Хозяйства и Лесоводства Новой Александрии / А. Антонович. – Варшава: Тип. К. Ковалевского, 1879. – Вып. 1. – 136 с.
11. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – Соч. Т.1. / А. Смит. – М.: Прогресс, 1997. – 360 с.
12. Скворцовъ А.И. Основания политической экономии / А.И. Скворцовъ. – СПб.: Изд. О.Н. Поповой; тип. И. Гольдберга, 1898. – 434 с.; Основы экономики земледелия: в 2 ч. / А.И. Скворцовъ. – СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1900-1903. – Ч. 1.: Учение о факторахъ земледельческаго хазяйства. – 1900. – 447 с.; Экономическіе этюды. I. Экономическія причины голодовокъ в Россіи и меры къ ихъ устраниенію / А.И. Скворцовъ. – СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1894. – 186 с.
13. Челинцевъ А.Н. Теоретическія основанія организаціи крестьянскаго хозяйства / А.Н. Челинцевъ. – Харьков: Агрономія, 1919. – 178 с.; О строительстве с.-х. коопераціи / А.Н. Челинцевъ. – Х.: Харьк. общество сель.-хоз. Отд. Организаціи хоз., 1919. – 56 с.
14. Колесніков О.І. Лісова справа в народному господарстві і шляхи її відродження на Україні / О.І. Колесніков // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 1–32.
15. Сліпанський А.М. Предмет та метод сільськогосподарської економіки / А.М. Сліпанський. – Х., 1929. – 76 с.
16. Клецький Л. М. Економіка соціалістичного сільського господарства / Л.М. Клецький. – Х.: Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1957. – 352 с.
17. Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”: роки і люди: Ювілейне видання, присвячене 50-річчю наук.-дослід. установи: У 2-х ч. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2006. – Ч. 1. – 486 с.; Ч. 2. – 506 с.
18. Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://knau.kharkov.ua>. – Назва з тит. екрана.

Стаття надійшла до редакції 09.08.2016 р.

* * *

Еволюція теоретичних уявлень про баланс як основну форму фінансової звітності

Постановка проблеми. Фінансова звітність для зовнішніх заінтересованих користувачів (інвесторів, кредиторів, фінансових аналітиків, громадських організацій тощо) – це практично єдине джерело інформації про стан і діяльність підприємства. У теоретичній площині її розвиток багато в чому визначається спрямованістю економічних теорій, які описують, пояснюють та прогнозують еволюцію суспільно-економічних відносин. Разом із тим бухгалтерський облік як наука (зародження якої датують ХІХ ст.) теж впливає на формування сучасної фінансової звітності, концепції її побудови й представлення. Цей вплив проявляється, наприклад, через балансові теорії.

Теорії балансу, з одного боку, є невід’ємною складовою теорії бухгалтерського обліку, а з іншого – самостійними науковими течіями, які визначають і трактують мету, порядок та принципи формування й розвитку балансу. Бухгалтерський баланс уже впродовж тривалого часу був і залишається ключовим компонентом фінансової звітності. При цьому в балансових теоріях він розглядається не як табличний спосіб подання узагальненої інформації чи стандартизована форма представлення сальдо згрупованих за статтями рахунків, а як модель, здатна охарактеризувати стан господарюючого суб’єкта за рядом показників.

Таким чином, баланс (звіт про фінансовий стан), на відміну від решти нині чинних форм фінансової звітності, має теоретичну платформу, а отже, його структура (розділи

активу й пасиву), перелік статей (основних і додаткових), порядок обчислення розрахункових показників вибудовано на науковій основі. Теорії балансу вивчаються при викладанні магістерських програм у переважній більшості вищих навчальних закладів різних профільних напрямів. Проте донині їхні постулати не мають однозначного сприйняття й викликають протиріччя, зокрема, у вітчизняних методологів бухгалтерського обліку. Це пов’язано з надто кардинальними поглядами представників кожної з теорій та їх суттєвим впливом на остаточний варіант представлення зведених облікових даних у балансі відповідної господарської одиниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання еволюції балансу як форми фінансової звітності розглядаються багатьма вченими впродовж кількох століть. Це унеможливило існування єдиного погляду щодо його структури, порядку розміщення й способу узагальнення статей тощо та породжує нові дискусії і течії в балансознавстві.

У переважній більшості наукових джерел [1, 3, 6] розглядаються лише дві балансові теорії: статична й динамічна. Проте детальніший аналіз показує, що такий поділ не є вичерпним. Так, окремі вчені виділяють також органічну та еволюційно-адаптивну балансові теорії [2, 4, 7]. Відсутність серед науковців одностайної думки щодо кількості теорій балансу, причин їх виникнення й природи впливу на сучасну фінансову звітність породжує необхідність дослідження розвитку теоретичних уявлень про баланс і його призначення.

* Науковий керівник – В.М. Жук, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН.

© В.В. Кебко, 2016

Мета статті – розкрити еволюцію теоретичних уявлень про мету та структуру (компонентну наповненість) балансу як основної форми фінансової звітності.

Виклад основних результатів дослідження. Балансові теорії бухгалтерського обліку сформувалися у другій половині XIX ст. [5, с. 17]. Їхнє виникнення було зумовлено відведенням балансу ролі головної облікової концепції. Погляди вчених, яких зараховують до тієї чи іншої течії з вивчення природи бухгалтерського балансу, суттєво різняться залежно від того, прибічниками якої вони є. Разом із тим існування значних відмінностей між різними балансовими теоріями не виключає наявності спільних рис.

Так, представники балансових теорій отожднювали бухгалтерський облік з окремою галуззю математики. Обґрунтуванням цьому було те, що облік оперує цифрами, які не завжди є конкретними й досить часто мають абстрактний характер. При цьому особливе місце відводилося обліковим процедурам, які через сувору формалізацію здатні були перетворити облік на математичну мову господарської діяльності підприємства.

Документи і реєстри, які опрацьовувалися працівниками бухгалтерських служб, визначали суть обліку. Таке трактування дало змогу вченим-дослідникам балансу зробити внесок у розвиток інформаційних технологій, відійти від хронологічної реєстрації фактів господарського життя у журналах, удосконалити план рахунків тощо.

У балансових теоріях значна увага сконцентрована на процедурному аспекті бухгалтерського обліку. Так, професор Я.В. Соколов, описуючи німецьку школу бухгалтерського обліку XIX-XX ст., зазначав, що в той час було характерним поділ обліку на дві складові: виробничу й торговельну [9, с. 93]. При цьому ці дві складові вважалися абсолютно незалежними одна від одної, хоча й взаємодоповнюючими.

У переважній більшості наукових джерел розглядаються лише дві балансові теорії: статична й динамічна. Проте детальніший аналіз показує, що такий поділ не є вичерпним. Окремі вчені виділяють органічну, еволюційно-адаптивну та економетричну балансові теорії.

Основоположниками теорії статичного балансу вважаються І. Шер, М. Берлінер, Г. Бідерманн, В. Ле Кутр, Г. Сімон, Т. Хольцер й ін. Вони, пояснюючи мету складання балансу, виходили з необхідності попередження ймовірного банкрутства підприємства, зумовленого одночасним зверненням кредиторів із вимогою погашення боргових зобов'язань [2, с. 46-47]. Для цього в облікову систему вводилася обов'язкова періодична інвентаризація майна та його переоцінка за поточними ринковими цінами.

Статична інтерпретація балансу передбачає максимальне задоволення потреб кредиторів. При цьому актив відображає майно, яким володіє підприємство і яке може бути використане для погашення його боргових зобов'язань, тоді як пасив є віддзеркаленням таких боргів [5]. Наприклад, розділ «Власний капітал» сучасного Звіту про фінансовий стан прихильниками даної теорії інтерпретувалася як борг підприємства перед власниками. Баланс поділявся на дві частини: майно і капітал. Оскільки фінансовому результату діяльності підприємства відводилася другорядна роль, сучасний рахунок 44 «Нерозподілені прибутки (непокриті збитки)» трактували як субрахунок до рахунка «Капітал».

Такий підхід до структурної побудови балансу зумовив відповідні зміни в обліковій методології, а саме:

критеріях віднесення об'єкта обліку до активу (пасиву). До активу балансу зараховувалося лише майно, яке є власністю підприємства й може бути реалізоване. Кошти господарюючого суб'єкта, спрямовані не на придбання потенційного збутового майна, визнавалися його збитками;

послідовності розміщення статей у балансі. Оскільки будь-яке майно підприємства розглядалося з погляду його потенційної швидкості переведення в грошовий еквівалент, то всі статті балансу групувалися за ступенем зростання ліквідності;

підборі методів оцінки. Орієнтація статичної теорії на задоволення боргових вимог зумовила застосування в обліку оцінки за цінами можливого продажу, що призвело до застосування такого підходу, як переоцінка;

визначенні фінансового результату діяльності. Діяльність суб'єкта господарювання вважалася прибутковою, якщо вартість чистого майна (різниця між вартістю майна та розміром зобов'язань перед контрагентами) на кінець звітної періоду перевищувала його вартість на початок звітної періоду. При цьому наголошувалося на тому, що реальний фінансовий результат функціонування підприємства можна визначити лише за умови повного припинення його діяльності (ліквідації).

Е. Вальбах, Е. Косіоль, В. Рігер, О. Рудановський, Г. Шеффлер, О. Шмаленбах й ін. є представниками динамічної інтерпретації сутності балансу. В основі їхніх ідей лежить бачення активу балансу як витрат, які ще не стали доходами, а пасиву – як доходів, які з часом мають трансформуватися у витрати [6, с. 14]. Теорія динамічного балансу місію складання балансу вбачає у задоволенні потреб та інтересів власників бізнесу, які полягають в одержанні інформації про фінансові результати діяльності господарюючого суб'єкта [1]. Тому елементи активу й пасиву розглядаються як окремі стадії руху витрат і доходів підприємства.

О. Шмаленбах був переконаний, що динамічний баланс – це «співвідношення активного та пасивного резерву сил, показуючи фінансові результати з урахуванням тимчасових відносин між матеріальними і фінансовими оборотами» [3, с. 63]. При цьому баланс мав ілюструвати переміщення господарських засобів та джерел їх утворення (тобто динаміку господарського процесу). Це в свою чергу зумовлювало розробку класифікації рахунків бухгалтерського обліку, виходячи з стадій руху капіталу. Останніми є такі: грошові кошти → сировина, матеріали, обладнання → виробничий процес → готова продукція, товар → грошові кошти, дебіторська заборгованість.

Динамічний баланс формується на основі первинних документів, в яких зафіксовано факти господарського життя, виражені в грошовій оцінці. Такий баланс вважався правдивим, оскільки ґрунтувався на вартісних, документально зафіксованих показниках, тоді як переоцінка його статей вносила елемент суб'єктивізму, обману й викрив-

лення у визначенні ефективності функціонування підприємства.

Виходячи з вищенаведеного, в балансі має відобразитися: капітал лише в сумі фактичних внесків власників (засновників), а не в повному номінальному розмірі; майно, власність на яке набувається через понесення грошових витрат, а не через безоплатне одержання. Для одержання доходів підприємству потрібно понести витрати капіталу (витрачати оборотні активи, нараховувати амортизацію тощо). Під кредиторською заборгованістю прихильники динамічної концепції балансу розуміють очікуваний відплив активів, який втілюється у русі коштів.

Динамічна інтерпретація структури, змісту та призначення балансу також привнесла ряд новацій у методологію бухгалтерського обліку, які стосувалися:

критеріїв визнання активу. Активом може бути визнаний лише той об'єкт, одержання якого супроводжувалося понесенням грошових витрат (незалежно від форми контролю над ним). Наприклад, безоплатно одержане майно не може бути відображене в балансі, оскільки підприємство не здійснило жодних витрат, щоб стати його власником. Актив демонструє куди вкладаються кошти для одержання прибутку;

послідовності розміщення статей у балансі. Елементи активу балансу групуються, виходячи з терміну окупності понесених для їх одержання витрат (оборотні й необоротні);

підходу до оцінки. Щоб власник мав змогу визначити фінансовий результат діяльності підприємства чи окремої господарської операції, майно підлягало оцінці за собівартістю (фактично понесеними витратами). Переоцінка в обліку не допускалася, щоб уникнути викривлення в обчисленні прибутку (збитку);

визначення фінансового результату діяльності. Фінансові результати обчислюються за періодами на основі зіставлення доходів із витратами, які супроводжували їх одержання. Рахунок «Прибутки та збитки» – аналог сучасного рахунка 44 «Нерозподілені прибутки (непокриті збитки)» виконує визначальну роль, оскільки всі облікові записи здійснюються лише для правильного визначення фінансового результату. Чистий при-

буток/збиток дорівнює зміні власного капіталу, вкладеного в підприємство.

Компромiсом між статичною й динамічною інтерпретаціями балансу, що поєднує їхні ідеї та намагається розв'язати проблему методологічного дуалізму в бухгалтерському обліку, зокрема в оцінці активів, вважають органічну балансову теорію. Свою назву дана теорія балансу одержала завдяки трактуванню підприємства як живого організму (клітини) [10, с. 317], який функціонує в ринковому середовищі. Її засновником вважається німецький учений Фріц Шмідт [8]. Його погляди і напрацювання розвивали А. Гудекен, Дж. С. Бонб्राйт, Ж.Б. Дюмарше, Т. Лімперг, А. Мокстер, Г.В. Свіней та ін.

Ф. Шмідт дотримувався думки, що через швидкість втрачання інформацією своєї актуальності користувачі звітності (насамперед управлінський персонал) потребують щоденних балансів. Така характеристика притаманна обліковим даним через їх вираження у грошовому вимірнику, який швидко змінює свою купівельну спроможність.

Як зазначає професор М.Л. П'ятов, аналізуючи органічну інтерпретацію балансу, «грошова оцінка може повністю відповідати дійсності тільки в одному випадку, коли мова йде власне про гроші. Всі інші ситуації – це лише спроба охарактеризувати економічні блага або джерела їх формування за допомогою їх оцінки в грошах – не менше, але й не більше того» [8, с. 38]. У зв'язку з цим основним завданням органічного балансу є ліквідація нестійкості грошового вимірника, що зумовило надання натуральному вимірникові першочергового значення.

В органічній теорії балансу вперше було розкрито відмінності між визначенням фінансового результату за динамічною і статичною концепціями. Наприклад, динамічний баланс давав уявлення про фактичний прибуток/збиток на основі порівняння доходу з обороту й понесеними витратами на відновлення капіталу, тоді як статичний – про уявний (умовний, фіктивний, абстрактний) фінансовий результат як різницю між початковою та відновною вартостями майна підприємства (прибуток від переоцінки активів). При цьому в балансі, на думку Ф. Шмідта,

необхідно відображати обидва види фінансового результату – фактичний і фіктивний.

Активи в бухгалтерському обліку відповідно до поглядів представників органічної теорії балансу слід оцінювати не за собівартістю й не за поточними цінами, а за репродуктивною вартістю. Під останньою розуміли суму коштів, яку потрібно було витратити підприємству для придбання ідентичного активу на відповідну дату.

Такий вид оцінки не уможлилював достовірно визначити платоспроможність господарюючого суб'єкта та величину одержаного доходу від відчуження даного активу, але фіксував розмір доходу від володіння ним. Описане трактування доводить про необхідність використання в обліку рахунків, які б відображали суми сформованих у підприємстві резервів.

Останнім часом спостерігаються активні спроби доповнити традиційну систему бухгалтерського обліку новими об'єктами, інструментами, методами пізнання тощо. До теоретичних складових таких намагань відносять також еволюційно-адаптивну теорію балансу. Вона характеризується вивченням, розробкою й інтерпретацією похідних (трансформованих) балансів. Під похідними балансними звітами розуміють баланси, сформовані на основі нетрадиційних підходів до формування та узагальнення облікової інформації. Такі звіти формуються, як правило, для задоволення потреб управлінського персоналу підприємства і його власників. Розрізняють такі види похідних балансів, як актуарні, імунизацийні, синергетичні, стратегічні, мережеві, віртуальні, фрактальні, хеджовані, дисконтовані, нульові тощо [4, с. 33].

Еволюційно-адаптивна теорія балансу зародилася, як і решта вищеописаних, у Німеччині. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. вважається періодом її найбільшого поширення. До представників даної теорії належать такі вчені: І.М. Багата, Й. Бетге, Д. Блекуелл, Н.А. Бреславцева, Д.В. Курсєєв, В.І. Ткач, Г. Хірш, А.С. Чешев та ін.

Для еволюційно-адаптивної балансової теорії характерним є пристосування елементного складу методу бухгалтерського обліку до випереджального відображення господарських операцій, імовірних їхніх наслід-

ків, ризиків тощо для прийняття управлінських рішень. При цьому інформація, яка є вихідною, має бути достовірною й верифікованою, незалежно від обраної облікової методології.

Еволюційно-адаптивну теорію балансу покладено в основу креативного обліку, заснованого на творчості бухгалтера, його професійному судженні та знаннях із суміжних галузей (зокрема, фінансового аналізу). Баланс, який ґрунтується на еволюційно-адаптивних засадах, націлений на ілюстрацію майбутніх можливих змін і їхнього впливу на структуру активів, капіталу й зобов'язань. Він використовується для оцінки ефективності інвестиційної політики, обраної стратегії розвитку підприємства, якості прийняття певних бізнес-рішень тощо. Таким чином, похідний балансовий звіт може відображати лише нинішній або майбутній фінансовий стан підприємства. В основу його складання покладено принцип гіпотетичної реалізації.

Для заповнення нетрадиційної форми подання облікових даних традиційна інформація з бухгалтерського обліку підлягає трансформації, напрямок якої задається кінцевою метою формування балансу. Тобто дані, перенесені з первинних документів до системи фінансового обліку, піддаються коригуванню та уточненню, що супроводжується формуванням додаткових бухгалтерських проведень.

При цьому складання похідних балансових звітів неможливе без переоцінки активів і пасивів підприємства з метою визначення їхньої реальної вартості. Для підприємств, акції яких знаходяться у публічному доступі, оцінка провадиться на основі біржових цін, тоді як для інших суб'єктів господарювання використовують ринкові ціни.

Таким чином, еволюційно-адаптивна теорія балансу концентрується на визначенні ринкової вартості підприємства, окремих його активів чи пасивів на різних етапах розвитку, націлена на майбутнє й містить низку елементів, притаманних фінансовому аналізу, плануванню, прогнозуванню тощо.

Вищеописані результати аналізу показують, що сучасний баланс ґрунтується на теоретико-методологічних засадах, утворених

поєднанням ідей різних балансових теорій. Це породжує ряд методологічних проблем (невідповідностей) формування балансу, оскільки чинна форма Звіту про фінансовий стан, переслідуючи низку різнонаправлених цілей, ставить під сумнів достовірність наведених у ній даних.

Так, статична балансова теорія, розглядаючи баланс як засіб задоволення інформаційних потреб кредиторів, метою його складання визнає оцінку платоспроможності, динамічна – визначення достовірного фінансового результату діяльності, органічна – надання інформації про реальну вартість активів та прибуток/збиток, еволюційно-адаптивна – формування уявлень про вартість компанії, її активів і пасивів, результати функціонування у майбутньому.

Різні цілі узагальненого представлення даних бухгалтерського обліку у балансовому звіті породжують варіації в його методології. Нині ці альтернативні варіанти облікової методології, поєднуючись, лягли в основу сучасного Балансу. Наприклад, враховуючи ідеї динамічної теорії балансу, в обліку закріплено принцип історичної (фактичної) собівартості, а активи ранжуються на оборотні й необоротні. Під впливом статичної концепції в обліку допускається переоцінка основних засобів, а майно підприємства визнається активом тільки за умови наявності у господарюючого суб'єкта права власності на нього. На основі органічної теорії балансу в обліку почали використовувати оцінку за репродуктивною вартістю, метод ЛФО та різні види резервів. Еволюційно-адаптивна теорія балансу змінює часову орієнтацію облікової методології за рахунок використання футуристичного принципу.

Таке поєднання ідей балансових теорій не лише не сприяє досягненню вищезазначених цілей, а й зумовлює низку методологічних невідповідностей. Так, запровадження футуристичного принципу (орієнтація на ймовірні майбутні події) суперечить природі бухгалтерського обліку, який націлений на роботу з фактами господарського життя. У балансі спостерігається змішування облікових даних: активи оцінюються за сумою фактичних витрат на їх придбання, але сучасні правила обліку не забороняють переоціню-

вати об'єкти основних засобів (тоді як переоцінка кредиторської заборгованості не здійснюється); використання різних видів оцінки, що ускладнює (а інколи навіть унеможлиблює) порівняння звітних даних не лише різних підприємств, а також одного підприємства за різні періоди. Фінансовий результат (прибуток, збиток) звітних періодів підприємств різних галузей економіки часто має умовний характер, оскільки залежить від обраних методологічних прийомів, не підкріплений реальними грошовими ресурсами і не має достатньо достовірних еквівалентів в активі.

Висновки. Розкриваючи різні цілі складання фінансової звітності, статична, динамічна, органічна й еволюційно-адаптивна концепції балансу проілюстрували альтернативні варіанти облікової методології, які легко поєднуються та лежать в основі сучасного Звіту про фінансовий стан. Практи-

чне сполучення ідей головних балансових теорій, на перший погляд, вирішує низку суперечностей, що існували впродовж десятиків років. Проте насправді таке змішування стає причиною того, що сучасний баланс не в змозі бути достовірною основою ні для визначення рівня платоспроможності підприємства, ні для оцінки фінансового результату його діяльності.

Оскільки баланс (Звіт про фінансовий стан) підприємства є найважливішою методологічною основою й інформаційним джерелом для складання усієї фінансової звітності, чинна методологія формування його показників потребує додаткового теоретичного обґрунтування та практичної перевірки на основі ідентифікації мети (цілей, завдань), яку має реалізувати сучасна фінансова звітність в умовах інституційних трансформацій.

Список використаних джерел

1. Булгакова С. В. Бухгалтерская мысль и балансоведение [Текст] : Методические указания и тесты : учеб. пособие / С. В. Булгакова. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2003. – 32 с.
2. Воробьева О. А. Бухгалтерская мысль и балансоведение [Текст] : учеб. пособие / О. А. Воробьева. – Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2011. – 184 с.
3. Ганін В. І. Теоретичні основи бухгалтерського обліку [Текст] : навч. посіб. / В. І. Ганін, Т. В. Синиця. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
4. Денисевич Ю. В. Развитие балансового метода в бухгалтерском учете [Текст] : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.12 – бухгалтерский учет, статистика / Юлия Валерьевна Денисевич. – Ростов-на-Дону, 2014. – 226 с.
5. Заббарова О. А. Балансоведение [Текст] : учеб. пособие / О. А. Заббарова. – М. : КНОРУС, 2007. – 256 с.
6. Новиков И. В. Немецкая школа бухгалтерской мысли во второй половине XIX-начале XX века [Текст] / И.В. Новиков // Инновационная экономика : матер. междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2014 г.). – Казань : Бук, 2014. – С. 12-15.
7. Пилипенко Л. М. Балансові теорії, еволюційно-змістові та структурні аспекти / Л. М. Пилипенко // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/12552/1/59_305-310_Vis_722_menegment.pdf.
8. Пятов М. Л. Фриц Шмидт и его теория органического баланса [Текст] / М. Л. Пятов // Бух. 1С. – 2013. – № 4. – С. 37-40.
9. Соколов Я. В. История бухгалтерского учета [Текст] : учеб. / Я. В. Соколов, В. Я. Соколов. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 272 с.
10. Соколов Я. В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней [Текст] : учеб. пособие / Я. В. Соколов. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1996. – 638 с.

Стаття надійшла до редакції 21.07.2016 р.

*

Методичні аспекти оцінки конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу регіону

Постановка проблеми. Формування довгострокових конкурентних переваг складних економічних систем завжди потребує попереднього ретельного вивчення специфіки соціально-економічних процесів та з'ясування чинників, які на них визначально впливають. А відтак важливим є завдання удосконалення методичних засад і конкретних прийомів комплексної оцінки таких систем, побудови адекватних моделей дослідження їх поточного стану та прогнозних сценаріїв розвитку. Зазначене повною мірою стосується дослідження зернопродуктового підкомплексу як стратегічно важливого для економіки країни та її регіонів, що визначає актуальність обраної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розробки механізму ефективного функціонування зернопродуктового підкомплексу є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних учених, а саме: В.І. Бойка [1], Г.М. Калетніка [2], С.М. Кваші [3], М. І. Кісіля [4], Ю.О. Лупенка [5], П.Т. Саблука [6], Г.В. Черевка [7], О.Г. Шпикуляка [8] О.М. Шпичака [9] й інших. Однак системні дослідження у галузі опрацювання методик оцінки конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу регіону практично відсутні. Формування ж ефективної моделі функціонування цього підкомплексу потребує опрацювання методичного інструментарію до оцінювання рівня конкурентоспроможності, яка б забезпечувала здійснення адекватного аналізу регіональних і галузевих проблем та була основою для формування оптимальної стратегії розвитку. Така методика, заснована на використанні математичних методів, надасть науковій обґрунтованості управлінським рішенням,

дасть змогу удосконалити територіальну структуру продуктового підкомплексу, сприятиме оперативному виявленню тих складових, які потребують певних заходів корекції, забезпечить достовірною інформацією різні ланки управлінських структур.

Мета статті – опрацювати методичний підхід до розрахунку інтегрального індексу конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу регіону, сформуванню адекватну систему показників та їх груп.

Виклад основних результатів дослідження. При розв'язанні поставленого завдання необхідно враховувати, що конкурентоспроможність зернопродуктового підкомплексу регіону є складним і багатоплановим поняттям. Тому комплексна оцінка її рівня повинна ґрунтуватися на засадах системного підходу, що передбачає необхідність послідовної оцінки рівня конкурентоспроможності як безпосередньо виробництва (від сировини до виробництва готової продукції), так і забезпечувальної складової (транспортування, зберігання, збут тощо).

Узагальнюючи підходи до оцінки галузевої конкурентоспроможності, вважаємо, що при розробці методики оцінки конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу регіону необхідно враховувати такі моменти:

1) при розробці та виборі методичного інструментарію перевагу слід надавати вузькогалузевим методикам оцінки конкурентоспроможності, що, з одного боку відображають специфіку зернопродуктового підкомплексу, а з іншого – уможливають розглянути регіональні особливості розміщення й розвитку підприємств галузі;

2) оцінка повинна охоплювати всі структурні компоненти зернопродуктового підкомплексу (сфери селекції, виробництва, переробки, транспортування, зберігання та продажу

зерна і супутніх продуктів, матеріально-технічного й інфраструктурного забезпечення);

3) доступність вихідної інформації для аналізу, тому кількість показників оцінки конкурентоспроможності не повинна бути численною (що ускладнює збір вихідної інформації для розрахунків), водночас набір показників має бути достатній для точної оцінки конкурентоспроможності об'єктів, які порівнюють;

4) кінцевим користувачам слід надати чіткий алгоритм:

- розрахунку інтегрального показника (спосіб стандартизації показників, обґрунтування вагових коефіцієнтів, метод агрегації показників);

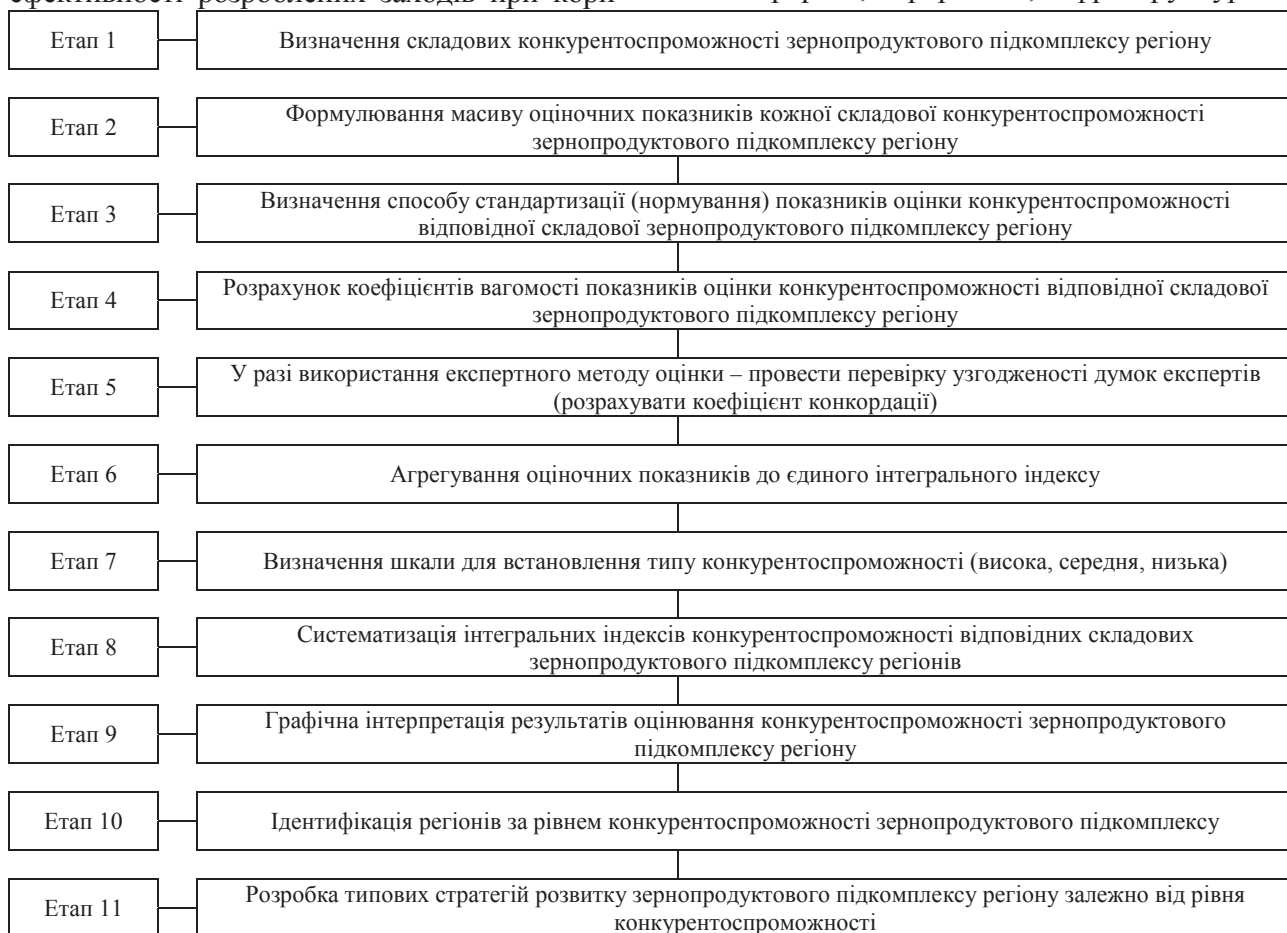
- інтерпретації одержаних результатів (пояснення виявлених причинно-наслідкових залежностей, надання їм адекватної оцінки);

- врахування висновків, одержаних у результаті системної оцінки, при розробці та реалізації відповідної стратегії, визначенні ефективності розроблених заходів при кори-

гуванні небажаних тенденцій розвитку, зменшенні просторової й галузевої асиметрії тощо.

Це зумовлює необхідність подальшого наукового пошуку та вдосконалення існуючих підходів щодо діагностики конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу регіону. Дотримання запропонованих рекомендацій при розробці й виборі методики оцінки конкурентоспроможності галузі (підкомплексу) дасть змогу істотно підвищити об'єктивність її кінцевих результатів. Виходячи з цього, пропонуємо такий алгоритм оцінки конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу регіону (рис.).

Із метою врахування всіх компонентів зернопродуктового підкомплексу пропонуємо використовувати тривекторний вимір відповідно до базових структурних оцінюваного об'єкта. Так, в основу оцінки конкурентоспроможності продуктового підкомплексу нами покладено розрахунок інтегральних показників за кожною з його базових складових: аграрної, переробної, інфраструктурної.

Алгоритм оцінки конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу регіону

Джерело: Запропоновано автором.

Одним із ключових завдань дослідження конкурентоспроможності є вибір характеристик, на основі яких проводять аналіз і, відповідно, роблять висновки про рівень конкурентоспроможності галузі чи її складової. Множина оціночних показників повинна враховувати не лише специфіку відповідного продуктового підкомплексу, але об'єктивно відображати рівень розвитку його складових. Слід зазначити, що саме цей етап значною мірою зумовлює коректне ви-

значення конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу через узагальнюючий коефіцієнт та його економічну інтерпретацію.

Беручи до уваги можливість використання аналітичних даних офіційної статистики, дослідження вітчизняних науковців у цій сфері, нами запропоновано показники, що дають змогу оцінити рівень конкурентоспроможності базових складових зернопродуктового підкомплексу (табл. 1):

1. Система показників оцінки конкурентоспроможності базових складових зернопродуктового підкомплексу регіону

№ з/п	Складова конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу	Показники конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу
1	2	3
1	Аграрна	Виробництво зернових і зернобобових культур, кг/на 1 особу; урожайність зернових і зернобобових культур, ц/га; коефіцієнт самозабезпеченості (відношення виробництва до внутрішнього споживання); частка прибуткових сільськогосподарських підприємств, що займаються вирощуванням зернових та зернобобових культур, %; рівень рентабельності виробництва зернових і зернобобових культур, %; ступінь придатності основних засобів, %; капітальні інвестиції з розрахунку на 1 га зібраних площ зернових і зернобобових культур; продуктивність праці в с.-г. підприємствах при вирощуванні зернових і зернобобових культур (на 1 зайнятого в сільськогосподарському виробництві, у постійних цінах 2010 року)
2	Переробна	Обсяг виробництва продуктів переробки зерна та готових виробів із зерна на 1 жителя регіону, тис.т/особу; частка прибуткових переробних підприємств, %; питома вага експорту продуктів переробки зерна та готових виробів із зерна у величині експорту регіону по групах «Продукти рослинного походження» й «Готові харчові продукти», %; частка зернових і зернобобових культур, що перероблено в переробних підприємствах регіону, %; витрати на 1 грн реалізованої продукції, грн; ступінь придатності основних засобів переробних підприємств, %; капітальні інвестиції з розрахунку на 1 переробне підприємство, тис. грн; кількість переробних підприємств на 100 тис. наявного населення, од.
3	Інфраструктурна	Коефіцієнт забезпеченості регіону зерносховищами, од.; наявність об'єктів роздрібної торгівлі – підприємств (юридичних осіб) на 1000 осіб постійного населення, од.; кількість підприємств із виробництва добрив та азотних сполук, пестицидів й іншої агрохімічної продукції з розрахунку на 1000 с.-г. підприємств, що займаються вирощуванням зернових і зернобобових культур, од.; кількість ринків із продажу споживчих товарів на 1000 осіб постійного населення, од.; щільність автомобільних доріг із твердим покриттям на території регіону, км шляхів на 1 тис. км ² території; кількість машинобудівних підприємств, що здійснюють виробництво сільськогосподарської техніки на 1000 га посівних площ, од.; кількість вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку фахівців в аграрній галузі, з розрахунку на 10000 осіб постійного населення, од.; обсяги державного фінансування аграрних підприємств із розрахунку на 1000 грн витрат на виробництво зернових та зернобобових культур, грн

Джерело: Запропоновано автором.

Оскільки до сукупності оціночних показників нами були включені різноманітні й різномасштабні величини, процедура агрегу-

вання даних в інтегральний показник потребує стандартизації (нормування) вихідних даних. Математичний апарат пропонує різні

методи нормування значень показників: із використанням середньоквадратичного відхилення, розмаху варіації, середнього значення, максимального значення, логарифму та гіперболічного тангенса. Враховуючи, що на меті маємо розробку універсальної методики, яка може бути застосована для всіх регіонів України, вважаємо обґрунтованим нормування вихідних даних стосовно середніх значень відповідних показників. У результаті застосування такої процедури чисельні значення всіх показників перетворюються в безрозмірні відносні величини, які характеризують відношення чисельного значення кожного часткового показника до чисельного значення цього показника по країні в цілому.

Слід сказати, що застосування як нормуючого коефіцієнта середнє значення сукупності, значення індикаторів після нормування можуть приймати значення більше «1», а у випадку перевищення показника по певному регіону середнього по країні, наприклад удвічі, можуть мати значення й більше «2». Відповідно, диференціація одержаного інтегрального індексу в такому разі не буде знаходитись у діапазоні [0, 1] (як у випадку нормування відносно екстремумів значень), що є простішим із погляду інтерпретації результатів.

Наступною процедурою оцінювання конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу є встановлення вагових коефіцієнтів оціночних показників, оскільки вони не завжди мають однакову значимість для формування та розвитку відповідного явища. Це завдання можна здійснювати з використанням суб'єктивних (експертних) й об'єктивних (розрахункових) методів [10; 11], кожен з яких має як переваги, так і недоліки. Проведення порівнянь результатів розрахунку коефіцієнтів вагомості за кількома методами дає змогу підвищити надійність одержаних результатів, зменшити кількість необхідних експертів тощо.

В економічній літературі (праці Єріної А.М., Ващаєва С.С. [12], Герасимчук З.В. [13], Григорука П.М. [14]) представлено типові підходи до «згортання» ознакової множини, вибір яких у кожному конкретному випадку зумовлюється, передусім, характе-

ром зв'язку між показниками, варіацією їх значень тощо. Найпоширенішими є застосування середніх арифметичної чи геометричної («адитивна згортка» або «мультиплікативна згортка»).

Враховуючи розглянуті методичні принципи інтегрального оцінювання, індекс рівня конкурентоспроможності базових складових зернопродуктового підкомплексу визначається за формулою:

$$I_{kj} = \sum_{i=1}^m \frac{x_{ij}}{\bar{x}_i} k_i, \quad (1)$$

де I_{kj} – інтегральний індекс рівня конкурентоспроможності базових складових зернопродуктового підкомплексу j -го об'єкта;

x_{ij} – значення i -го показника в j -го об'єкта;

\bar{x}_i – середнє значення кожного параметра;

m – кількість показників, за якими оцінюється рівень конкурентоспроможності за кожною складовою;

k_i – вага i -ї ознаки, $\sum_{i=1}^m k_i = 1$.

Відповідно до формули (1) розраховуються інтегральні індекси конкурентоспроможності: аграрної складової ($I_{k.a}$), переробної складової ($I_{k.p}$), інфраструктурної складової ($I_{k.i}$).

При визначенні типу розвитку зернопродуктового підкомплексу важливим є визначення ключових точок, досягнення яких означатиме досягнення певного рівня конкурентоспроможності. У представленій моделі інтегрального індексу при $I_{kj} > 1$ рівень розвитку явища в j -ї одиниці вищий за середній по сукупності, а при $I_{kj} < 1$, навпаки, нижчий. Однак для ґрунтовнішої інтерпретації одержаних результатів пропонуємо виділяти три групи інтервалів інтегрального індексу, що відповідатиме низькому, середньому й високому рівням конкурентоспроможності (табл. 2).

Зазначимо, що при обчисленні інтегральних індексів можуть бути випадки, коли їхнє значення знаходитиметься на межі двох інтервалів (наприклад, 0,667 або 1,333). Для визначення типу розвитку конкурентоспроможності пропонуємо зазначені кінцеві точки включити до групи регіонів із середнім рівнем розвитку конкурентоспроможності

зернопродуктового підкомплексу. Крім того, окремого пояснення потребує верхня межа групи з високим рівнем розвитку відповідної складової зернопродуктового підкомплексу. Як уже було сказано вище, у випадку перевищення значення оціночних показників по певному регіону середніх значень по країні, наприклад вдвічі чи втричі, розрахований інтегральний індекс може набувати значення більше «2» чи навіть «3». Відповід-

но, неможливо передбачити значення верхньої межі цього інтервалу. Незважаючи на порушення пропорційності інтервальних діапазонів, ми не вважаємо це недоліком, адже перевищення значення інтегрального індексу діапазону $[0, 2]$ даватиме підстави класифікувати такий регіон як із високим рівнем розвитку відповідної складової зернопродуктового підкомплексу.

2. Групування регіонів відповідно до розміру інтервалу

Інтервальні значення індексу конкурентоспроможності	Інтерпретація значень
$[0-0,667)$	Регіони з низьким рівнем конкурентоспроможності відповідної складової зернопродуктового підкомплексу
$[0,667-1,333]$	Регіони із середнім рівнем конкурентоспроможності відповідної складової зернопродуктового підкомплексу
$(1,333-2 \text{ і } >$	Регіони з високим рівнем конкурентоспроможності відповідної складової зернопродуктового підкомплексу

Джерело: Розроблено автором.

На нашу думку, такий підхід до встановлення інтервальних діапазонів забезпечить порівнювальність інтегральних індексів у динаміці, оскільки кінцеві точки для встановлення типу розвитку об'єктів будуть однаковими у будь-який період дослідження. Якщо ж для розрахунку інтегрального індексу оціночні показники нормуються відносно екстремумів значень (максимальних/мінімальних), то в такому випадку за кожний розрахунковий період будуть різними як нижній та верхній поріг інтегрального індексу, так і проміжних точок, що визначають тип розвитку об'єкта.

Оцінку конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу регіону за запропонованим алгоритмом можна здійснювати за кожний рік досліджуваного періоду, а також за весь період, агрегуючи в інтегральні показники середні значення оціночних параметрів за даний період. Це забезпечить можливість встановлення стійких тенденцій у процесах формування конкурентних переваг або своєчасного виявлення негативних явищ щодо їх погіршення.

На завершальному етапі діагностики рівня конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу потрібно узагальнити результати оцінювання рівня розвитку його базових галузей. Це завдання розв'язується такими альтернативними прийомами:

1) зведенням одержаних трьох інтегральних індексів за кожною складовою в єдиний інтегральний показник (способи агрегування описані вище), значення якого й визначатиме рівень конкурентоспроможності підкомплексу конкретного регіону по відношенню до інших територій;

2) використанням геометрично-аналітичного підходу, що має вигляд «радара», «куба» або іншої геометричної фігури залежно від кількості обраних векторів для оцінки конкурентоспроможності продуктового підкомплексу.

Кінцева процедура оцінювання передбачає типологізацію регіональних зернопродуктових підкомплексів і розробку стратегій їх розвитку залежно від виявлених структурних диспропорцій, забезпечуючи їх зростання або збереження на існуючому рівні.

Запропоновані методичні рекомендації щодо комплексної діагностики рівня конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу дадуть змогу визначити тип та загальні напрями стратегії розвитку для регіонів, які увійшли до відповідних груп. Це сприятиме збалансованому й пропорційному розвитку цього підкомплексу на всій території досліджуваного регіону, а також попередженню і зменшенню регіональної диференціації в його організації. Перевагою представленого підходу є універсальність,

що за умови коригування системи оціночних показників робить можливим її застосування для оцінки конкурентоспроможності також інших продуктових підкомплексів.

Висновки. Вважаємо, що запропонований підхід до комплексної оцінки конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу спрямований на удосконалення методології дослідження галузевих продуктивних комплексів у цілому, створює основу для обґрунтованого й об'єктивного прийняття рішень уповноваженими органами влади щодо формування економічної полі-

тики у відповідній сфері: формування стратегічних пріоритетів АПК та його окремих підкомплексів, розробки цільових програм розвитку, визначення напрямів подолання територіальних і галузевих диспропорцій тощо. Перспективи подальших досліджень полягають в апробації запропонованих методичних підходів оцінювання конкурентоспроможності зернопродуктового підкомплексу та використанні одержаних результатів при опрацюванні стратегії його розвитку на прикладі Подільського регіону.

Список використаних джерел

1. *Бойко В. І.* Зерно і ринок: [моногр.] / В. І. Бойко. – К.: Інститут аграрної економіки, 2007. – 312 с.
2. *Калетнік Г. М.* Територіальна організація зернопродуктового комплексу регіону та напрями його удосконалення: [моногр.] / Г. М. Калетнік, Т. В. Пепа, В. М. Ціхановська. – Вінниця: Вінницька газета, 2010. – 180 с.
3. *Кваша С. М.* Економічне обґрунтування програми виробництва зерна пшениці в Україні / С. М. Кваша, М. М. Ільчук, І. А. Коновал // Економіка АПК. – 2013. – № 3 – С. 16-24.
4. *Кісіль М. І.* Теоретико-методологічні засади оцінок ефективності агробізнесу / М. І. Кісіль. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2015. – 36 с.
5. *Лупенко Ю. О.* Пріоритетні напрями інноваційної діяльності в аграрній сфері України / Ю. О. Лупенко // Економіка АПК. – 2014. – № 12. – С. 5-11.
6. *Саблук П. Т.* Агроекономічні трансформації в Україні: напрями та перспективи розвитку: моногр. / П. Т. Саблук. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2016. – 372 с.
7. Економіка зернопродуктового підкомплексу АПК / [Черевко Г. В., Гарасим П. М., Колодійчук В. А. та ін.]. – Л.: Укр. технології, 2000. – 198 с.
8. *Шпикуляк О. Г.* Формування і розвиток ринку зерна в Україні / [Шпикуляк О. Г., Воскобійник Ю. П., Саблук Р. П., Овсянніков О. В.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 190 с.
9. *Шпичак О. М.* Оптимізація ринку зерна України та її результативність / О. М. Шпичак, О. В. Боднар // Моніторинг біржового ринку. – 2014. – № 2(21). – С. 8-14.
10. *Волощук Р. В.* Порівняльний аналіз підходів до визначення вагових коефіцієнтів інтегральних індексів стану складних систем / Р. В. Волощук // Індуктивне моделювання складних систем. – 2013. – Вип. 5. – С. 151-165.
11. Статистичне моделювання та прогнозування / А. М. Єріна. – К.: Вид-во КНЕУ, 2001. – С. 149-150.
12. *Єріна А. М.* Узагальнюючі багатовимірні показники в соціально-економічних дослідженнях / А. М. Єріна, С. С. Ващаєв // Наукові записки. – Т. 6. Економіка. – К.: Національний університет Києво-Могилянська Академія, 1999. – С. 38-41.
13. *Герасимчук З. В.* Організаційно-економічний механізм формування та реалізації стратегії розвитку регіону: [моногр.] / З. В. Герасимчук, І. М. Вахович. – Луцьк: ЛДТУ, 2002. – 248 с.
14. *Григорук П. М.* Методи побудови інтегрального показника / П. М. Григорук, І. С. Ткаченко // Бізнес Інформ. – 2012. – № 4(411). – С. 34-38.

Стаття надійшла до редакції 20.07.2016 р.

*

Проблемні аспекти формування інноваційної моделі агропромислового виробництва регіону

Постановка проблеми. Функціонування агропромислового виробництва в Україні, забезпечення його конкурентоспроможності та інноваційності, безумовно, наслідують регіональний вимір, у тому числі й у формуванні інноваційної моделі. Кожний регіон (область) володіє певним конкурентним потенціалом, сформованим композицією природно-економічних, ресурсних, організаційно-господарських, інтелектуально-інноваційних та інших характеристик продуктивних сил і виробничих відносин. Проблематика інноваційного моделювання в науково-практичному плані впливає з реалій забезпечення ефективності, конкурентоспроможності, а також різнобічної значимості агропромислового виробництва для будь-якого регіону (області) нашої держави. Актуальність проблеми визначена необхідністю зростання продуктивності за рахунок інновацій. Питання в тому, що регіональна агропромислова економіка (виробництво) вибудовує логіку функціонування, відповідну науковому, ресурсному, інфраструктурному, організаційному потенціалу, результатів його капіталізації ринком. Досліджуваний регіон – Миколаївська область – у системі використання інноваційного аграрного потенціалу займає чільне місце завдяки своєму розташуванню, а за відсутності чіткого концептуального бачення зазначеної проблеми наш дослідницький пріоритет полягає в об'єктивності її постановки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інноваційність економіки й господарських суб'єктів, економічного розвитку взагалі

є відносно сталим аспектом досліджень, на який звертають увагу чимало дослідників. Сама проблематика інновацій вважається пріоритетною, досконалою у постановці, починаючи з досліджень Йозефа А. Шумпетера «Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, відсотка та економічного циклу» [1]. У цій праці він обґрунтовано довів значимість інновацій у формуванні ефективної (інноваційної) моделі економічних відносин. Ідеї Й. Шумпетера стали каталізатором, основою для досліджень в інноваційній теорії у широкому її розумінні, які донині вбачають в інноваціях, становленні інноваційної моделі головний ресурс соціально-економічної ефективності. З таким підходом погоджуємося і ми, але наукова дискусія триває, набуваючи нових граней. В еволюційному вимірі слід відзначити важливість досліджень М. Кондратьєва [2], Б. Санто [3], М. Туган-Барановського [4], які підтвердили безумовну інноваційність економіки задля її ефективного, конкурентоспроможного розвитку як ознаку, що не має альтернативи.

Сучасна теорія й методологія інновацій, інноваційного розвитку в загальнонауковому плані дискусії, а також агрогалузевому, представлена дослідженнями В. Гейця [5], В. Семиноженка [5], Л. Федулової [6], Е. Харгадон [7], В. Шебаніна [8, 9], С. Володіна [10], О. Шпикуляка [11, 12, 13] і М. Грицаєнка [11], Ю. Лупенка [13], М. Маліка [13], О. Крисального [14] та інших науковців [15 – 20].

Результати наукових напрацювань зазначених авторів стосуються теорії, методології, практики інноваційного розвитку економіки й агропромислового виробництва зокрема. Цінність таких досліджень безсумнів-

* Науковий керівник – В.С. Шебанін, доктор технічних наук, професор, член-кореспондент НААН.
© В.П. Рибачук, 2016

на, проте у сенсі наукового пізнання агроінноваційних процесів, поглиблення потребують такі проблемні напрями, як: теоретичні засади інновацій та інноваційного розвитку; теорія інноваційної моделі у розвитку економіки; узгодження процесів інноваційного забезпечення з концепцією інноваційної моделі й сталого розвитку агропромислового виробництва; методичні засади та практичні апробації інноваційної діяльності в агропромисловому виробництві через призму аналітичних розрахунків і розробки концептуальних положень удосконалень даного процесу в регіональному вимірі із зіставленням із загальнодержавним.

Мета статті – формулювання теоретико-методичних засад, здійснення аналітичного оцінювання та розкриття проблемних аспектів формування інноваційної моделі розвитку агропромислового виробництва регіону.

Виклад основних результатів дослідження. Економіка, суспільство, виробництво залежні від інновацій, бо вони наділені властивостями поліпшення, упорядкування, підвищення ефективності взаємодії у створенні додаткового продукту. Генеза інноваційної теорії вказує на те, що інновації, інноваційний розвиток завжди були флагманами формування будь-яких видів ефективності, продуктивності, визначали моделі господарського порядку [1 – 5]. Необхідність запровадження інновацій безумовна й прямує до визначеної інноваційної моделі.

Інноваційна модель – визнаний орієнтир, який є бажаним для досягнення, у тому числі у вимірі врахування проблем і ресурсних характеристик агропромислового виробництва. Роблячи ставку на дослідницький пріоритет у представленні заявленої проблематики на прикладі конкретного регіону, маємо на увазі виключну значимість агрогосподарювання для економіки України (див. табл. далі за текстом).

Теоретична конструкція та методологічні узагальнення змістовно-функціональних характеристик інноваційної моделі загалом сформовані наукою й за визначенням – це особливий спосіб виробництва, заснований на системному підході до створення, запровадження інновацій у діяльності зі взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

В агропромисловому виробництві України ситуація особлива, оскільки яскраво виражена інституційна основа становлення інноваційної моделі практично не проглядається, а система відносин на ринку характеризується невизначеністю. Мотивації побудови національно-адаптивної інноваційної моделі незадовільні, адже відсутність зрозумілих «правил гри» змушує підприємців обмежувати попит на інновації точковими удосконаленнями.

Деструктиви у механізмі інноваційного забезпечення дають підстави стверджувати, що в Україні так і не сформована інноваційна модель, а також не визначені рамки її організаційного оформлення. Той тип моделі інноваційного розвитку, який нині представлений, вважаємо неадаптованим до ринкової моделі економіки, тому вона залишається сировинною з окремими прогресивними укладами. Причина в тому, що входження вітчизняної науки й системи інновацій у ринок відбулося на засадах невизначеності. Регіональний дисонанс є ще більшим, зокрема в агробізнесовому аспекті організації інноваційного процесу.

Галузевий аспект (агросектору) має свої особливості в плані теоретико-методичних обґрунтувань інноваційності розвитку галузі. Наукове трактування інноваційної моделі в аграрному секторі має відмінну методологію організації інноваційного процесу.

Аграрний сектор економіки, село, селянство як «колиска» науково-технічного прогресу пройшли тривалий шлях, повсякчас формуючи підвалини добробуту конкретної людини, підприємства, галузі, території, регіону. На кожному історичному етапі розвитку формувалася відповідна система інновацій, яка становила інноваційну модель аграрного сектору, імплементована у таких важливих сегментах, як: виробництво сільськогосподарської продукції та продовольства, забезпечення підготовки кадрів, розвиток аграрної науки й інфраструктури трансферу інновацій, формування сприятливого підприємницького середовища, створення «якісної» системи соціально-побутового забезпечення на селі. Агроінновації невіддільні від процесу забезпечення певного рівня іннова-

ційності, а інноваційність виробництва визнана запорукою ефективності та сталості.

Рушії інноваційності агровиробництва, агросектора надзвичайно широкі, але їхні прояви й функціональність слід розглядати в узгодженні з особливостями галузі. Агропромислове виробництво України та окремих її регіонів (як Миколаївська область) акумулюють чимало проблем, «регіоналізація» яких нині є досить умовною, бо світ глобалізований.

У досліджуваному об'єкті (агропромислове виробництво) виявлено особливості, зумовлені природними факторами, терито-

ріальними ознаками, сільською ментальністю. Тут чимало проблем, які мають довгострокову природу впливу на перспективи інноваційності. Одна з таких – безумовна орієнтація на зовнішній ринок, вона ж виступає одним із дестимуляторів інноваційності.

Проте дослідження аналітичних показників розвитку агропромислового виробництва в нашій державі показують, що цей сектор економіки є найбільш динамічно зростаючим (табл.1) і навіть на перший погляд демонструє інноваційність.

1. Макроекономічні показники і місце агропромислового сектору в економіці України

Показник	Середнє значення		Рік				Середнє значення
	2001-2005	2006-2010	2011	2012	2013	2014	
ВВП (у фактичних цінах) – усього, млрд грн	296,8	849,6	1349,2	1459,1	1522,7	1586,9	1479,5
ВВП із розрахунку на 1 зайнятого, грн	6202	18352	29519	32002	33473	36904	32915
Валова додана вартість галузі, млрд грн	33,1	60,4	110,0	113,2	132,4	160,5	129,0
Галузь у загальному обсязі валової доданої вартості (у фактичних цінах), %	12,7	8,2	9,4	9,0	9,9	11,8	10,1
Чисельність населення, зайнятого у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві, рибництві: тис. осіб	4079	3345	3410	3496	3578	3091	3394
%	20,2	16,2	16,8	17,2	17,5	17,1	17,1
Обсяг валютних надходжень від експорту агропромислової продукції, млн дол. США	2941,1	8247,4	12804,1	17880,6	17024,3	16669,0	14564,2
Частка агропромислового сектору в загальному обсязі валютних надходжень від експорту по державі, %	11,8	16,8	18,7	26,0	26,9	30,9	38,2

Джерело: Статистичний збірник „Валовий регіональний продукт”; Статистичний щорічник України.

Підтвердженням цього висновку є динаміка: продуктивності – аналітично виражена через оцінку валового внутрішнього продукту, валової доданої вартості; ефективності – обсягу валютних надходжень від експорту агропромислової продукції. За даними таблиці 1, як продуктивність, так і ефективність зростають, незважаючи на системну суспільно-економічну кризу національної господарської системи. Наприклад, у найпроблемнішому для України 2014 році ВВП в агропромисловому секторі зріс, перевищивши

середні значення за період 2001–2005, 2006–2010 років у рази, а за 2011–2014 роки також, але на кілька відсотків. Аналогічною є ситуація з ВВП із розрахунку на 1 зайнятого в агропромисловому секторі, а також по валовій доданій вартості, при цьому чисельність зайнятого населення зменшується. Значимо, що частка агропромислового сектору в загальному обсязі валютних надходжень від експорту системно зростає – це також опосередковано підтверджує достатній рівень інноваційності, але інноваційна

модель галузі специфічна – заснована не на системній внутрідержавній інноваційній політиці, а на залежності від зовнішніх факторів. Загалом, і в регіональному вимірі зокрема, рівень інноваційної ефективності аграрної галузі формується за рахунок зовнішнього ринку – інвестицій, здобутих експортом сировинного товару. Це не зовсім добре, адже така залежність несе значні ризики, тому інноваційна модель не може бути стабільною.

Даючи регіональну оцінку аналогічним показникам (табл. 2), одержуємо двояке враження, адже не кожна область підтримує загальнодержавні зміни продуктивності агропромислового виробництва. Наприклад, Миколаївська область демонструє зниження, а Вінницька – підтримує зростання – це ще одне підтвердження висновку щодо регі-

онального виміру інноваційності, формування інноваційної моделі.

Миколаївщині притаманні особливості, які позначаються на загальних показниках ефективності та продуктивності – це головний проблемний факт формування інноваційної моделі агропромислового виробництва регіону, який наслідують результативне значення для всієї галузі (табл. 1 і 2). Ці особливості якісно вбудовують в наше дослідження через контури інноваційності у форматі сьогодення й перспективи, зокрема щодо оцінки можливостей побудови інноваційної моделі агропромислового виробництва з урахуванням регіонального виміру ресурсів, інфраструктури, продуктивності та ефективності, конкурентоспроможності. Дана область територіально наслідують інфраструктуру для експорту, що вкрай важливо, адже знаходиться в Причорноморському регіоні.

2. Питомі ваги «аграрного» ВВП регіонів в «аграрному» ВВП і ВВП економіки України, %

Область	Середнє значення		Рік				Середнє значення
	2001-2005	2006-2010	2011	2012	2013	2014	2011-2014
Питомі ваги в «аграрному» випуску продукції, %							
Вінницька	5,7	5,8	6,0	6,1	6,8	7,7	6,7
Миколаївська	2,9	3,2	3,6	3,2	3,7	3,6	3,5
Україна	100	100	100	100	100	100	100
Питомі ваги у випуску економіки України, %							
Вінницька	28,5	21,7	24,8	23,4	27,6	29,8	26,8
Миколаївська	14,8	11,9	15,1	13,5	17,4	18,4	16,2
Україна	11,2	7,9	9,0	8,6	9,9	11,4	9,7

Джерело: Статистичний збірник „Валовий регіональний продукт”; Статистичний щорічник України.

У досліджуваному регіоні на ринку представлені окремі підприємства – лідери, які демонструють високу соціально-економічну ефективність і, безумовно, є поборниками інноваційного шляху – основи конкурентоспроможності. Ці підприємства, зокрема «Нібулон», чільно виділяються навіть на світовому рівні, а на вітчизняному, регіональному й поготові. Причина цього в їхній інноваційності, фінансовій стабільності, економічній незалежності, що має величезне значення. Тому характеризуючи розвиток агропромислового виробництва, слід звернути увагу на їх результати як модельний орієнтир результатів розвитку. «Нібулон» фігурує на ринку агропродовольчої продукції як глобальний гравець з експорту зернових, володіючи при

цьому власною виробничою та інфраструктурною базою розвитку. Експорт останніми роками у питомій вазі зернових, реалізованих Україною на зовнішньому ринку, здійснений компанією «Нібулон», становив у середньому близько 10% щорічно. Вона постачала зерно у 30 країн світу, а у 2015 році дана господарська структура увійшла в рейтинг «Топ-500» компаній Центральної й Східної Європи. Це підтверджує загальну ефективність і конкурентоспроможність – тобто це «інноваційна модель» агропромислового підприємства, яка враховує регіональні, національні й навіть глобальні тенденції поширення інновацій.

Каталізатором ефектів агропромислового виробництва є розвиток аграрної науки, а ви-

знаним флагманом інноваційного забезпечення розвитку агропромислового виробництва в Україні, включаючи Миколаївську область, є Національна академія аграрних наук України (НААН). Перед Академією та її установами стоять завдання якісного інноваційного забезпечення агропромислового виробництва, такими повноваженнями їх наділила держава. На нинішній час, незважаючи на жорсткі економічні реалії розвитку науково-дослідницької справи, для цього є усі можливості, адже аграрна наука все-таки зберегла свій потенціал. У структурі Академії станом на 2014 рік налічувалося 44 наукові установи, в яких працювали 380 докторів і 1704 кандидати наук; 167 дослідних господарств; функціонувало вісім зональних центрів.

Національна академія аграрних наук України за рахунок науково-дослідницьких дій забезпечила значну частку інновацій в аграрній політиці й економіці України. Зокрема, за інноваційними складовими: рослинництво, насінництво – 67%, у тому числі озима пшениця – 75, круп'яні культури – 94%; тваринництво, племінні ресурси – 63%, у тому числі молочне скотарство – 90, свинарство – 72%; економіка, аграрна політика – 70%, наукове забезпечення законодавства – до 70, наукове обґрунтування Державних програм, Стратегій розвитку аграрного сектору економіки – до 80% (дані за 2012–2013 роки).

Разом із цим існують проблеми: триває процес іноземної монополізації наукоємного ринку України, наприклад, у 2013 році на вітчизняному ринку 76% насіння гібридів кукурудзи були імпортними; з державного бюджету аграрна наука фінансується за залишковим принципом, фактично це лише заробітна плата співробітників наукових установ; незрозуміла, невиправдана конкуренція з університетською наукою, яка у свою чергу підтримується нині державою як пріоритет.

Філософія інноваційного розвитку агропромислового виробництва реалізується через інноваційну політику, а вона (політика) на сучасному етапі в Україні пасивна, зокрема щодо підтримки вітчизняних інновацій, тому іноземні «окупували» ринок.

Глибока криза інновацій і безсистемний підхід до збалансування виробництв є вели-

чезною проблемою, яка проявляється у фактичному виживанні виробників, натуральному виробництві (дрібний сектор) задля самозабезпечення, а інновації, на жаль, стали доступними лише великим гравцям. Це реалії України, а по окремих регіонах ситуація ще гірша, про що доводить вітчизняна аграрна наука [13]. Схожій позиції дотримуємося й ми.

Господарський комплекс аграрного сектору вже давно потребує національно-ідентичної моделі інноваційного розвитку. Проте слід враховувати регіональний аспект природно-економічного спрямування, який вимагає уникнення зрівнялівки з консолідації ресурсів окремого регіону на виробництві продукції, яка демонструє найвищу конкурентоспроможність, без урахування реальних потреб держави та соціуму. Прикладом є окремі сільськогосподарські культури, для яких є важливим зональний аспект.

В аграрному секторі економіки України, після реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств у ринкові структури різних організаційно-правових форм господарювання, галузь не набула позитивної динаміки інноваційності. Саме тому в регіональному вимірі значно змінилася структура бізнесу, в основі якої «повальний» перехід підприємців на виробництво низькозатратної сільгосппродукції – такої, яка моделює свою конкурентоспроможність за рахунок низької собівартості. Південні регіони перейшли на виробництво зернових і олійних, адже великі масиви землі дають змогу вирощувати ці культури з найменшими витратами, центральні й північні також значною мірою наслідують цей приклад.

Практично зникли деякі галузі, які без інновацій неможливо ефективно розвивати: овочівництво (залишилося переважно в господарствах населення і підприємствах навколо великих міст), вирощування цукрових буряків (на мінімальному рівні по країні, переважно в структурах, які володіють власною базою для переробки – їх кількість незначна), льонарство, хмелярство, а тваринництво у своєму розвитку характеризується ситуативністю в сільгосп підприємствах та постійністю (для самозабезпечення) в господарствах населення.

Висновки. Регіональний контекст інноваційного розвитку аграрного сектору економіки уможливорює оцінити реальний стан його інноваційного забезпечення з урахуванням природно-економічних умов і тим самим вибудувати найбільш раціональну, національно-ідентичну інноваційну модель. Нині, на нашу думку, така концепція бачення перспективи розвитку згаданого процесу може реально вважатися певною панацеєю від більшості проблем, які спіткали вітчизняне сільське господарство. Регіони, які будують свою економіку переважно на розвитку агрогосподарського комплексу, потребують

ефективної дифузії (поширення) інновацій. Від того, наскільки система інноваційного забезпечення відповідає реальним вимогам практики господарювання, залежить результат.

Один із найприйнятніших шляхів у побудові інноваційної моделі розвитку агропромислового виробництва України та досліджуваного регіону є впорядкування ефективності процесу дифузії інновацій, особливо в умовах дефіциту часу й фінансових ресурсів, що зі значним невикористаним продуктивним потенціалом землі забезпечить створення додаткового продукту.

Список використаних джерел

1. Шумпетер Йозеф А. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, відсотка та економічного циклу; пер. з англ. В. Старка / Й.А Шумпетер. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.
2. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н.Д. Кондратьев; Международный фонд Н.Д. Кондратьева и др.; Ред. колл.: Л.И. Абалкин (пред.) и др.; сост. Ю.В. Яковец. – М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2002. – 768 с.
3. Санто Б. Инновации как средство экономического развития : пер. с венг. / Б. Санто. – М.: Прогресс, 1990. – 296 с.
4. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М.И. Туган-Барановский. – К.: Наук. думка, 2004. – 368 с.
5. Гесць В.М. Інноваційні перспективи України / В.М. Гесць, В.П. Семиноженко – Х.: Константа, 2006. – 272 с.
6. Федулова Л. І. Інноваційна економіка / Л. І. Федулова. – К.: Либідь, 2006. – 480 с.
7. Харгадон Е. Управління інноваціями. Досвід провідних компаній; пер. з англ. А. Н. Свирид / Е. Харгадон. – М.: Вільямс, 2007. – 304 с.
8. Шебанін В.С. Наукове забезпечення інноваційного розвитку АПК як пріоритетний напрям діяльності аграрного університету / В.С. Шебанін // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С. 19-25.
9. Шебанін В.С. Освіта та наука як рушійні фактори інноваційного розвитку аграрної сфери України / В.С. Шебанін // Економіка АПК. — 2010. — № 3. — С. 94—98.
10. Володін С.А. Теоретико-методологічні та організаційні засади інноваційного провайдингу на наукоємному аграрному ринку: [моногр.] / С. А. Володін. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2007. – 384 с.
11. Шпикуляк О.Г. Розвиток інноваційної діяльності в аграрній сфері: менеджмент та ефективність: моногр. / О.Г. Шпикуляк, М.І. Грицаєнко. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. – 424 с.
12. Шпикуляк О.Г. Роль науки в системі інституціоналізації ефектів науково-технічного прогресу / Шляхи активізації інноваційної діяльності в освіті, науці, економіці: зб. матер. Всеукр. наук. – практ. конф., м. Вінниця, 12 квіт. 2016 р.: у 2-х т. – Т. 1 / редкол.: ВННІЕ ТНЕУ. – Тернопіль: Крок, 2016. – 212 с. – С. 46-47.
13. Лупенко Ю.О. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України : проблеми та перспективи : моногр. / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та інші]. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2014. – 516 с.
14. Крисальний О.В. Організаційно-економічні особливості інноваційної діяльності / О. В. Крисальний // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С.10–13.
15. Mensch G. Stalemate in technology: Innovation Overcome the Depression. – Cambridge: Mass, 1979. – 241 p.
16. Nelson R. National systems of innovations: A comparative analysis / R. Nelson. – Oxford: University press, 1993. – 544 p.
17. Freeman C. The Economics of Industrial innovation / Freeman C. – London, 1982. – 456 p.
18. Эндрю Дж.П. Возврат на инновации. Практическое руководство по управлению инновациями в бизнесе / Дж.П. Эндрю. – М.: Изд-во "Гревцов Паблишер", 2008. – 324 с.
19. Кетова Н.П. Стратегия капитализации инновационных ресурсов периферийных регионов России с учетом их ограниченности / Н.П. Кетова, В.Н. Овчинников // TERRA ECONOMICUS. 2014. Т. 12. № 1. – С. 92-105. – Электронный ресурс. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2014/06/29/1251094099/journal12.1-9.pdf>.
20. Родионов И.И. Мы неизбежно переключимся на инновационную модель / И.И. Родионов // Бюл. Инновационные Тренды. – 2011. – № 12. – С. 11-12. – Электронный ресурс. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/11/08/1270174305/15.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 19.08.2016 р.

* * *